

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

TIENDE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

ELLEN JØRGENSEN

FORENINGENS SEKRETER

FØRSTE BINDS TREDIE HEFTE

K Ø B E N H A V N

H. HAGERUPS BOGHANDEL, HOVEDKOMMISSIONÆR

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1931

UDGIVET FOR FØRSTE HALVAAR 1931

Hertugdømmerne og Danmark i Nytiden.

AF

C. O. BØGGILD ANDERSEN.

AARET 1864 sætter skel i dansk statsliv ved den endelige opløsning af den gamle helstat og ved denne opløsnings følger for den politiske, økonomiske og aandelige udvikling indenfor den rent nationale danske stat, der blev tilbage under dansk kongescepter. Ogsaa den historiske udforskning af landets fortid maatte præges af skellet. Nye syns- og følemaader, i meget afvigende fra de før 1864 herskende nationalliberale, vandt frem og forbandt sig med en mere kritisk og metodisk behandling af kildematerialet. Det er en selvfølge, at de fremragende danske historikere, der i det følgende slægtled tog perioder af vor historie op til behandling, ogsaa maatte fordybe sig i og tage stilling til de spørgsmaal, der knyttede sig til den tabte landsdel og dens forhold til kongeriget. Det gælder Holm og Steenstrup saavel som Fridericia og Neergaard. Der er dog to danske historikere, der stærkere end nogen af deres samtidige har været banebrydende paa dette omraade, omend ud fra forskellige forudsætninger. Det er Kristian Erslev og A. D. Jørgensen.

Erslev, den moderne historiske kritiks egentlige foregangsmand i Danmark, lededes af sin historiske erkendelsestrang og sin lyst til at »løse knuder« til at underkaste de statsretlige stridspunkter, der havde været stærkest fremme i den nationalliberale periodes politiske kamp, en rent videnskabelig undersøgelse og vurdering. Paa dette grundlag fremkom hans bøger

»Frederik IV og Slesvig« (1901) og »Augustenborgernes Arvekrav« (1915). Tidligere havde han som led i sin almindelige udforskning af vor historie i den første unionstid behandlet kampen om Slesvig under Margrete og Erik af Pommern og i afhandlingsform besvaret spørgsmaalet om ægtheden af »Constitutio Waldemariana«, det ældste forsøg paa en statsretslig adskillelse af Danmark og Slesvig, med ja. Det spores ikke, at disse undersøgelser personligt har betydet mere for Erslev end de mange andre, han har foretaget. Det ny og afgørende ved dem er netop deres stræben efter forudsætningsløs objektivitet, og herved er de blevet og vil vedblive at være forbilledlige for senere danske forskere paa dette omraade.

En væsentlig anden rolle spillede studiet og skildringen af Slesvigs historie i A. D. Jørgensens produktion. For denne sønderjyde, født og opvokset paa slesvigsk grund, opdraget tysk og senere omplantet til København, hvor han modtog stærke indtryk af nationalliberalismens aandkultur og historisk-politiske tænkning, blev forskningen i Slesvigs historie en sag, der hang inderligt sammen med hele hans personlighed og livssyn. Den opgave at forklare, hvorfor udviklingen førte til 1864, blev den røde traad gennem det meste af hans senere forfatter-skab. Da han i 1882 udgav en for den danske og sønderjydske almenhed bestemt, sprogligt mesterligt fortalt skildring af det danske folks udvikling, »Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie«, blev Slesvigs og den slesvigske danskheds historie kærnen i bogen, det, hvorom Danmarks historie i første linie drejede sig, og til fordel for hvilket vigtige sider og afsnit af udviklingen i selve Danmark (og Norge) skødes til side. Det danske folks »sydgrænseproblem«, den indbyrdes vevselvirkning mellem dansk og tysk folkelighed over hertugdømmernes »folkebro« var for Jørgensen det afgørende i vort folks historie.

I sin behandling af spørgsmaal vedrørende Sønderjyllands historie i bøger og afhandlinger vender han sig ofte med den moderne kritiks vaaben og ud fra opfattelser, der ejendommeligt præges af hans slesvigske afstamning, mod de synspunkter, der

er nedlagt i de nationalliberale skrifter fra kampaarene, men sammenhængen med nationalliberalismens historiske syn og almene aandsform spores dog langt stærkere hos ham end hos Erslev, og han kan til tider fælde domme over handlinger og personligheder, der ikke kan godkendes ud fra en uhildet historisk betragtningsmaade. I skildringen af samspillet, det fredelige og fjendtlige, mellem dansk og tysk, naar han, i kraft af sin digterisk beaandede forfatterpersonlighed og sin sjældne evne som dansk stilist, sit højeste.

For flere danske historikere har A. D. Jørgensens forfatter-skab betydet meget, mest vel for hans i alder omtrent samtidige sønderjydske landsmand P. Lauridsen, der i sin skildring af den danske folkevækkelse i Slesvig »Da Sønderjylland vaagnede« fortsatte en side af Jørgensens studier — paa afgørende punkter iøvrigt i modstrid med dennes synspunkter — og naaede ham i mesterlig historisk fortællekunst, og for den yngre Aage Friis; et væsentligt træk i dennes historiske forfatterskab, den stadige kredsen om det dansk-tyske problem (skildret for det 18. aarhundredes vedkommende i bøgerne om Bernstofferne, for det 19. aarhundrede i værkerne om den danske regering og Nord-slesvig efter 1864) og om modsætningen mellem stat og nation, mellem almeneuropæisk humanisme og nationalfølelse, synes i alt fald delvis at kunne følges tilbage til impulser fra A. D. Jørgensen. I psykologisk finsans overgaar de begge denne, og i sin strenge videnskabelige retfærdighedsstræben er Friis i udpræget grad Kr. Erslevs elev.

En tanke, som optog A. D. Jørgensen hele hans liv, var at skrive en stor, bredt anlagt, videnskabeligt underbygget fremstilling af Slesvigs vexelrige skæbne, men han naaede aldrig at løse denne opgave. Forarbejderne var endnu i hans sidste leveaar (han døde i 1897) trods alt, hvad dansk historieforskning havde gennemarbejdet, for faa; andre opgaver lokkede ham, og han følte vel ogsaa, at hans evner i visse henseender kunde svigte overfor opgaven. Det omraade, hvor Jørgensen, ifølge hele sit anlæg, bevægede sig friest og helst, var skildringen af nationale og national-politiske brydninger; men et værk om

Slesvigs historie kunde ikke standse derved. Det maatte tage saadanne spørgsmaal op som landets forhistorie, befolkningens etniske sammensætning i ældste tid og senere, den sproglige udvikling, landbrugets, handelens, haandværkets og industriens historie, stændernes udvikling og deres forhold til fyrstemagten og dens forvaltning, den kirkelige udvikling, retsudviklingen, kunstens og digtningens historie og folkets hele kulturelle og aandelige særart, som den havde givet sig udtryk gennem tiderne. Flere af disse omraader synes at have ligget Jørgensen ret fjernt; og hertil kom endnu et afgørende forhold, som han vistnok instinktivt har haft paa fornemmelsen. Det nemlig, at en saadan alsidig udredning af Slesvigs historiske udvikling maatte føre ind paa den dybe økonomiske, politiske, folkelige og aandskulturelle sammenhæng, der lige fra middelalderen forbandt det danske hertugdømme Sønderjylland med det tyske rigslæn Holsten. Men den opgave at skrive en Slesvig-Holstens historie var noget, som ingen dansk, og mindst af alle A. D. Jørgensen, følte trang til at paatage sig.

Det blev naturligt fra tysk, slesvigsk-holstensk side, at man gav sig i kast med en samlet skildring af begge hertugdømmers historie gennem tiderne, med betoning af de træk, der betegnede den historiske forbindelse og — under indflydelse af den aktuelle national-politiske kamp — med tilbøjelighed til at undervurdere, hvad der skilte. De ældre hovedværker er F. C. Dahlmanns »Geschichte von Dänemark« (1840—43), der er skrevet ud fra slesvig-holstensk syn, men ikke naaede frem til nytiden, og G. Waitzs »Schleswig-Holsteins Geschichte« (I—II, 1851—1852), der førte fremstillingen frem til 1660. Fælles for Dahlmann og Waitz var, foruden det nævnte nationalpolitiske grundsyn og deres nære forbindelse med tidens dansk-tyske kamp, deres store videnskabelig-historiske almindelse og det træk, at de, i overensstemmelse med datidens historieskrivning lagde hovedvægten paa den statslige og forfatningsmæssige side af udviklingen: landets og folkets historie i egentlig forstand skødes mere til side.

Waitzs slesvig-holstenske historie forblev i over en menneske-

alder efter sin fremkomst det tyske hovedværk om hertugdømmernes historie. Det banebrydende forskerarbejde, som Kr. Erslev og A. D. Jørgensen grundlagde i Danmark for den slesvigske histories vedkommende, fandt efter 1864 ikke noget sidestykke paa tysk side. Dette hang nøje sammen med den maade, hvorpaa hertugdømmernes skæbne formede sig efter adskillelsen fra Danmark. Den prøjsiske annexion i 1866 var et udslag af Bismarcks magtpolitik, der slog en streg over alle ældre statsretslige og folkelige stridsspørgsmaal, et brud med hele den forudgaaende historiske udvikling. De nævnte spørgsmaal havde ikke længere nogen aktuel betydning; man nøjedes fra tysk historisk side med i det store og hele uden prøvelse at godtage de gamle historiske teorier og fremstillingsformer fra kamp-tiden 1815—1864. Faa fremragende tyske historikere rettede deres opmærksomhed mod hertugdømmernes eller Danmarks fortid, endnu færre forblev som professorer i Kiel. Ved Kieler-universitetet dannede slesvig-holstensk historie intet særligt fag; heller ikke i provinsen Slesvig-Holstens latin- og folkeskoler; som et naturligt udslag af den almindelige politiske stræben efter at gøre hertugdømmerne til en prøjsisk provins blev det prøjsisk historie, der doceredes som landets fædrelands-historie. I Slesvig-Holsten opvoksede ingen fremragende historikere. Flere fortjenstfulde arbejder, især om lokal- og kirke-historiske emner, fremkom i det gamle (i 1833 stiftede) »Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte« og andet steds; men i dybde og omfang stod dette arbejde — det erkendes ogsaa fra slesvig-holstensk side — langt tilbage for, hvad dansk forskning ydede i sønderjydske historie¹.

Det vil være kendt for danske historisk interesserede kredse, at der i det sidste aarti, efter verdenskrigens afslutning og Nordslesvigs genforening med Danmark, af tyske forskere, knyttede til Kiels universitet, er begyndt et arbejde paa nyudforskning af hertugdømmernes historie paa en række omraader, der lejlighedsvis fra dansk side har fremkaldt raabet om vagt i

¹ Sml. Aage Friis: Nyere tysk Historieforskning vedrørende Slesvig og Holsten, Hist. T. 9. R. I 301—10; A. Linvald i Hist. T. 9. R. IV 76 ff.

gevær mod faren for, at dansk historieforskning skulde lade sig overfløje paa dette felt. De ledende i dette arbejde har været Kieler-professorerne A. O. Meyer (nu professor i München), Otto Brandt (siden 1929 professor i Erlangen) og Otto Scheel, blandt hvilke navnlig Brandt er kendt for danske læsere ved sit dygtige og klare, af stræben efter objektiv fremstilling prægede grundrids af hertugdømmernes historie («Geschichte Schleswig-Holsteins» 1925, 2. Udg. 1926; ogsaa i dansk oversættelse) og ved sin aandfulde og grundlæggende bog »Geistesleben und Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts« (1925)¹.

Denne renæssance for tysk Slesvig-Holsten-forskning har dog spirer længere tilbage i tiden og forbinder sig med den virksomhed, der fra tiden omkring aarhundredskiftet udfoldedes af to mænd: Rudolf v. Fischer-Benzon og Paul v. Hedemann-Heespen.

Fischer-Benzon (1839—1911), af fag naturforsker, leder af landsbiblioteket i Kiel og fra 1897 redaktør af »Zeitschrift«, hørte til den undertiden forekommende aandstype, der uden selv at offentliggøre synderligt, øver en betydelig indflydelse paa andre ved at vække og anspore dem til forskning og fremstilling. I Danmark har vi i A. F. Krieger, der bl. a. fik betydning for A. D. Jørgensen, et eksempel paa samme »maieutiske« type. Fischer-Benzon fulgte med vaagen opmærksomhed dansk litteratur, hvis sprog han fuldt beherskede i tale og skrift, og som han vurderede højt, og han samlede i landsbiblioteket og registrerede i dets bogkataloger omhyggelig alt, hvad der udkom af danske historiske arbejder af betydning for hertugdømmernes historie. Hans arbejde med at vække de yngre kræfter til daad bar undertiden frugt, undertiden ikke; stærkest og varigst indflydelse fik han paa Paul v. Hedemann-Heespen, hvis hovedværk *Die Herzogtümer Schleswig-Holsten und die Neuzeit*

¹ I denne forbindelse maa ogsaa nævnes den i verdenskrigen faldne unge Göttingerhistoriker Johs. Brock, der i sit første og eneste værk: »Die Vorgeschichte der schleswig-holsteinischen Erhebung« (1916) paa vigtige punkter brød med den herskende tyske opfattelse.

(1926) det her er opgaven at belyse, og som i sit forord har nævnt ham som den, til hvem værket staar i dybest gæld. »Han først har anvist min fra barnsben vaagnede historiske lidenskab en fast afgrænset vej«.

Det er ingenlunde altid, at man for at give en udtømmende vurdering af et historisk værk eller forfatterskab behøver at studere forfatterens personlige forudsætninger i slægt, hjemstavn, uddannelse og virksomhedsomraade. Ved Hedemann-Heespen, som ved A. D. Jørgensen, er det imidlertid afgørende nødvendigt.

Paul v. Hedemann-Heespen er født 1869. Han stammer fra en gammel adelig slægt, der i aarhundreder har ejet godser i Slesvig og Holsten og iøvrigt har været spredt i statstjeneste over Danmark, Tyskland og andre Østersølande. Som ung holstensk junker traadte han ind i den prøjsiske hær og var senere, uden at have erhvervet nogen universitetsdannelse, gennem en aarrække ansat i prøjsisk statstjeneste i forskellige provinser. Embedsaarene gav v. Hedemann-Heespen praktisk kendskab til prøjsisk militærvæsen, ret og administration, men sin største betydning for ham fik de derved, at han, den holstenske landadelsmand, blev sig klart bevidst, hvor dyb en modsætning der bestod mellem det prøjsiske stats- og forvaltningssystem og dets aand og hans gennem slægts- og hjemstavnstradition tilvante tænke- og følemaade. Hans selvstændige, stejle og temperamentsfulde personlighed rejste sig i kraftig kritik; det kom til stærke modsætninger mellem ham og hans overordnede, og i 1908 forlod han definitivt embedsbanen. Siden har han levet paa slægtgodserne Deutsch-Nienhof og Pohlsee — i Østholsten, omtrent midtvejs mellem Kiel og Rensborg, ved den naturskønne Westensee — som en fremragende dygtig og initiativrig landmand. Hans godser har ord for at være mønsterbrug, forholdet mellem den ugifte godsejer og hans folk fremhæves som gammel-dags patriarkalsk i ordets bedste forstand. Men Hedemann-Heespens levende aand og energiske virkelyst fandt ikke hvile

i dette ene arbejdsfelt, der dog kunde tage mangan god mand helt. Hans brændende interesse for hjemstavnsens historiske minder bragte ham i 1908 til sammen med to arkitekter at stifte landsforeningen »für Heimatschutz«, med den opgave at virke for en renæssance af den nationale byggeskik; og han blev en tilskynder og fremmer indenfor den holstenske »Jungbauer«-bevægelse, en frugt af den strømning i tiden, der fra aandslivets mekanisering, stats- og skoletvang søgte tilbage til natur, tradition og hjemstavnsfølelse, fra byliv og bykultur til landet og den gamle rodfæstede bondekultur.

Jævnside med denne levende deltagelse i praktisk agrarvirksomhed og hjemlandets folkelige vækkelse gik et omfattende historisk studium i studereværelsets ensomhed. En lidenskabelig historisk interesse havde været til stede alt fra barneaarene; slægts- og hjemstavnsfølelsen og Fischer-Benzons paa-virkning gav den retning mod studiet først af slægtens og familiegodsernes historie, siden af andre holstenske adelsslægters historie og — med stadig større udvidelse af emnevalg og synspunkter — af den slesvig-holstenske adels almindelige indsats i landets økonomiske, politiske og kulturelle liv gennem aarhundreder. Som Fischer-Benzon gjorde Hedemann-Heespen sig fortrolig med dansk sprog, kultur og historie og traadte i personlig forbindelse med danske historikere, især Aage Friis. Han bekender selv, at han føler en varm beundring for det, »som vort germanske nabofolk har opdraget sig selv til i sit nederlags skole«. Paa baggrund af denne fortrolighed kunde han forstaa og skildre danskheden i Sønderjylland bedre og retfærdigere end nogen anden tysk forfatter, selv om hans fremstilling paa flere punkter afviger fra danske synsmaader.

Hedemann-Heespens historiske forfatterskab, der begyndte allerede inden hans udtræden af statstjenesten, er usædvanligt omfattende¹. Som hovedværker skal her nævnes: »Geschichte der adeligen Güter Deutsch-Nienhof und Pohlsee in Holstein« (I—III, 1906) og »Geschichte der Familie von Hedemann« (I—III, 1917—19)². Hertil kommer en talrig række afhandlinger,

¹ Sml. Hist. T. 9. R. I 304 ff.

² Skrevet sammen med Wilhelm v. Hedemann.

ofte af stor lødighed, i den slesvig-holstenske historiske for- enings og andre tidsskrifter, fortrinsvis vedrørende hertugdøm- mernes agrar- og forvaltningshistorie. Det har sin interesse at sammenligne dette forfatterskabs hovedemner med det, der er det centrale i A. D. Jørgensens. Fælles for begge er den aands- historiske interesse; men medens A. D. Jørgensens andet hoved- felt er skildringen af nationale og nationalpolitiske forhold, træder dette omraade for Hedemann-Heespen tilbage for det agrar-, samfunds-, forvaltnings- og slægtshistoriske. Et højde- punkt ved den dybt aandfulde og indtrængende kulturbelys- ning er afhandlingen om »Kultur und Adel in Schleswig-Holstein während des 18. Jahrhunderts« (Schlesw.-Holst. Kunstkalender 1912), en vigtig forudsætning for Brandts ovennævnte bog.

Hedemann-Heespens personlighed og historiske forfatterskab gav ham ganske naturligt en ledende stilling indenfor hertug- dømmernes historiske verden. I aarene nærmest før og under verdenskrigen deltog han i ledelsen af det slesvig-holstenske landshistoriske selskabs tidsskrift med store indsatser baade af personligt redaktør- og forfatterarbejde og af pekuniære ofre. Ved sine literaturoversigter som ved hele sit forfatterskab stræbte han frem mod det maal at samle forarbejder til en samlet fremstilling af landets historie, og 1916 skænkede han det landshistoriske selskab en stor pengesum, der skulde an- vendes til udarbejdelse af en saadan.

Saa kom den tyske hærs og den tyske stats sammenbrud i 1918. Dette blev af største indre betydning for Hedemann- Heespen. Nederlaget formede sig for hans historiske tanke som en naturlig følge af udviklingsretninger og kræfter i de moderne storstatssamfund, først og fremmest det prøjsisk-tyske, som han i tidligere arbejder havde studeret i deres samspil med og hele eller delvise sejr over ældre kulturformer og kulturværdier, og som han i sin praktiske virken som folkelig leder og vækker havde taget kampen op imod. I en afhandling i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte »Schleswig- Holstein und der Zusammenbruch der »Neuzeit«« (1918) gav han denne opfattelse et skarpt udtryk og brød afgørende med »den officiøst-sangvinske opfattelse af den prøjsiske tid«.

Afhandlingen førte til brud med flere fagfæller, der, støttet af Dietrich Schäfer, havde søgt at hindre dens fremkomst, og til at Hedemann-Heespen senere udtraadte af det historiske selskabs bestyrelse. Hans allerede i mangt og meget betonedede særstilling blev endnu mere udpræget i tiden derefter; dog vedligeholdt han forbindelsen med yngre forskere som Otto Brandt, hvis arbejder i Slesvig-Holstens historie næppe er tænkelige uden Hedemann-Heespens befrugtende paavirkning, kunsthistorikeren Dr. Harry Schmidt o. a. I forstaaelse med Hedemann-Heespen og i hans aand stiftedes det af Schmidt ledede tidsskrift »Nordelbingen«, der stræbte at give udtryk for en videre, mere kulturhistorisk betonet opfattelse af den historiske udvikling end den stramt statshistoriske.

Men sin hovedbetydning for Hedemann-Heespen fik sammenbruddet derved, at det endelig lod ham tage den opgave op, hvorom han i mange aar havde kredset, og hvortil han forgæves havde søgt at ansøre andre. Hjemme paa Deutsch-Nienhof, i sit rige bibliotek, der rummede omtrent alt det nødvendige trykte materiale, samlede han sig om arbejdet med i en bred fremstilling af hertugdømmernes historie i »nytiden« at sammenfatte, hvad tyske og danske forskere i enkeltheder havde oplyst om landets udvikling i alle dens sider og afsnit, til et helhedsbillede, med det hovedformaal at forklare hvorfor katastrofen i 1918 blev udviklingens resultat. Som 1864 blev udgangspunktet for hele A. D. Jørgensens forfatterskab, blev 1918 det for Hedemann-Heespens hovedværk.

A. D. Jørgensen yndede, med en vis selvbevidst trods, der paa bunden skjulte en smule vemodig følelse af ikke i ungdommen at have modtaget den akademiske dannelse og den ved universitetsstudium vundne metode, som flertallet af hans fagfæller ejede, og derfor trods sin rige evne at mangle noget som historiker, at betegne sig selv som dilettant. Vi møder ganske

det samme træk hos Hedemann-Heespen, og i en vis forstand kan man ogsaa hos ham acceptere den selvvalgte betegnelse. Hvis man sammenligner fremstillingsformen i hans bog med de større videnskabeligt underbyggede fremstillinger, som enkeltmænd indenfor universitetshistorikernes kreds i de sidste slægtled i eller udenfor Norden har givet af deres lands historie, vil man ikke undgaa at spore en forskel. Jeg nævner til Eksempel Sars' »Udsigt over den norske Historie«, Pirennes »Historie de Belgique« og Arups »Danmarks Historie«. Fælles for disse værker og Hedemann-Heespens bog er den aand og den ved dyb lærdom og omfattende historisk kombinationsevne vundne myndighed, hvormed de er skrevne. Men der er samtidig et træk, der skiller. De nævnte historikere har, for at anvende et gammel-akademisk udtryk, opstillet og søgt at begrunde en række »theses«, til forklaring af hovedsider i folkets historiske udvikling. En saadan samling af stoffet om en række hovedspørgsmaal og hovedsynspunkter fører utvivlsomt til, at adskillige vigtige sider i udviklingen skydes for meget til side — baade Sars og Arup er ubestrideligt ensidige — men det er lige saa utvivlsomt, at fremstillingens sluttethed og muligheden for klar inddeling vinder derved. Skal man ud fra akademisk-universitetspædagogisk standpunkt rette en hovedanke mod Hedemann-Heespens bog, maa det blive, at den savner en tilsvarende tydelig optrækning af hovedlinier og let skelnelig inddeling af stoffet. Det hænger sammen hermed, naar forfatteren selv føler, at man fra visse sider vil bebrejde ham, at bogen ikke indeholder noget nyt. En saadan bebrejdelse vil være uretfærdig, ti hans bog rummer en mængde ny og inciterende synspunkter, men forstaaelig, ti disse synspunkter er ikke fremlagt i længere, sluttede redegørelser, men i form af korte, ofte ejendommeligt aforistisk formede bemærkninger, indstrøede i skildringen af personer, begivenheder og forhold. Endelig — og heri bunder dybest dens ejendommelighed — rummer Hedemann-Heespens bog et træk, der særtegner den fra første til sidste blad. Den er virkelig, som forfatteren har tilstræbt, skrevet »aus einem Guss«; dens dele bindes uløseligt sammen af én

personlighed og én livsanskuelse. Forfatteren har villet vise, »hvorledes en afsluttet verdensalders idéforløb genspejler sig i vor hjemlige historie«, og hans dybe rodfæstethed i og hans sinds levende grebethed af hjemlandets natur, kultur og historie har ladet ham følge denne historie med en intens medleven, der forplanter sig til læseren. Det er sjældent, at en forfatterpersonlighed kommer saa stærkt til udtryk i et historisk værk, som tilfældet er her. Har man gennemlæst Hedemann-Heespens bog — et arbejde, som baade omfanget (o. 900 store og tættrykte textsider) og den med positive detaillier altfor overlæssede, paa hvilepunkter for sparsomme fortællestil gør ret anstrengende — synes man at kende hans synsmaader overfor de fleste af livets hovedspørgsmaal. Sine personlige sympatier og antipatier lægger han ikke skjul paa, og mangfoldige er de hib, som han, hvor skildringen af fortidens forhold skaber lejlighed dertil, retter mod nutidens stats- og samfundsordning, dens herskende aandspræg og dens mange skødesynder. Det er vanskeligt at finde en fuldt dækkende parallel i den øvrige historiske litteratur. Man bliver næsten nødt til at gaa tilbage til oldtidsforfattere som Tacitus eller middelalderhistorikere som Otto v. Freising eller vor egen Saxo og Povl Helgesen. Arild Huitfeldt ligner Hedemann-Heespen ved sit udpræget aristokratiske samfundssyn. Blandt nyere historikere kan Mommsen, der som tysk sydslesviger var Hedemann-Heespens landsmand, i sin »Römische Geschichte« frembyde lighedspunkter. Ogsaa Mommsens værk er jo, trods sin lærdomsfylde og sine rent videnskabelige landvindinger, i meget en temperamentsfuld og kunstnerisk begavet aand forsøg paa at give sig udtryk og sige sin samtid sandheder i historieskrivningsform. Særlig tysk er hos Hedemann-Heespen trangen til at udtrykke udviklingens resultater i enkle historisk-filosofiske grundformler og den gentagne betoning af idéerne som det ledende, den materielle, sociale udvikling som en følge af deres nedfældning i det praktiske liv. I sin almindelige opfattelse af historieskrivningens maal og veje er Hedemann-Heespen præget af Herders og Rankes skole; i synet paa den kulturelle udvikling og paa

samfundselementernes — stændernes, kirke- og statsmagtens — indbyrdes forhold og deres historiske stadier er Karl Lamprecht i meget hans læremester. I Danmark, hvor historieskrivningen, hvad godt — eller daarligt — man iøvrigt kan sige om den, i almindelighed ikke har søgt sin styrke i at slaa store idéer op, vil dette træk ved Hedemann-Heespens bog om hertugdømmerne sandsynligvis paa mange virke fremmedartet og desorienterende.

Der skal i det følgende kort gøres rede for bogens almindelige historiske grundsyn og dets anvendelse paa hertugdømmernes historie. I tilknytning hertil skal der rejses nogle spørgsmaal, som en tysk fremstilling af vort nationale sydgrænseomraades historie naturligt maa vække hos en »kongerigsk« læser. Tillige skal det forsøges at trække visse hovedlinier noget skarpere op, end tilfældet er hos Hedemann-Heepen.

Forfatteren er i sin periodeinddeling paavirket af tyske historikere som Dehio, Spangenberg, Troeltsch og Vogel.

Han sætter tiden henved 1250, da det tysk-romerske kejserdømme ved Hohenstaufernes fald ophørte at være en levende virkelighed, og en ny kunst, den gotiske, kom til frembrud i kirkebygningerne, som afslutningen paa den ældre middelalder. Det følgende afsnit, der i Holsten tager sin begyndelse omkring Grev Adolf III.s tid og afslutter landets foregaaende »cimbriske mangel paa historie«, kendetegnes ved en politisk tvedeling mellem land og fyrstemagt — den sidste nu i realiteten u hæmmet af kejserens overherredømme —, tyskhedens fremtrængen i Norden og i de slaviske egne øst for Elben, grundlæggelsen af ny landsherrelige byer og dannelsen af store domkirke- og klostergodser. Denne tidsalder glider paa nordtysk omraade o. 1400 ind i et nyt afsnit, der faar sin historiske karakter ved »der Lenz ständischen Verfassungslebens und der Keim landeskirchlicher Herrlichkeit«, ved Hansaens og lavenes blomstring,

klostrenes storgodsdrift og optegnelsen af folkelig ret, historie og religiøs tradition, sprogligt og nationalt ved nedertyskens sejr over middelalderlatin, og »erobringen af hertugdømmet Slesvig«, religiøst ved tiggerordnerne, hussitbevægelsen og de forskellige stænders »frommer Stiftungseifer«, kunstnerisk ved sengotikken og den folkelige træskærerkunst. For Hedemann-Heespen er det 15. aarhundrede, der staar hans hjerte særligt nær, »das Zeitalter der kleinen Leute«, præget af en »volkstümliche Anonymität«. Hverken aandeligt eller økonomisk er forskellene mellem stænder og individer altfor store; et sundt og roligt jævemaal udgør tidens hovedmærke; og alle fra fyrste til bonde omfattes af og finder hvile i den ene saliggørende kirke. Blandt fyrsterne var skikkelser som Hertug Adolf VIII og i flere henseender ogsaa Kong Frederik I typiske for tiden (af den sidstnævnte giver forf. s. 52 et fint opfattet billede — et af bogens mange ypperlige historiske portrætter).

Ved spørgsmaalet om, hvornaar slutgrænsen for »den gotiske middelalder« i vore egne bør sættes, vender Hedemann-Heespen sig mod den gængse opfattelse af Amerikas opdagelse, den italienske højrenæssance, humanisme og reformation som de begivenheder, der betegner vendepunktet. For Nordtyskland og Norden har reformationen ganske vist spillet en mægtig rolle baade økonomisk og kirkeligt, men den ny humanistiske dannelse var alt for lidt folkelig til rask at kunne naa til bunds. Udviklingen skred ind i en overgangstid, og først de store krige i det 17. aarhundrede sætter det afgørende skel¹. Først da er det, at fyrstemagten fuldfører den gerning, hvortil grunden var lagt ved kirkegodsets inddragelse og dannelsen af de nationale statskirker, og gør sig helt til herre over den gamle stændermagt, idet den skaber en centraliseret forvaltning og et ordnet, af stændernes bevillinger uafhængigt skattevæsen, staaende hære og en moderne fæstningsteknik. I aandslivet sejrer paa en række omraader den verdslige videnskab over middelalderens

¹ Hedemann-Heespen afviger her fra Vogel, »der sætter skellet mellem »renæssancens« (1300—1600) og »liberalismens« tidsalder (1600—1900) o. 1600. »Wir sind ein spätes Land«.

gejstligt farvede dannelse, i retslivet maa den folkelige sædvane-
ret mere og mere vige for romerretten og de fyrstelige forord-
ninger. Fyrstemagtens regulerende formynderskab fortrænger
den gamle byfrihed og »das Selbstgefühl auch des hintersässigen
Bauern« (s. 355). Baade latinen og nedertysken maa i stat og
forvaltning, det sidste sprog efterhaanden ogsaa i kirken vige for
højtysken. Indenfor erhvervslivet søger den nationale stat som
økonomisk afsluttet enhed at fortrænge de mindre økonomiske
enheder (byerne og deres afsætningskredse) indenfor sine ram-
mer. Den folkelige især til kirken knyttede kunst (stenskulp-
turen og træskæreriet) maa gradvis vige for renæssance- og
barokkunstens nordiske udløbere¹. »Kong Frederik III.s tid er
middelalderens rette undergangstid; i den drog man alle følge-
slutninger af dens udlevede tilstand, af det nyes fremdrifts-
vilje« (s. 357).

Fæster man blikket alene paa Danmarks og det dermed
nært forbundne Holstens historie, kan ansættelsen af et tids-
aldersskifte om ved 1650—60 ikke andet end virke tiltalende.
Det vil næppe kunne bestrides, at Danmark o. 1600 i statens
og samfundets struktur, i tænke- og følemaade hos befolkningens
flertal, ligger nærmere ved Kong Hanses tid, end det ligger ved
det Danmark, vi møder o. 1700 — trods det 16. aarhundredes
kirkeskifte og den deraf fremgaaede vigtige ændring i jord-
besiddelsesforholdene. Og hertil kommer endnu som et saare
betydningsfuldt moment den varige kløvning af det gamle
danske stats- og folkeomraade ved tabet af de østdanske land-
skaber til Sverige — det tungeste og skæbnesvangreste tab,
som dansk nationalitet nogensinde har lidt, et tab, ved siden
af hvilket de nationale forskydninger ved vort folks sydgrænse
svinder ind til at betyde forholdsvis lidt.

Hedemann-Heespen betegner det 17. aarhundredes midte
som »den gotiske middelalders undergang«. Ifølge hans histo-

¹ Indenfor arkitekturen støtter Hedemann-Heespen sin periodeindde-
ling paa den danske kunsthistoriker Vilh. Lorenzen, der »stiller tiden fra
1550—1650 som gotisk renæssance med ind i den gotiske verdenstankes
ramme« (s. 354).

riske syn gaar imidlertid en tidsalder aldrig helt under. Mange af den gotiske middelalders kulturelementer holdt sig i live i en slags vintersøvntilstand under den moderne humanistiske stats og kulturs snedække. I ganske særlig grad gælder dette Holsten og Slesvig, der historisk danner ikke blot »eine Brücke zwischen Völkern«, men ogsaa en bro »zwischen Zeiten« (s. 729). Blandt elementer af denne art nævner han haandværkets lavsforfatning, bondelandbruget og godsernes patrimonialforfatning, men først og fremmest bonden selv. »Der Bauer ist das grossartigste und zäheste Überbleibsel des Mittelalters geworden« (s. 357); og fra bønderne, fra det aabne land vil den ny tid, fremtiden, der skal afløse den uddøende humanistiske »Neuzeit«, udgaa.

Hedemann-Heespens her skildrede grundopfattelse, der paa det nøjeste hænger sammen med hans ovenfor nævnte personlige forudsætninger som jorddrot og folkevækker, har ikke fundet tilsvarende klart og konsekvent udtryk indenfor dansk historisk skrivning. Stærkere kommer den frem indenfor vor almindelige litteratur, stærkest maaske hos Jakob Knudsen, der søger folkets sundeste og værdifuldeste kræfter i den gamle bondekultur, saaledes som den kommer til udtryk hos en egns traditionelt førende slægter.

Svarende til Hedemann-Heespens grundsyn bliver »nytiden«s første afsnit skildringen af »den humanistiske verdensalder i kamp med den gotiske middelalder«, d. v. s. tiden o. 1520—o. 1625. Derpaa følger »middelalderens sammenbrud«, tiden fra »Kejserkrigen«s begyndelse til den store Nordiske Krig (o. 1625—o. 1700).

Aarene 1523—1536 blev baade for Danmark og for hertugdømmerne og for deres indbyrdes forhold af grundlæggende betydning. Fremmet indirekte af Frederik I og direkte af hans søn Hertug Christian, der under faderens regering var stat-

holder i begge hertugdømmerne, trængte den ny troslære og den ny kirkeopfattelse frem, først i hertugdømmerne, hvis gamle landskirketendenser skabte en gunstig jordbund, derpaa under stærkere modstand fra adelens og prælaternes side i kongeriget. Samtidig hermed gik en øgning af adelens politiske indflydelse, og ved kirkegodsernes inddragelse styrkedes dens økonomiske samfundsbasis. Privilegiet af 6. Maj 1524 sikrede hertugdømmernes ridderskab lignende store politiske og sociale forrettigheder, som den danske adel havde erhvervet ved haandfæstningen aaret i forvejen, og som aristokraten Huitfeldt et par slægtled senere priser i saa høje toner. Men privilegiet af 1524 betød tillige — og herpaa lægger Hedemann-Heespen hovedvægten — at hertugdømmernes selvstændighed sikredes udadtil d. v. s. i forhold til kongeriget. Ingen adelsmand fra kongeriget maatte faa embeder i Slesvig eller Holsten, og ingen person fra hertugdømmerne maatte stævnes til doms udenfor de slesvig-holstenske stænders omraade. Statslig bandtes de to hertugdømmer, trods den afgørende forskel, der laa i, at Slesvig var et dansk kronland, Holsten et tysk rigslen, sammen ved ridderskabets fælles privilegier og ved dets og landdagens deltagelse i begges styrelse. »Den administrative Slesvig-Holstenisme« havde faaet en saa stærk grundlov, at den formaaede at sætte sig fast og bestaa, ogsaa efter at denne grundlovs bestemmelser i praxis havde tabt det meste af deres betydning. I forholdet til kongeriget fik det stor betydning, at baade Frederik I og Christian III hørte hjemme i hertugdømmerne og fortrinsvis støttede sig paa holstenske adelsmænd. Den slesvig-holstenske, overvejende tyske adel kom, indtil der i Christian III.s senere aar indtraadte en renæssance for den danske adels politiske indflydelse i dens land, til at spille hovedrollen ogsaa i kongerigets politik. Denne adels maal var »en sluttet slesvig-holstensk stat, i personalunion med og altsaa med indflydelse i Danmark«, et maal, der allerede havde dæmret for dens forfædre i Grev Gerts og hans sønners tid, der lærte at kende fordelene ved hjemlandets »enge und einflussreiche Verbindung mit der räumlichen Weite des fruchtbaren meerumspülten Nordlandes«

(s. 60, 62). Sine hovedforkæmpere havde denne politik allerede i 15. aarhundrede faaet i den rantzauske slægt, og det blev Johan og Melchior Rantzau, der efter Frederik I.s død i København sluttede »Unionen« af 1533 mellem hertugdømmerne og kongeriget, der søgte at give forbindelsen fastere form ved bestemmelser om gensidig forsvarshjælp og afgørelse af stridigheder ved voldgift af et antal raader fra begge sider. Hedemann-Heespen fremhæver, at unionen, der sluttedes mellem landenes raader — Danmark var jo kongeløst — stiller hertugdømmerne op overfor kongeriget som »en uafhængig og ligeberettiget enhedsstat med frit valg overfor dets politik« — og ser heri en afgørende modsætning til den senere helstat, der først vokser frem af det 17. aarhundredes store krige og stigende fyrstemat. — Politisk bevarede i aarene nærmest efter 1533 hertugdømmerne overvægten i unionen. Det var som deres hertug, at Christian III, støttet paa Johan Rantzaus feltherresnille, erobrede Danmark og opbyggede den ny danske kongemagt og statskirke, den sidste i nøjeste konfessionel og organisatorisk lighed med hertugdømmernes landskirke.

Reformationen og den tyske humanisme gav det højtyske sprog indpas ikke blot som kirkesprog i hertugdømmernes plattyske og jyske egne, men ogsaa mere og mere som kancelli- og forvaltningssprog. Derimod ophørte i den senere del af Christian III.s regering den holstenske adels politiske indflydelse i kongeriget, selv om kronen længe vedblev at staa i meget betydelig gæld til holstenske adelige, især Rantzauerne. Mellem kongens 15 holstenske hovedkreditorer var 1540 9 medlemmer af denne slægt; endnu 1570 var en række danske len paa holstenske hænder, og Henrik Rantzau havde 1571—74 hele Salling herred som pant (jfr. s. 149 ff.). Den uhyre forøgelse af krongodset, der fulgte af kirkegodsernes inddragelse, betød ogsaa i det lange løb en svækkelse for adelens indflydelse syd for Kongeaen¹. I samme retning virkede hertugdømmernes deling mel-

¹ Naar Hedemann-Heespen giver L. Bobé æren for denne historiske opdagelse (s. 57), saa skænkes der denne udmærkede danske historiker mere, end der med rette tilkommer ham.

lem forskellige linier af den oldenborgske kongeslægt. Kunde end til en vis grad stænderne støtte sig paa den snart frembrydende modsætning mellem den kongelige linie og Gottorperne, saa betød det dog foreløbig mere, at der ved siden af den fjerne og fortrinsvis af kongerigets opgaver optagne danske konge opstod en ny herskerslægt indenfor landet, der dynastisk traadte i forbindelse med tyske territorialfyrster og optog disses monarkisk-antistænderske politik. Derfor trak Johan Rantzau, ridderkabets førstemand, sig tilbage fra sit statholderembede af uvilje over ladedelingen i 1544¹; derfor nægtede stænderne i 1564 at hylde Hans d. y. som regerende fyrste, og derfor forhandlede de under ledelse af den kongelige statholder Henrik Rantzau i 1588 med det danske rigsraad, i fælles modstand mod Enkedronning Sofies og Enkehertuginde Christines af dennes hessiske slægtninge inspirerede forsøg paa at skyde stændervalgretten til side, om at vælge den unge Christian IV til eneregerende fyrste over samtlige dele af hertugdømmerne. Valghylningen af Hertug Filip i 1588 og af hans broder og efterfølger Johan Adolf sammen med Kong Christian IV i 1593 er stændernes sidste store sejr. 1608 gjorde Johan Adolf ved indførelsen af førstefødselsarveretten definitivt ende paa det vigtigste politiske stænderprivilegium. Gottorp blev her, som ogsaa paa den fyrstelige forvaltningscentralisations omraade, et forbillede for kongehuset, der først 1650 indførte arveregeringen i sin del af hertugdømmerne og først i 1660 i kongeriget.

¹ Naar Hedemann-Heespen betegner Johan Rantzau som »erfüllt von dem Staatsgedanken einer neuen Zeit« (s. 79), synes udtrykket misvisende. I lighed med sin søn og efterfølger Henrik er han en udpræget repræsentant for tanken om stændernes medregering, for den af Hedemann-Heespen som typisk for det 16. aarhundrede skildrede »dualisme« mellem fyrste og land. En stram monarkisk helstatsforvaltning laa Rantzauerne ligesaa fjernt, som den laa det 15. aarhundredes unionsvenlige svenske stormænd. — Derimod var Frederik I.s og Christian III.s sachsisk fødte kansler Wolfgang v. Utenhofen tilhænger af en »Gesamtstaat« med tysk humanistisk præg og med indskrænkning af adelens og stændernes politiske indflydelse — altsaa en forgænger for den række af holstenske og andre tyske statsmænd (Gert Rantzau, Detlev Reventlow, Fr. Ahlefeldt o. s. v.), der arbejdede paa bygningen af den monarkiske helstat.

Det 16. aarh. er dog endnu, i hertugdømmerne som i kongeriget, en stortid for den adelige stændermagt. Fyrstemagten er endnu ikke skredet saa stærkt frem, at forholdet mellem den og den førende stand er afgørende forrykket; der indtræder i aarhundredets sidste halvdel, under Christian III og især under Frederik II, en harmonisk ligevægt mellem de to faktorer, som Knud Fabricius for Danmarks vedkommende har betegnet ved ordet »dyarki«. — Den ny humanisme fandt udtryk hos en række af den danske og holstenske adels førende mænd, i hertugdømmerne fremfor alle hos Henrik Rantzau (1526—99, statholder i den kgl. del 1556—98). I et aandfuldt kapitel »Der Humanismus und Heinrich Rantzau« belyser Hedemann-Heespen den nordalbingiske humanismes væsen, som det ytrer sig hos denne adelige statsmand og jorddrot, kunst- og lærdomsfremmer, der ved sin dominerende stilling i hjemlandets politiske og økonomiske liv, sin rigdom og det fyrstelige hof- og museliv, der udfoldede sig paa Breitenburg, og tillige ved sin individualistiske selvvurdering og sin reklametrang næsten staar maal med den italienske renæssances fyrster. I et følgende kapitel skildres de rantzauske og andre slægters slotte og herresæder, med tilslutning til Vilh. Lorenzens opfattelse af den nordiske renæssances arkitekturstil som en overgang mellem gotik og barok, og det vises, hvorledes det 15. aarh.s store hjemlige »Schnitker«-kunst faar et nyt opsving ved de opgaver, der stilles den af stormændene i udsmykningen af deres boliger og huskapeller.

Indenfor kirkelivet medfører kirkens underordning under fyrstemagten og dens — i de enkelte fyrstedele ret forskellige — ordninger og forskrifter en stivnen af den første reformationsbegejstring, parret med intolerance overfor ikke-lutheranske konfessioner og sekter (kalvinister, mennoniter, davidjoriter o. s. v.). Hedemann-Heespen, der gang paa gang i sin bog viser sympati for den gamle kirkes principielle udsondring af kirke- og troslivet fra denne verdens hensyn og baand, skildrer det 16. aarh.s præster og menighedsliv med ganske mørke farver og citerer med synligt bifald de djærve udfald, som den begavede stillerenke fra Eiderstedt Anna Owena Hoyers — en af de

ejendommeliggste kvindeprofiler i slesvig-holstensk historie — i sit plattyske digt »Dörppape« udfra davidjoritisk syn retter mod de lutherske landsbypræsters verdslighed og raahed. Han indrømmer vel, at sognepræsternes selvstændige jordbrug og den enkelte præsteslægts tilknytning til et sogn gennem mange slægtled (indtil 11 skal være forekommet i Nordslesvig!) bidrog til at give præstestanden en »Heimatlichkeit«, der længe bevarede den for at blive et fremmedlegeme indenfor landbefolkningen, men betoner samtidig, at den gejstliges nære forbindelse med det agrariske erhvervsliv »kunde lamme, ja i de fleste tilfælde maatte undertrykke hans idealisme« (s. 128). Sjælesørgernes gradvise udvikling til statseembedsmænd følger han med udelt uvilje, og deres deltagelse i nytidens politiske og nationale kampe fordømmer han. »Gøtt hatte seinen Platz an die Beamtenallmacht abgeben müssen, die noch heute auf ihm sitzt« (s. 134). Først det udgaaende 17. og det 18. aarh.s pietisme — der ses som en frugt af de store kriges prøvelser og lutring — knytter atter forbindelsen med den ældste reformationstids aand. Til kritikken over kirkelivets »Verstaatlichung« svarer den uvilje, der præger Hedemann-Heespens skildring af humanismens indtrængen i ungdomsopdragelsen og oprettelsen af lærde skoler, der bidrog til at sætte et skel mellem overklassens og folkets dannelse, som var middelalderen fremmed, og som sprogligt fik udtryk i modsætningen mellem latin-højtysk og nedertysk (og jydsk).

En ganske særlig interesse har Hedemann-Heespens skildring af adelens og landbrugets udvikling i hertugdømmerne igennem det 16. og 17. aarh., baade fordi hans fortrolighed med emnet er saa stor, og fordi man støder paa en række baade ligheder og forskelle mellem forholdene her og i kongeriget, der har sin meget store historiske betydning¹.

Fælles for landet syd og nord for Kongeaaen er den gennem hele det 16. aarh.s anden halvdel fortsatte stigning i kornpriserne, der gjorde landbruget i højeste grad rentabelt og

¹ Forfatteren har i sin skildring af den holstenske adels historie i meget kunnet støtte sig paa L. Bobés grundlæggende rids i indledningen til »Slægtten Ahlefeldts Historie« I (1912).

skabte store formuer i de adelige godsherrers hænder¹. Fælles for baade den danske og holstenske adel er desuden den stærke deltagelse i landenes styre og politik og den humanistiske dannelse hos standens bedste mænd. Fælles tillige nedgangen paa begge disse felter i tiden omkring aarhundredskiftet og i sammenhæng hermed en trang til at leve over evne og en stigende raa-
hed der ikke modvirkedes ved den adelige ungdoms ofte planløse og demoraliserende udenlandsrejser². Fælles ogsaa en række af de gamle slægters uddøen.

Jævnside disse ligheder gaar imidlertid afgørende forskelle, der forklarer, at den holstenske adel ogsaa efter 1660 kunde gøre sig gældende politisk og kulturelt, mens den danske laa hjælpeløst under for den enevældige kongemagt og dens for en stor del tyske embedsmænd. Ovenfor er nævnt den politiske modsætning mellem kongehuset og Gottorp, der lod hver af disse søge støtte i stænderne, naar de saa deres fordel derved. Hermed — og vistnok tillige med Holstens karakter af rigslen og den beskyttelse for stænderprivilegierne, der laa i bestemmelserne i rigskonstitutionen af 1231 om, at ændringer i landets retsforhold og ny skattepaalæg ikke kunde foretages uden samtykke af »majores terræ« (jfr. s. 225, 562, 566) — hænger det sammen, at ridderskabets privilegier, modsat kongerigets haandfæstning, aldrig formelt ophævedes, saa meget de end skødes til side i praxis, og at der saaledes for ridderskabet bevarede en tradition om ret til deltagelse i landets styre, der i 19. aarh. kom til at spille sin store rolle. Den paa sprogfællesskabet beroende stadige kulturelle forbindelse med standsfællerne sydpaa

¹ Hedemann-Heespen nævner allerede i 1557 formuer indenfor ridderskabet paa 20—40.000 mk. For sig selv staar Henrik Rantzau, der med sin brunsvigske kone Christine von Halle fik en medgift paa 4 tdr. guld — svarende til værdien af samtlige adelsgodser i begge hertugdømmer — og som »daglig kunde udlaane sine 200.000 mk.«. Jfr. s. 149—52. Sml. Bobé l. c. LXVII og J. Jessen i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte LI (1922) 27 om de enkelte slægters godsrigdom.

² Jfr. skildringerne s. 153—55, 214, 252—55 o. fl. st., der i anvendelsen af mørke farver ikke giver de tilsvarende danske udmalinger noget efter.

og den omstændighed, at de vigtigste af de tyske statsmænd, der i 17. og 18. aarh. fik indflydelse paa det danske monarkis styrelse, efterhaanden næsten alle optoges i ridderskabet eller indgiftede sig i dets slægter, vejer ogsaa tungt til. Men ligesaa meget betyder sikkert den kendsgerning, at hertugdømmernes økonomiske liv var rigere, og lettere og stærkere kunde befrugtes udefra, samt endelig den særlige form, som den adelige jordbesiddelse fik hernede.

Baade for det danske og for hertugdømmernes landbrug spillede studeavlen, svinefedningen og kornproduktionen i det 16. aarh. hovedrollen, indenfor de sidste studeavlen mest i Nordslesvig og Vestmarskerne, kornavlen mest i Østholsten. Hertugdømmerne havde her den store fordel, at de laa nærmere ved afsætningsmarkederne for disse produkter, især Nederlandene, Hamborg og Lübeck; for øxnehandelens vedkommende kom hertil, at de modtog en stor del af de magre jyske øxne og efter fedningen paa de frugtbare marsk- og engjorder i Nord- og Vestslesvig med øget provision kunde afsætte dem til markederne sydpaa. Med den større nærhed ved Nordeuropas økonomiske hovedcentre hænger det ogsaa sammen, at de til de adelige godser knyttede industrielle virksomheder (sav-, papir- og oljemøller, metal- og krudtværker, storbryggerier m. m.) og den selvstændige adelige skibsfart til de nordtyske byer, Østfrisland og Holland (en storagrar som Hertug Hans d. y. sendte endog skibe saa langt som til England og Finland) fik et langt større opsving end nord for Kongeaaen og paa de danske øer. Sidst og ikke mindst fremmede de holstenske og slesvigske marskegnes geografiske beliggenhed og det nære etniske og sproglige slægtskab, i forbindelse med Gottorpernes kloge og tolerante immigrantpolitik, den indvandring af hollandske kolonister, der allerede fra midten af 16. aarh. indførte den højt udviklede hollandske mælkeribrugsteknik i de holstenske marskegne, hvorfra den gradvis bredte sig til det øvrige land, især paa de adelige godser. I løbet af det 17. aarh. fik de fleste holstenske adelsgodser deres »hollænderier« med hollandske eller indfødte mejeriforpagtere, og en mægtig forøgelse af mælkeproduktionen

— 15 liter daglig pr. ko nævner Hedemann-Heespen for Eiderstedts vedkommende (se s. 167)—og en dertil svarende storexport af ost og smør til Hamborg og ad søvejen lige til Spanien blev følgen. O. 1600 udførte Eiderstedt aarligt ad søvejen 2—3 mill. pund ost (s. 169, 184). »Eiderstedt war das reine Neuholland geworden, in seinen Sekten wie in seinen Käsen« (s. 251), og endnu o. 1700 gjorde Glückstadtegnen paa fremmede indtryk af et hollandsk landskab. — Hertugdømmernes landbrug opnaede herved for næsten et par hundrede aar en overlegenhed over kongerigets, der først langsomt og sent og da med Holsten som læremester slog ind paa samme vej.

Det er en af de store fortjenester ved Hedemann-Heespens bog, at den kaster et saa stærkt lys over den rolle, nederlænderne har spillet for hertugdømmernes erhvervs- og kulturliv, der herigennem nød godt af den forlæggelse af verdenshandelens hovedveje og hovedcentre til Atlanterhavet, der medførte stagnation for de tyske Østersøbyers handel. Paa landbrugets omraade synes det senere saakaldte »holstenske kobbelbrug« (med 7—9 vange i skifte, afvexlende med brak) i sin oprindelse at hænge sammen med den hollandske mejeridrifts indførelse; og det er muligt, at ogsaa den berømte tønderske kniplehjemmeindustri kan føre sin oprindelse tilbage til hollandske forbilleder (s. 511). Ogsaa indenfor havebruget var hollænderne læremestre, og i Elbmarskernes byer, især i det af Hertug Frederik III i 1621 grundede Friederichstadt, der i sit ydre præg endnu virker ganske hollandsk, gjorde hollandsk handel og kultur sig stærkt gældende¹. Paa de paa hjemligt erhverv fattige frisiske øer

¹ I denne forbindelse kan nævnes et hidtil uoplyst træk, der ogsaa i det kongelige Glückstadt viser hollandsk merkantil indflydelse. Det af Kong Frederik III oktrojerede kompagni for handel paa Afrika, der havde sit sæde i denne by, og som i 1660-erne gav anledning til alvorlige tvister med Generalstaterne, havde sine hovedaktionærer blandt hollændere, der ad denne vej som »interlopers« søgte at omgaa det hollandske Vestindiske Kompagnis monopolstilling. Det er i visse henseender en parallel til de hollandske købmænds forsøg paa udfra holsten-gottorpsk neutralt omraade at opretholde den handel paa Spanien og dets kolonier, som krigen med dette vanskeliggjorde for moderlandets vedkommende.

blev tjeneste paa hollandske koffardi- og især hvalfangstskibe den traditionelle levevej for den mandlige befolkning helt ned til midten af det 18. aarh., da overhovedet Nederlandenes økonomiske betydning veg for Englands og Hamborgs. Hedemann-Heespen følger den hollandske kulturindflydelse ogsaa i kunsten, selskablivet og omgangsformerne. Hertug Frederik III var i sin ydre type ganske nederlandsk, og den til Gottorperhoffet knyttede kunst, hvis hovedrepræsentant var maleren Jürgen Ovens (fra Tønningen, elev af Rembrandt og borger i Amsterdam), var en direkte aflægger af den store hollandske.

»Paa samme tid, som Tyskland og Nederlandene efterhaanden fjærnede sig fra og blev varigt fremmede for hinanden, forblev nederlænderne bag den tyske Nordsøs vader tyske, og hertugdømmernes beboere indsugede nederlændernes blod, aand og kunnen som deres livsaande og forblev eet med den neder-tyske stamme, der tilbage til Romerrigets og den kristne antiks overleveringer tilhørte de europæiske vestfolks gamle dannelse« (s. 251). Holsten var »folkebro« mellem det germanske vesten og tyskerne, saavel som mellem disse og Norden.

Jordbesiddelsesforholdene undergik i hertugdømmerne i løbet af det 16. og 17. aarh. meget vigtige ændringer¹. Det afgørende træk er storgodsdriftens fremtrængen og delvise fortrængen af de gamle selvejer- og fæstebol (Hufen). Det 16. aarh.s mægtige, omend ujævne, stigning i priserne paa landbrugsprodukter medførte, at bondebol i voxende antal nedlagdes og sammenlagdes under avlsgaarde; haand i haand hermed gik inddragelse af ryddet almindingsskov og indlemmelse af dele af landsby-

¹ Hedemann-Heespens skildring af hertugdømmernes agrarudvikling bør sammenholdes med Dr. Jens Jessens store afhandling »Die Entstehung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zum Beginn der Agrarreformen« i Zeitschrift d. Gesellschaft f. Schleswig-Holst. Geschichte LI (1922) 1—206, der paa flere punkter viser en afvigende opfattelse. Som hovedaarsag til det 16. aarh.s adelige godsafrundingsarbejde sætter Jessen den ved rostjenestens ophør og prælatstillingernes bortfald fremkaldte tilskyndelse for adelen til i stigende grad at basere sin existens paa landbruget. Prisstigningen virkede paa denne baggrund som et incitament til indførelse af stordrift.

jorden ved »Hufslach«¹. Den samme proces fortsattes mange steder gennem det 17. aarh., især i tiden lige før og efter aar 1700, da en ny stærk prisstigning indtraadte, og de store krige og farsoter havde skabt en mængde øde gaarde og landsbyer. I Østholstens oprindelige venderomraade (Vagriën) besad adelen jurisdiktionsret paa sine godser fra den tyske kolonisations tid, og der dannede sig her store sluttede ridder- og klostergodser med udstrakt højheds- og forvaltningsret over de tilflyttede tyske og nederlandske bondekolonister og resterne af de under tvungne vender, forbundet med retten til »beder« og andre grundherreindtægter. Ved pantsættelse fra landsherrernes side bragte adelen og gejstligheden efterhaanden al jorden i disse egne under sig. Efter reformationen kom de gejstlige godskomplekser dels i landsherrernes, dels i adelens hænder; den sidstes godsomraade fik herved en yderligere afrunding, og de adelige frøkenklostre (Preetz, Ûtersen, Itzehoe og Slesvig) opretholdtes som en ved de dertil knyttede prælaturer vigtig støtte for adelens magt. Ogsaa i Slesvig var o. 1500 retshaandhævelsen almindeligt paa de adelige godser kommet i hænderne paa de mest holstenske adelige godsejere, og privilegiet af 1524 tildelte alle adelsgodser i hertugdømmerne en vidtgaende jurisdiktionsret; men i de dele af Nord- og Vestslesvig, hvor adelens besiddelser var forholdsvis smaa og spredte, havde den adelige birkeret svært ved at trænge fuldt igennem, og kongerne og hertugerne støttede herredstingene paa birkerettens bekostning. Det hænger sammen hermed, at der, modsat i Østholsten og Sydøstlesvig, hvor indførelsen af storgodsdrift i stort omfang ledsagedes af adelsjordens udskiftning af markfællesskabet, i regelen ikke her fandt nogen udskiftning sted. Resultatet af denne udvikling blev, at adelsgodserne i disse egne (samt i det meste af Midt-holsten og Midtslesvig) sjælden voxede ud til store sluttede godskomplekser og for største delen kom ud af adelens hænder og blev domæneland. Kronen og hertugerne, der ved kirkegodsernes sækularisation havde faaet ny store kapitaler i hænde, optraadte i hertugdømmerne, som den første gjorde det ogsaa i kongeriget,

¹ Se Jessen l. c. 67.

som opkøbere af adelsgoods i stor stil med det formaal at skabe store sluttede domæneomraader. I Nordslesvig var de vigtigste undtagelser fra denne proces Ahlefeldternes store godsomraade omkring Søgaard, der dog allerede i 1725 splittedes paa forskellige hænder, det i 1660erne oprettede grevskab Schackenborg og den vældige godssamler og landbrugspioner Hertug Hans den yngres lensomraade i Sundeved, paa Als og i Nordangel. Det meste af det sidste kom dog i løbet af det 18. aarh. efterhaanden atter i kronens hænder. De nordslesvigske domænebønders almindelige besiddelsesform blev i løbet af det 16.—18. aarh. arvefæstet, og forskellen mellem dem og de jordegne bønder udviskedes mere og mere¹. Ogsaa i de kongelige domæner i Holsten og paa Gottorpernes domæneland gik tids- og livsfæsteforholdet efterhaanden i en række tilfælde over til arvefæste². — For adelens vedkommende blev resultatet af den her skitserede udvikling, at dens godsomraade i hovedsagen kom til at danne en fast-afgrænset geografisk enhed, omfattende Øst- og dele af Midtholsten, Dänischwohld og Svansen samt dele af Sydangel, delt (fra 1713) i »distrikter«, ganske adskilt fra de landsherrelige amter og deres amtmandsstyre, med egen adelig jurisdiktion og forvaltning og, modsat amterne, men i lighed med byerne

¹ Sml. P. Lauridsen i Sønnerjydske Aarbøger 1889: 87 ff. og i Danmark, Land og Folk (udg. ved Daniel Bruun) IV De sønderjydske Amter, 57 ff. Hedemann-Heespen tegner ikke med tilstrækkelig skarphed den landøkonomiske udvikling i Nordslesvig, der faar en saa stor betydning for den derboende danske bondestands hele udvikling og for den nationale vækkelse i 19. aarh.

² I Midtholstens og Midtslesvigs geestland forsvandt lidt efter lidt de adelsslægter, der var blevet tilbage efter mandefaldet i det 15. aarh.s fejder med kongeriget og Ditmarsken. I Ditmarsken var den gamle ridderadel forsvundet allerede i 13. aarh., og de adelige besiddelser, som i det 16. aarh. dannede sig i landets kongelige del, gled senere for største delens vedkommende atter ud af adelens hænder (sml. Steinhäuser i Jahrbuch des Vereins für Ditmarscher Landeskunde IX (1929)); her, som andre steder i vesten, blev de store bondeejendomme fremherskende. I Elbmarskerne vedblev der at bestaa spredte adelsgodser med for det meste ringe sædegaardsjord; bønderne var i regelen jordegne, men ydede visse fastsatte arbejdsydelser og afgifter.

og de adelige frøkenklostre, liggende under hertugernes og ridderskabets fællesregering, en veritabel »stat i staten«.

Et afgørende træk af samfundsøkonomisk natur bandt yderligere de holstensk-sydslesvigske adelsgodser sammen og gav dem en fra kongerigets forhold afvigende karakter, nemlig livegenskabet. I sin endelige form, som den fremtraadte i det 16. aarh., omfattede livegenskabet stavnsbaand, udstrakt jurisdiktions- og myndighedsret for godsherren, der ogsaa privatretsligt kunde gribe ind i bøndernes forhold, f. ex. ved at forbyde ægteskab — en meget vigtig forholdsregel til forhindring af befolkningsoverskud — samt endelig en legalt uindskrænket dispositionsret over bøndernes arbejdskraft¹. Om livegenskabets økonomiske værdi som driftsform betragtet har meningerne, ogsaa i ældre tid, været delte. Den holstenske adelsmand Brockdorff ser 1659 i det hovedaarsagen til adelens økonomiske tilbagegang og kræver det snarest ophævet². Det er et krav af samme art, som Christian IV og senere Hannibal Sehested i sit »politiske testamente« udfra rent statslige motiver opstiller for det danske vornedskabs vedkommende. Hedemann-Heespen mener selv, at »der Wert der Leibeigenenwirtschaft in der Zeit

¹ I sin forklaring af livegenskabets oprindelse og udvikling følger Hedemann-Heespen den fremstilling, han allerede i 1922 gav i en afhandling i »Heimatbuch des Kreises Rendsburg« (»Die Slaven. Die Leibeigenschaft. Die adeligen Güter«), og som søger oprindelsen til stavnsbaandet i de tyske ridders militære højhedsret over de erobrede venderomraader og deres befolkning. Naar han til støtte for denne opfattelse peger paa aarsagerne til det danske stavnsbaands opstaaen i det 18. aarh. (»War doch in Dänemark das Stavnsband der Männer eine Folge der Rekrutenlieferungspflicht«, s. 163), saa er denne sene analogi ikke synderligt overbevisende. Det stavnsbaand, der udvikledes af det gamle danske vornedskab, og som kun gjaldt paa Sjælland og Laaland-Falster, skyldtes rent landøkonomiske aarsager. Jessen (l. c. 73 ff.) sætter stavnsbaandets opstaaen til 16. aarh., og anser det ikke for udelukket, at det delvis kan skyldes dansk forbillede. Han overser dog, at den danske bondes vornedskab, der ikke omfattede Jylland, den ved hertugdømmerne nærmeste danske landsdel, aldrig fik den vidtgaende form som bøndernes afhængighed i de tyske kolonisationsomraader øst for Elben.

² Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie I, XCIV; Jessen l. c. 166—67.

vor den grossen Kriegen sich in seiner besten Kraft erschöpft hatte« (s. 442). Ser man paa betydningen af denne driftsform for den holstenske adel som stand, er det imidlertid et spørgsmaal, om den ikke, i forbindelse med størrelsen af de godscomplexer, der kunde være samlet paa enkelte adelsmænds hænder¹, og godsdriftens sluttethed har bidraget til at give denne adel et økonomisk grundlag, der bevarede den for i samme grad som den gamle danske adel efter 1660 at blive sat ud af spillet.

I betragtning af den rolle, som den holstenske adel, den gamle og de i ridderskabet optagne nye slægter, i slutningen af det 17. og i det 18. aarh. har spillet i den danske stats historie, er det rejste spørgsmaal af vægtig betydning ogsaa for Danmark. Forskellige danske forskere — især Friedericia, Henrik Pedersen og Th. B. Bang — har givet vigtige bidrag til belysningen af jordbesiddelsesformens og de agrariske driftsystemers udvikling i det 16. og 17. aarh.s Danmark, og resultatet af deres forskning synes at kunne sammenfattes derhen, at vi i Danmark har de samme tendenser i retning af storgodsdrift og bondearbejdskraftens stigende afhængighed af den adelige godsherre som i Holsten, men at udviklingen, da det 17. aarh.s økonomiske vanskeligheder indtraadte, og de store krige gjorde deres ødelæggende gærning, paa dette omraade var naaet mindre vidt end i Holsten. De danske adelsgodser laa mere spredt end her og var, især i Jylland, gennemgaaende mindre. Hovedgaardsjordens udskiftning af landsbyernes dyrkningsfællesskab synes at have været gennemført i mindre omfang, og det danske vornedskab, der ikke var noget livegenskab, gjaldt kun i en del af landet og ikke i de dele — Fyn og de i 1660 afstaaede skaanske provinser — hvor adelsbesiddelsen var mest dominerende. Det blev forbeholdt enevælden at føre udviklingen videre til større lighed med den holstenske, men da var den gamle adels rolle i dansk statsliv udspillet.

Det problem i nyere dansk historie, der ligger i den kendsgærning, at den nationale adel, der gennem aarhundreder havde

¹ Se f. ex. Jessens skildring af Asmus Rumohrs dødsbo i 1690, l. c. 27.

været det vigtigste statslige og til tider ogsaa det højeste kulturelle udtryk for det danske folk og øvet en væsentlig indflydelse paa den danske stats indre og ydre udvikling, fra det 17. aarh.s slutning ganske mister denne indflydelse, uden at nogen anden af landets stænder er eller sættes i stand til at overtage arven, rejser sig med styrke for en dansk læser af Hedemann-Heespens bog, fordi den viser, hvorledes der i Holsten trods enevældens og dens embedsmænds gerning bevarede en kontinuitet i den historiske udvikling, som fattes i Danmark. Den holstenske adels hovedslægter, dens korporative sammenlutning ridderskabet og dens traditioner levede videre og øvede indflydelse paa udviklingen ikke blot i hertugdømmerne, men ogsaa i Danmark. Helt ned i det 19. aarh. kunde ridderskabet gøre sig gældende som kulturel og politisk faktor, og dets aand er end ikke nu helt svundet. Som bevis for det sidste tør man opstille selve Hedemann-Heespens bog, ti det er jo paa en maade selve ridderskabet, der i den vender sig tilbage i et samlet overblik over sin og sit lands historie. Trods sin kærlighed til og fremhævelse af bondekulturen er han nemlig i roden af sit væsen aristokrat. Gang paa gang træder dette frem i hans værk, baade i den dybe samhørsfølelse, der præger hans skildring af den slesvigholstenske adels historie og kultur, og i hans almindelige kulturbetragtninger. Han fremhæver retten for en stand til at nyde store skatteprivilegier og andre forrettigheder, »naar den ved denne stilling og bevidstheden om den vinder evnen og den rolige sikkerhed til, som f. ex. de engelske pairs, at virke for almenvellet og hæve sit folk op paa et højere dannelsesstrin indenfor menneskehedens ramme« (s. 219). Dette var i følge ham Henrik Rantzaus tankegang (sml. paa dansk grund Herluf Trolle), og det er med sorg han konstaterer, at det følgende slægtled ofte glemte adelens forpligtelser. Han fremhæver med Kielerforfatteren Amthor paa Frederik IV.s tid adelsgodsets betydning som »en uhyre, udadleligt forvaltet sparekasse for staten i nødsfald« (s. 308) og priser den samme Amthors blik for, at »næringsspillerummet hos os er alt for snævert til at tilstaa mere end et lille udvalg lighed i nydelser, mættede glæ-

der« (s. 431. Sml. ogsaa s. 788—89 fremhævelsen af adelsgodsernes politiske, sociale og kulturelle betydning). Ud fra den holstenske landadelsmands forudsætninger fremhæver han (atter med støtte i Amthor) de gode sider ved livegenskabet; dets regulering af befolkningstilvæksten¹ og dets betydning ved at hindre et uøkonomisk luksusforbrug hos underklassen, og han skildrer gemytslivet hos den livegne bonde, der var fast knyttet til »das engste ländliche Heimatdasein«, saaledes som det giver sig udtryk i ordsprog og ordstev, som præget af en ejendommelig rigdom (jfr. s. 309, 435—438). Først da i 18. aarh. den frie bondes økonomiske overlegenhed gjorde sig gældende, var livegenskabet dødsdømt.

Ogsaa i sin skildring af bøndernes landbrug og kaar giver Hedemann-Heespen en række instruktive træk. Han fordyber sig med hjemstavnsforskerens glæde i det gamle bondeliv, der paa materielt omraade stærkt prægedes af tidens rigdom og nydelsestrang (se bl. a. skildringen s. 170 af høstmaaltiderne — 5 om dagen — paa Nordstrand, der kalder Bonde-Breughels malerier frem i erindringen). Han beskriver indgaaende bonde- dragterne og de fra egn til egn stærkt varierende hus- og gaardformer. Særlige kapitler vies det for vestkysten saa betydningsfulde digevæsen. Ogsaa her spores indflydelse af hollændernes fremskredne teknik, og samtidig ses den stigende fyrstemagt i de omfattende digearbejder, der foretoges eller planlagdes af Hertug Adolf, Christian IV og Grev Ernst af Schauenburg. Ligeledes skovens gradvise aftagen gennem tiderne og vildtets forsvinden belyses ved en række eksempler; landskabeligt kom store dele af hertugdømmerne til at præges af de levende hegn (»die Knicks«) om de udskiftede markjorder. For byerne havde baade den adelige storindustri og adelens toldfri handel og den spirende statslige merkantilisme ret skæbnesvangre følger. Paa

¹ Forf. nævner s. 454, at der ved midten af 18. aarh. hos den samlede befolkning i Hertugdømmerne fandt et ægteskab sted om aaret for hver 120—125 mennesker, men hos godsbefolkningen kun for hver 150. Samme sted nævner han, dog uden nærmere kommentarer, at børnedødeligheden hos den sidste var dobbelt saa stor som ellers.

østkysten havde kun Flensborg ved sin tømmerhandel, senere brændevinshandel paa Norge og Kiel i kraft af sit berømte pengemarked større betydning. Et forsøg fra kongens og hertugens side paa i 1615 at ophæve alle lavsprivilegier vakte saa stærk modstand fra byernes side, at det i længden ikke lod sig opretholde (s. 202—204).

Et omraade, hvor forfatteren i sin indledning stærkt klager over mangelen paa forarbejder, er fremvæxten af den fyrstelige forvaltning paa bekostning af det gamle stænderstyre og bystyre¹. Endnu i Frederik II.s og Henrik Rantzaus tid holdt stænder- og fyrstemagt hinanden nogenlunde i ligevægt, men den første var kendeligt paa retur. I landretten, som hertugerne efter bestemmelsen i 1564 skulde skiftes til at afholde hvert aar for begge hertugdømmer, og som fra 1573 helt overtog landdagens jurisdiktionelle hverv, var antallet af »lærde« landraader stigende i forhold til de adelige. 1608 ophævedes stændervalgretten for Gottorps vedkommende, og gradvis mistede ogsaa landdagens skattebevillingsret sin hævd, samtidig med at fyrsterne søgte at holde byernes repræsentanter borte fra stændermøderne². Ganske vist var amtmændene i de fyrstelige amter, der efterhaanden kom paa fast løn, i henhold til privilegiet af 1524 endnu i regelen i det 17. og i stort omfang ogsaa i det 18. aarh. indfødte adelige — en væsentlig forskel fra kongerigets forhold under enevælden — og som »landraader« tillige deltagere i den fyrstelige centralforvaltning, men mere og mere trængte borger-

¹ Efter fremkomsten af Hedemann-Heespens bog er denne udvikling belyst for Gottorps vedkommende i et arbejde af Ludwig Andresen og Walter Stephan: Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1544—1659 (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Herausgeg. von der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 14—15, Kiel 1928).

² Denne bestræbelse stødte flere gange paa modstand hos ridderskabet. »Nichts von dem Hass zwischen den Ständen wie anderswo« (s. 223). Økonomisk følte adelens konkurrence dog ogsaa i Holsten haardt af borgerne, og disse stræbte i det 17. aarh.s økonomiske nedgangsperiode med held at udkøbe adelen af byerne, hvor den havde erhvervet store husbesiddelser (se Jessen l. c. 25—26).

lige embedsmænd fra landet selv eller indkaldte tyskere (fra Sachsen, Hessen, Brandenburg og andre egne af Tyskland) ind i det gottorpske »hofraad« (oprettet 1590), i kanslerembedet og i »amtschreiber«-embederne, der fik skatte- og afgiftsoppebørslerne under sig. Gottorp blev paa forvaltningens, som paa arvefølgeordningens omraade et forbillede for kongelinien, baade i hertugdømmerne og i selve Danmark — et forhold der fra dansk side sikkert kunde fortjene en nøjere undersøgelse. Som kongelige statholdere indtog endnu Henrik Rantzau og hans søn og efterfølger Gert (1598—1627) en dominerende stilling, men efter Gerts død lod Christian IV embedet staa ubesat, indtil han i 1632 besatte det med sin ældste søn, der senere efterfulgtes af den yngre, Hertug Frederik — en parallel til den langvarige ikke-besættelse af kongerigets rigshofmesterembede. Som følge af den strammere landsherrelige forvaltning og udvidelsen af domænerne i forbindelse med afløsningen af bøndernes arbejds- og naturalydelse i penge steg de fyrstelige statsindtægter stærkt (se de af Hedemann-Heespen s. 238 ff, 244—45 nævnte tal, der naturligvis maa ses paa baggrund af den synkende pengeværdi).

Det 16. og begyndende 17. aarh. er dog endnu paa alle omraader en overgangstid. »Weit und beherrschend ragte das Mittelalter noch in die neue Zeit hinein« (s. 254). Stadig levede megen gammel raahed og vildskab hos adel, præster og bønder og fandt udtryk i heksebaal, tortur, drab og voldsgerninger og i tøjlesløst æde- og drikkeri. »Ogsaa denne gang kom verdenskrigen, den 30-aarige, som likvidator af det skønne, hule skin«.

Christian IV tegnes af Hedemann-Heespen med udpræget sympati som en af sin tids »mest egenartede, selvstændige, straalende og foretagsomme« regenter (s. 249) og tillige som en typisk overgangsskikkelse, der »in einer schon stark entmittelalterten Welt doch noch einmal in seiner Person den ganzen formensprengenden Zauber spätgotischer Volkstümlichkeit darstellte« (s. 356). Ogsaa den danske historieforskning har, trods al kritik paa enkelte punkter, betaget af denne konges animalske livsudfoldelse og folkelige rundhed, været tilbøjelig til at overse,

at hans virken, mere i kraft af hans urolige og uafklarede personlighed, end som følge af økonomiske og sociale misforhold, som en overlegnere régent vistnok kunde have bidraget til at udligne, blev saa langt overvejende negativ. Indadtil skabte hans regering et mistillidsforhold mellem konge og adel, der ikke i samme skarphed havde været til stede under hans forgængere, og øgede modsætningen mellem adelen og de lavere stænder saa stærkt, at statsomvæltningen i 1660, 12 aar efter hans død, blev den svært undgaaelige følge. Hans mistænksomme egenvilje, der ikke begrundedes ved fremragende regentevne, førte ham til en konsekvent stræben efter mest muligt at borteliminere den førende stands indflydelse i statslivet og derved berøve dens evnerige elementer et naturligt virkefelt. Den eneste af de adelige statsmænd, som han i sin sidste tid knyttede til sig i »sviger-sønnepartiet«, der havde forudsætninger, og det meget usædvanlige forudsætninger, for at føre udviklingen, baade den indre og den ydre, videre i et roligere spor med bevarelse af dens kontinuitet, kom for sent til og fik sin bedste manddoms virkefelt udenfor det egentlige Danmark. Paa udenrigspolitikens omraade viste Christian IV sig — det indrømmer ogsaa Hedemann-Heespen — ganske ude af stand til at overskue og udnytte sin tids »konjunkturer« (for at anvende et af datidens diplomater yndet udtryk). Disse konjunkturer var vanskelige, og Hedemann-Heespen har ret, naar han erklærer, at den daværende danske stat ikke var en alvorlig deltagelse i storeuropæiske konflikter voxen, og at i saadanne konflikter hertugdømmerne »ved deres europa-nære, let saarbare beliggenhed langt mere betød en svagheit end ved deres krigsmidler en styrke«, mens »Sverige kunde støtte sin sene hundredaarige vikingepolitik paa sin uangribelige hjemlige operationsbasis« (s. 270). Men kunde en klog dansk statsleder ikke have undgaaet at skabe den stærke modsætning paa een gang til Sverige og Nederlandene, Østersøens politisk og merkantilt efterhaanden førende magter, og var ikke Christian IV.s nordtyske politik, hvis hovedmotiver var af rent dynastisk art, fremmed for, ja modsat det danske folks interesser? Der bør lægges eftertryk paa den kendsgærning,

at rigsraadet, der trods alt forfald jo dog var en forsamling af danske storbønder og derfor rent instinktivt gav udtryk for den sunde linje i dansk rigspolitik, fraraadede Kejserkrigens æventyr, som det havde fraraadet Kalmarkrigen og Frederik II.s Syvaarskrig. Hedemann-Heespen karakteriserer s. 694 Danmarks udenrigspolitik i disse ord: »Paa den ene side i bevidstheden om sin lidenhed tilbøjelig til en fordækt, afventende, rænkefuld politik, har det paa den anden side atter og atter sat sig maal, som man kan kalde overmodige. I det 16. som i det 17. aarhundrede har denne sindsretning i strid med Sverige kostet de bedste frugter af Kalmarunionen og Sundets østkystlande. . . . « Det er en karakteristik, som ganske godt rammer den politik, der fulgtes af Christian IV og hans nærmeste efterfølgere, men det vil være vanskeligt at udpege nogen dansk statsmand som dens repræsentant. Da denne politik i 1660 havde høstet sin frugt i Østdanmarks tab, blev det den gamle danske adels sidste og vistnok betydeligste statsmandsevne, den graanede Hannibal Sehested, der med opbydelse af sin sidste vældige energi søgte at fortsætte rigsraadets negative fraraadningspolitik i positiv retning ved forsøget paa at skabe en dansk-svensk alliance, baseret paa interessefællesskabet om Østersøen og støttet paa England, den naturlige allierede mod den hollandske politik, der saa stærkt havde bidraget til Danmarks ydrepolitiske krak¹. Sehesteds politik, der senere optoges af den svagere Griffenfeld og paa svensk grund af den mere aandsbeslægtede Johan

¹ Ogsaa Colberts Frankrig ønskede i modsætning først til England, derpaa til Holland, sluttelig til begge, sit forbund med Sverige udvidet ved »une plus étroite liaison« mellem dette og Danmark, »afin que les deux Royaumes puissent se rendre maîtres de la mer Baltique, ce que sera toujours fort aisé, quand ils seront bien unis et s'ils tiendroient une bonne flotte au Zond« (Den franske udenrigsminister Hugues de Lionne til den franske ambassadør i Norden Terlon, bimemorial af 23. juni 1665, egenhændig koncept i Archives des affaires étrangères i Paris; utrykt).

Naar danske historikere ofte taler om »Vestmagterne« i forhold til Østersøen som en enhed (se f. ex. Arup: Rids af Danmarks Historie 34), saa overses det for meget, at interesse modsætningerne mellem dem her var meget betydelige, og at det meget vel var muligt for nordisk statskunst, som baade Karl Gustav og Sehested viste, at udnytte disse modsætninger.

Gyllenstierna, mødte for stærke modkræfter til at kunne slaa igennem, mindre hos det styrende svenske raad end hos den tysk-orienterede og rent dynastisk følende (jfr. Hedemann-Heespens rammende karakteristik s. 265) Frederik III og hans efterfølger og deres mest tyske raadgivere. Ledelsen af dansk udenrigspolitik gled over til Tyske Kancelli og fandt sine hovedopgaver dels i de mislykkede revanchekrige mod Sverige, dels i bestræbelserne for, naar lejlighed gaves, at udvide og afrunde monarkiets helt eller halvt tyske besiddelser.

Krigene 1626—29, 1643—45 og 1657—60 gjorde hertugdømmerne til skueplads for de frygteligste hærgninger¹ og bidrog stærkt til den økonomiske tilbagegang, der var begyndt som følge af de synkende kornpriser. I forholdet til Gottorp lod de det latente modsætningsforhold udvikles til aabent fjendskab. Hertug Frederik III blev for at beskytte sine lande mod følgerne af krige, hvori han ikke havde nogen interesse, drevet til først at tilkøbe sig neutralitet og derpaa til i 1657 at slutte ligefrem alliance med Sverige, hvis konge et par aar forinden havde ægtet hans datter, en alliance, der ved fredene i 1658 og 1660 bar sin frugt i ophævelsen af det danske lensbaand over Slesvigs gottorpske del (hvorefter Kong Frederik III ogsaa skilte sin del af Slesvig fra den danske krone).

Hertugdømmernes deling, der for deres indre historie havde saa stor betydning, fik nu ogsaa skæbnesvangre følger for monarkiet udadtil. Under ledelse af en betydelig statsmand Johan Adolf Kielmann (af Itzehoer borgerslægt, advokat, stændernes syndikus, fra 1637 i Hertug Frederik III.s tjeneste og i dennes senere aar og især under Hertug Christian Albrecht som kansler enevældig leder af Gottorps politik, opløftet i tysk rigssadel under navnet v. Kielmannseck og senere reciperet i ridderskabet)

¹ Hedemann-Heespen fremhæver dog, at disse var mindre end i de tyske lande, der gennem en længere aarrække maatte afgive valpladsen for Tredivaarskrigens kampe, og giver unionen med Danmark hovedæren for, at hertugdømmerne undgik samme skæbne. — Et udtryk for hærgningernes omfang har man i den stærke nedskrivning af plovtalet, som Christian V i 1683 lod foretage (s. 352).

knyttedes Gottorp endnu fastere til Sverige og fik, som Hedemann-Heespen siger, næsten karakter af »en svensk provins og det en af de mest udsatte af dem alle« (s. 287). Forholdet mellem Danmark og Gottorp blev en funktion af den svensk-danske modsætning og prægedes af denne i dens forskellige faser, men fik tillige derved en almen-europæisk betydning, der ikke stod i forhold til den gottorpske stats land- og folkeomraade. For det militære, overvejende tyske aktivistparti ved det danske hof blev det parole at begynde revanchekrigene mod Sverige med et angreb paa Gottorp (saaledes i 1675 med det kyniske overfald paa hertugen og i 1700), mens de i Østersøens pacificering og Østersøhandelens fredelige gang interesserede vestmagter England og Holland saa sig foranledigede til at indgribe for at hindre konflikten i at gribe videre om sig (1689, 1700). Først da Pultávaslaget og dets følger bragte den instabile svenske Østersøstormagt til fald, lykkedes det Danmarks konge, støttet til de nyskabte Østersøstater Rusland og Brandenburg-Prøjsen, at knække Gottorp i hertugdømmerne og at indlemme dets del af Slesvig i den kongelige del (1721). Men det gottorpske huses rolle var ikke udspillet dermed. Den med Hertug Adolfs frieri til Dronning Elisabeth af England (se Hedemann-Heespens bog s. 89) indledede politik: at give Gottorpslægten position ved dynastiske forbindelser med Nordeuropas betydende fyrstehuse, fortsattes og medførte, at baade Rusland og Sverige fik holsten-gottorpske herskerdynastier, der til tider formaaede at lade slægtens danskfjendtlige tradition præge deres landes politik (Peter III, Gustav III). Det af Bernstorfferne tilvejebragte mageskifte (1767—73) mellem det danske kongehus og Jekaterina II bragte ganske vist den nu farligste modsætning, den til Rusland, til ophør, men indledede tillige den stærke afhængighed af det gottorp-romanovske dynasti, der prægede dansk politik langt ned i 19. aarh. »Unglücklich in ihren nächsten, sind die Gottorffer oft erstaunlich erfolgreich in ihren Fernwirkungen gewesen« (s. 341)¹.

¹ Hedemann-Heespen beklager (s. 896), at den gottorpske slægts og dens politiks historie paa en række punkter endnu er saa mangelfuldt ud-

I hertugdømmernes som i kongerigets indre udvikling i 17. aarh. er det afgørende træk den monarkiske enevældes og den centraliserede statsforvaltnings sejr over resterne af stændernes deltagelse i lovgivning, skattebevilling og landets styrelse. Hedemann-Heespen fremhæver, at Frederik III havde let ved paa den af Christian IV forberedte jordbund »at udforme suverænenens udelukkende vilje til statsgrundsætning« (s. 344). Der er en del rigtigt i denne betragtning; men de tilskyndelser, der udgik fra Christian IV, fik først deres virkekraft som følge af adelens økonomiske nedgang, dens modsætning til borger- og bondestand, tidsalderens almindelige tendens i retning af ubegrænset fyrstemagt samt ikke mindst ved de dybe rystelser, som krigen med Sverige bragte over det danske statsfundament. Hele dette aarsagskompleks er baggrunden for den danske statsomvæltning i 1660, hvis inderste begivenhedsforløb næppe endnu er fuldt udredet af forskningen.

I hertugdømmernes kongelige del skete udviklingen mere gradvis. Ligesom Christian IV lod statholderembedet beklæde af sine egne sønner, søgte han ogsaa paa andre omraader at trænge den indfødte adel tilbage (som f. ex. ved udnævnelser af meklenborgeren Ditlev Reventlow til amtmand i Haderslev). Frederik III skabte den kongelige forvaltning og jurisdiktion et vigtigt støttepunkt i et tysk regeringskancelli i Glückstadt under ledelse af kurlænderen Reinkingk og indførte 1650 førstefødselsarveretten efter det gottorpske forbillede. Under krigen bortfaldt ganske den stænderske bevillingsmyndighed¹; den

redet. I virkeligheden gælder dette en række afsnit af den nordiske udenrigshistorie som helhed i den nyere tid, ikke mindst tiden fra 1660, da Fridericia stansede, til 1720, da Holm tog fat. Laursen giver vel i indledningerne til sine »Traktater« en række fortjenstfulde forarbejder — som ogsaa Hedemann-Heespen gør stærkt brug af — men ifølge hele denne publikations anlæg behandler den kun de sider af dansk diplomati — og det er ingenlunde altid de mest interessante — der førte til formelige overenskomster, ligesom det vældige udenlandske, ikke mindst svenske materiale, — hvad der dog ikke skal bebrejdes den lærde og skarpsindige danske historiker — er meget sparsomt udnyttet.

¹ Den sidste regelmæssige landdag fandt sted i 1675.

vigtigste skat plovskatten endte (fra 1682) med at blive en fast aarlig afgift. Retsplejen udvikledes under indflydelse af Glückstadt-kancelliet og den i 1713 oprettede overret i Slesvig i retning af stedse større centralisation og ensartethed. En fast landmilitisordning opstod og fik sin endelige form i 1737.

En modsætning til holdningen overfor den danske adel og til Christian IV.s praxis er det, naar baade Frederik III og Christian V baade i hertugdømmerne og Danmark søgte flere af deres vigtigste raadgivere blandt mænd af holstensk adel som Hans Schack, Grev Christian Rantzau og hans svigersøn Frederik Ahlefeldt — der begge hørte til kronens hovedkreditorer —, den sidstes sønner Frederik og Carl (kgl. statholdere til 1722) og en række andre medlemmer af den ahlefeldtske slægt. Først i Christian V.s senere aar og under Frederik IV sporer man en overførelse af mistænksomheden overfor den danske adel til den holstenske, men det er ovenfor paaapeget, at en række af de tyske statsmænd, som disse konger og deres efterfølgere fremdrog, ved reception i ridderskabet eller ved ægteskab indenfor dets kreds knyttedes nøje til den holstenske adel. Det gælder Th. B. v. Jessen (en præstesøn fra Flensborgegnen, men i sin dannelse ganske tysk), Johan Hugo v. Lente og U. A. v. Holstein saa vel som Plessenerne, A. P. Bernstorff og H. E. Schimmelmann. Trods de økonomiske vanskeligheder, der ramte mange efter 1660¹, og trods en række slægters uddøen, formaaede de ved rigdom og kongegunst mest betydende slægter (Ahlefeldt, Rantzau, Brockdorff, Reventlow, Schack o. s. v.) at holde sig oven vande og føre standens traditioner og den nationale kultur videre — i afgørende modsætning til den danske adel. »Das siebzehnte Jahrhundert sah den Zusammenfall der Stände-Verfassung, aber nicht den des Adels«

¹ $\frac{1}{4}$ af den slesvigholstenske adels gods skal dette aar have været udbudt til salg, og 24 godser bragtes i aarene 1660—69 til konkurs. Jfr. s. 302; Bobé, Slægten Ahlefeldts Historie I, XCIII. — Endnu i 1675 besad dog adelen omtrent $\frac{1}{3}$ af alt gods i Holsten, $\frac{1}{7}$ af det i Slesvig — tal, der ikke afviger væsentlig fra dem, der kan udvindes af matrikelen i 1652. Se Bobé: l. c. XCIII—IV; Fridericia i Hist. T. 6. R. II 519.

(s. 301). I Danmark er brudet med fortiden fuldstændigt i begge henseender.

I aandelig henseende frembyder ganske vist hertugdømmernes adel i 17. aarh.s sidste halvdel ikke noget straalende billede. De, der ikke gik hoffets og statstjenestens vej, søgte deres livsopgaver i godssamlen og godsdrift. Ditlev Ahlefeldt paa Haseldorf er ved sine, først i vore dage udgivne, memoirer en enlig svale. Den ny barokkunst fandt vel indpas paa herregaardene, men det blev ikke adelen, men Gottorperhoffet under Frederik III og Christian Albrecht, der stod som den store fremmer af kunst, literatur og videnskabelig forskning. Den Ovenske malerkunst, der navnlig naaede højt i portrættet (bl. a. Ovens' fortrinlige portrætter af Frederik III og Kielmann) var en frugt af nederlandsk bourgeoisikultur og i sit væsen ufolkelig. Det samme gælder det meste af den ny lærdom saa vel som dennes sprog latinen og højtysken, af hvilke det sidste endnu mere end det første bidrog til at udforme det dybe skel mellem de dannede og den brede befolkning, hvori Hedemann-Heespen ser et saa fremtrædende og skæbnesvangert træk ved »nytiden«. Plattysken sank uhjælpeligt ned til at blive folkemaal, mens højtysken trængte frem som embeds- og kirkesprog ogsaa ind over Nordslesvigs jyske folkeomraade¹. Stærkt medvirkende til denne udvikling var den omfattende indvandring af tyske embedsmænd (Reinkingk, Th. Lente, den senere generalsuperintendent Stephan Klotz, der som Lente var westfaler, Steinmannerne o. fl.). Den indvandrede embedsmand »havde en herre, men intet fædreland, ingen hjemstavnsfæller, til hvem blod og troskab bandt ham« (s. 346). Endnu stærkere end i hertugdømmerne, hvor sproglægtskabet dog skabte en vis tilknytning, maatte denne tyske embedsstand i Danmark fremtræde som et fremmedelement og bidrage til at give regeringen en ufolkelig karakter. Selvom til tider under Christian V og Frederik IV indfødte borgerlige embedsmænd i ret stort omfang fandt anvendelse indenfor administrationen, saa spillede de

¹ Se forfatterens udførlige redegørelse for etapperne i denne udvikling s. 330 ff.

fremmede dog oftest hovedrollen i den egentlige statsledelse og gav denne dens retning baade indadtil og udadtil. Højest som menneske blandt de tyske embedsmænd fra tiden nærmest før og efter aarhundredskiftet stod maaske Christoph Gensch v. Breitenau, født i Thüringen, en tid leder af den plønske politik, derpaa knyttet til kongens tjeneste, tilsidst som leder af regeringen i Oldenburg. Ved sin forening af sindets fromhed og harmoni — han havde selv forfattet en del af de salmer, der optoges i den af ham udgivne Plønnersalmebog — med dyb statsretslig og historisk viden og fin diplomatisk evne er han udtryk for en statsmandstype, paa hvilken senere de to Bernstorffer afgav eksempler, og som egnede sig fortrinligt til at føre en lille og udsat stats udenrigspolitik.

O. 1700 er middelalderens rolle fuldt udspillet. I sit tredje afsnit, der omfatter tiden 1700—1750, søger Hedemann-Heespen at vise, hvorledes »den humanistiske verdensalder udfolder sig til modenhed«, og det fjerde skildrer aarene 1750—1789, den egentlige »Bernstorff-tid« som »nytidens tinde«.

I statsstyrelsen samledes for hertugdømmernes vedkommende alle traade i Tyske Kancelli, hvis chefer ved at forbinde dette embede med stillingen som udenrigspolitikens ledere, til tider fik en altbeherskende indflydelse paa hele monarkiets styre (Schulin, Bernstorfferne), og indenfor finansvæsenet hos Rentekammeret. Den enevældige tankegang, »Gudsnaadesideen i sin verdsliggjorte skikkelse«, sejrede uden modstand, efter den parole, som allerede Frederik Ahlefeldt havde udstedt, »qu'un bon serviteur doit suivre les ordres de son maître aveuglement«.

Jævnside hermed vaagede ridderskabet dog strængt over sine »verbrieft« rettigheder, endskønt landdagsprivilegiet i praxis var bortfaldet, og eneretten til amtmandsembederne ikke fuldt opretholdtes. Den samme Frederik Ahlefeldt, der udtrykte lydighedspligten overfor fyrsten saa stærkt, bidrog i 1658 til at sikre fællesregeringens bevarelse mod baade sin konges og

Gottorperens ønske, og da den holstenske adelsmand og statsmand Caspar v. Saldern som den russiske kejserindes befuldmægtigede i 1767 og 1773 afsluttede det gottorpske mageskifte, gennemtvang han, at de gamle privilegier bekræftedes i mageskiftetraktaten (som det ogsaa var sket ved traktaten med Sverige i 1750), og at hertugdømmerne fik en særlig »direktør« af tysk adel med sæde i konseillet, og reddede derved den »administrative Slesvig-Holstenisme«. Det var med fuldeste ret, at Saldern, saavel som den ny direktør A. P. Bernstorff, optoges i det efterhaanden ret eksklusive ridderskab.

Økonomisk, socialt og aandeligt blev det 18. aarh. en stor tid for den holstenske adel. Mens byerne vedblivende mest stod i stampe, og lavene udsattes for haard konkurrence af en i tal stadig voxende landhaandværkerstand, og den Bernstorff-Schimmelmansske merkantilpolitik kun delvis førte til de forventede resultater, viste landbruget en udpræget fremgang, især i aarhundredets sidste halvdel. Befolkningstallet steg fra 400.000 i 1660 for begge hertugdømmer til 500.000 i 1735 og 530.000 i 1769. (Af det sidste tal udgjorde bønderne $\frac{1}{3}$, tyendeklassen (naturligvis overvejende den landlige) $\frac{2}{7}$, borgerne $\frac{1}{4}$, embedsstanden (hvoraf over halvdelen var præster) $3\frac{0}{10}$ ¹).

Ødegaarde inddroges under godsdrift, priserne paa landbrugsprodukter, og som følge heraf jordpriserne, steg², dyrkning af kløver (indført fra Holland), kartofler, hør og humle bredte sig, og mergling indførtes. Godsernes status quo søgtes i stigende grad bevaret ved oprettelse af fideikommiss (almindelige efter 1750, første gang anvendt i 17. aarh. indenfor familien Brockdorff). En parallel til fideikommissordningen dannede hos bønderne den gamle arveskik (»Anerbensitte«), hvorefter kun den ældste — i Frisland og andre egne den yngste — søn arvede bolet, mens de andre sønner enten forblev paa gaarden som karle eller søgte til byerne, og som ogsaa gav jordfordelingen hos

¹ Se s. 452—53, paa grundlag af Wegemanns undersøgelser i »Zeitschrift« XLVII (1917).

² Haseldorf f. ex. vurderedes 1680 til 166.000, 1727 til 295.000 rdl. (s. 442).

selvejer- og arvefæstebønderne fasthed og dæmmede op for den efter 1660 stærke stigning i tallet af husmænd og andre smaa besiddere. Ogsaa de frie bønder nød godt af de almindelige driftsfremskridt og tillige af den i 1763 begyndte udstykning, forbunden med udskiftning, af statsdomænerne, der blev et eksempel til efterfølgelse ogsaa for adelsgodserne. 1739 havde Hans Rantzau-Ascheberg gjort begyndelsen med udstykning af sædegaardsjorderne, landsbyernes udskiftning, indførelse af arvefæste og afskaffelse af hoveri; og under indflydelse af tidens fysiokratiske tænkning og almindelige humanitet, reformerne i Danmark og senere ogsaa af indtrykkene fra den franske revolution fulgte efterhaanden andre efter. I A. P. Bernstorff's dødsaar (1797) opnaaedes der endelig ved overenskomst mellem regeringen og godsejerne, at livegenskabet skulde ophæves i løbet af 8 aar (kobbelfrugets gennemsnitlige dyrkningsperiode), og ved forordningen af 19. december 1804 ophævedes det overalt fra og med 1. januar 1805. Tidsfæste med landgildebetaling i penge blev fremtidig den almindelige besiddelsesform hos adelsgodsernes bønder. Kun i Angel og paa godser i Svansen fulgte man Rantzau-Aschebergs eksempel og indførte arvefæste. Ogsaa i andre henseender ændredes forholdet mellem godsejer og bonde; 1802 gik ved den ny landmilitordsning rekrutudskrivningen paa godserne over til staten, 1805 godsherrens jurisdiktionsret over til af ham udnævnte, af staten bekræftede, uafsættelige dommere. Trods disse reformer, der bragte »hertugdømmernes agrarforfatning foran hele Europas«, vedblev bøndernes pengeydelse, der omfattede andele i godsets offentlige afgifter, de fælles bygningsægter, godsejernes jagtret og deres stadig opretholdt myndighed indenfor kommunal- og byggevæsen samt over skoven, at binde bønderne til godset og gav dem »en vidtgaaende dækning mod staten, altsaa mod nytidens grundlag; godset levede de smaa kredses liv videre, det atomiserede sig ikke i almenheden, det forblev i fremragende grad hjemstavn; dets bondefamilier forblev bofastere end for det meste i amterne« (s. 558). Men herved bevaredes tillige en vigtig forudsætning for ridderskabets og adelens fortsatte indflydelse i det offentlige liv.

Sin glansperiode havde denne adel i Bernstorfftiden, især under A. P. Bernstorffs styre. I A. P. Bernstorff ser Hedemann-Heespen den største statsmand, som hertugdømmerne og Danmark har ejet i »humanismens« tidsalder — blandt hans samtidige staar kun Frederik den store og Pitt ved hans side — og tillige den ypperste legemliggører af denne tidsalders »rene, verdslige statstanke«, men hævet op over sin tid og dens herskende aandspræg ved sin inderlige gudstro og sin dybe ansvarsfølelse overfor det hinsidige¹. A. P. Bernstorffs tid er »den humanistiske nytids« egentlige højdepunkt indenfor den dansk-tyske dobbeltstat baade i stats-, erhvervs- og aandsliv — og trods Hedemann-Heespens principielle forkastelse af grundtendens og hovedkræfter i nytidens udvikling, sporer man hos ham en dyb samfølelse med denne tid og dens mennesker.

Skønt Bernstorff var den enevældige fyrstemaagts loyale og faste tjener, var han i kærnen af sit væsen aristokrat. »Han var dybt gennemtrængt af den overbevisning, at det højeste, som en adelsmand kunde yde, ikke var opnaaeligt for nogen anden. Han greb tilbage til de store overleveringer fra det rantzauske og det ahlefeldtske aarhundrede og vilde opretholde adelens korporation som et varigt overflødhedshorn af udmærkede tjenere for staten; han vendte sig bort fra hin kanslerpolitik, hvormed Gottorp og Sønderborg havde begyndt i 16. aarh., fra den studerede borgerstands fortrinsstilling« (s. 505). Allerede under Frederik V havde en af ridderskabets første mænd Grev Ditlev Reventlow paa Emkendorf faaet sæde i geheimekonseillet; under den yngre Bernstorff anvendtes holstenske adelsmænd i stigende tal i statens indre styrelse som i diplomatiske hverv, samtidig med at indfødsretsloven af 1776 spærrede af for fremtidig udenlandsk tilgang. Ved Bernstorffernes og Schimmelmannernes ægteskabsforbindelser med holstenske adelige inddroges flere blandt disse i den højeste regeringskreds, og denne prægedes stærkt af den holstenske adels føle- og tænkemaade, dens aands- og kulturliv.

Dette kulturlivs aandelige centrum kom — bl. a. fordi kongens

¹ Se s. 495.

sindssygdom hindrede dannelsen af et kulturelt præget hof i København — til at ligge i hertugdømmerne, paa slottet Emkendorf, hvortil Fritz Reventlow, Ditlevs søn, og hans unge hustru Julia, Heinrich Schimmelmans datter, knyttede en række af det nordtyske aandslivs ypperste mænd, som Klopstock — i hvem Hedemann-Heespen ser hovedskikkelsen i den nordtyske folkeaands renæssance, ætfaderen for vore dages romantiske tyske ungdomsbevægelse — Johann Heinrich Voss, Matthias Claudius o. fl. Hedemann-Heespens intime samfølelse med datidens holstenske adelskultur og hans store kulturelle indfølelsesevne har givet hans skildring af Emkendorfkredsen en ejendommeligt levende og varm glans, med udstraalingscentrum i slotsfruens, »den hellige Julias«, lyse og milde personlighed, hendes »liebende Ungesundheit«. Med Kiel-universitetet som med en række andre herresæder stod Emkendorf i levende vekselvirkning; og i kongeriget dannede A. P. Bernstorffs skønne slot i Gentofte og Ernst Schimmelmans Sølyst en slags filialer. I Slesvig var Augustenborghoffet, især Hertug Frederik Christian selv og hans begavede søster Louise præget af aand, men det var en anden end Emkendorfs tysk-romantiske og religiøse aand; hertugen var udpræget rationalist, Prinsesse Louise hørte til de første Kantianere. Der hviler et ejendommeligt skær over dette aristokratiske kulturliv, som varede saa kort. »Det var en dannelse for de udvalgte, kun mulig paa grundlag af det forfald, hvori et aarhundredes forfærdelige krige havde ned-slynget folket (das Volkstum); eine himmelhohe, sternenklare Bildung, von völkischer Bewegung noch ungetrübtt« (s. 537).

Den tyske overklassekultur stansede ikke ved hertugdømmernes grænser eller hovedstadens tyske statsmandskredse. Den omfattede ogsaa den kongerigske lensadels godser, hvis besiddere for størstedelen var tyske og ofte tilhørte ridder-skabet.

Det ligger nær for en dansk læser af Hedemann-Heespens bog at gøre en pause ved skildringen af dette højdepunkt indenfor monarkiets tyske kulturudvikling og kaste blikket tilbage til det tidligere højdepunkt i Frederik II.s og Henrik Rantzaus

tid. Den gang var den danske stat »dualistisk« i dobbelt forstand, ikke blot ved delingen af magten mellem konge og adel, men ogsaa ved den jævnbyrdige sidestilling af statens to nationaliteter, den tyske og den danske. Som et modstykke til Rantzauernes tyske havde der staaet en dansk humanistisk kultur, baaret og fremmet af den gamle danske adels førende mænd og kvinder, omprægende de syd fra kommende kulturstrømninger i dansk aand og i dansk sprog. Udviklingen, den økonomiske, sociale og politiske, i forbindelse med de oldenborgske kongers ofte tyske orientering og følemaade, havde medført, at det ikke længere var saaledes. Den gamle danske adelige kulturtradition var uopretteligt brudt i 17. aarh., og den danske borgerstand besad endnu langt ned i 18. aarh. ikke de økonomiske og aandelige betingelser for at tage den op og føre den videre. Det danske monarkis stats- og overklassekultur var blevet tysk. Man fristes til at overføre Hedemann-Heespens ord om den danske stats gennem hertugdømmerne »europanahe, bequem verwundbare Lage« paa vor folkelige udvikling. I kraft af de tyske statsdeles økonomiske og sociale overlegenhed og deres levende og nære sammenhæng med den øvrige tyskhed var det dem, og ikke det danske kongerige, der var kommet til at give vor historiske udvikling siden det 17. aarh. dens hovedpræg. Danmark indtager en særstilling blandt Europas selvstændige stater ved den afgørende rolle, det gennem et længere tidsrum tillod en ikke-dansk nationalitet og dens sprog at spille indenfor sit statsomraade. Den franske dannelse hos overklassen i de tyske lande, Sverige og Rusland (i tiden efter Jelisaveta Petrovna) var mest en fernis, der lod det nationale kulturelle ukultur-præg bestaa uanfægtet i personlighedernes dybere lag. Naar Hedemann-Heespen udtaler, at der »fra England til Moskva ikke har existeret nogen stor stat, der ikke har indføjet anseelige indtil trykkende mængder fremmed nationalitet i sig«, saa har der i regelen i tiden før den nyere tids nationalstatsudformning fundet en vidtgaaende assimilationsproces sted, og i de af nytidens stater, der har rummet større kvanta uindsmættet fremmed nationalitet indenfor deres grænser — Stor-

britannien (med Irland), Rusland (med Polen), Prøjsen, Sverige i Storhedstiden, Østrig-Ungarn, Tyrkiet — fik staten og dens ledelse dog altid sit præg af den geografisk, talmæssigt og historisk kærnedannende nation. Han erkender ogsaa selv, at den danske stat »var enestaaende derved, at gennem lange tider dens randlandes (d. v. s. de tyske) nationalitet var mere bestemmende end dens midtpunkts« (s. 574).

I statslivet og indenfor den højeste styrende kreds kan man virkelig i tiden fra det 17. aarh.s slutning og indtil Struensees fald tale om en afgørende tilbagetrængen af det danske element, og det er sandsynligt, at denne tilbagetrængen har givet den danske stats udvikling baade i økonomisk og social henseende og i forholdet til andre stater en noget anden retning, end forholdet ellers vilde være blevet. Hedemann-Heespen udtrykker forholdet meget skarpt: »Humanistische Ansprüche eines adligen Standesvorrechtes gab es in Dänemark wenig. Der meiste Adel war auch nichts weiter als Volkstum, geschichtslos. Aber ohne Anteil an der Geschichtsbildung war eben das ganze dänische Volkstum. Zur Geltung kam es auf den Höhen des Hof- und Staatslebens eben nirgends« (s. 576). Der spores her, som flere steder i hans bog, en tilbøjelighed til at sætte tingene paa spidsen; men naar en dansk historiker udtaler, at det »syntes, som om det borgerlige Bureaukrati straks havde sat Blomst i Griffenfeld, som om hele det danske Folk i hele denne Tid ikke formaaede at skabe én eneste blot nogenlunde fremragende Statsmand« (Arup: Grundrids af Danmarks Historie 39), saa giver han udtryk for den samme ejendommelighed ved det 18. aarh.s danske stat. Den danske enevælde indtager en særstilling ved det fremmedhedsforhold, den fra sin oprindelse og til langt ned i det 18. aarh. kom til at staa i til dansk folkelighed. Den afviger heri fra sine forbilleder paa Europas fastland, som den ligner ved sin fuldstændige underordning af landets stænder under kongevilje og statsmagt. Den franske enevælde udøvedes af franskmænd, og dens hof dannedes for en stor del af medlemmer af den gamle franske adel. Frederik Vilhelm I.s og Frederik den stores statsmænd og generaler var aldeles over-

vejende prøjsere eller i al fald tyske. Rent nationalt set betød enevælden i disse lande intet brud. Meget stærkt fremtræder modsætningen mellem Danmark og de lande, som det etnisk staar nærmest, Sverige og England. Her bevaredes ikke blot bondens personlige frihed, men landenes stænder vedblev, trods de for Englands vedkommende ganske kortvarige, for Sveriges vedkommende længere perioder af enevældigt eller tilnærmelsesvis enevældigt styre, at besidde politiske rettigheder og kom til at præge den statslige udvikling stærkt. I væsentlige henseender falder disse lande, hvad Hedemann-Heespen flere gange betoner for Englands vedkommende, udenfor det kontinentale Europas almindelige udviklingslinje.

Overfor Hedemann-Heespens betegnelse af den danske nationalitet som »geschichtslos« bør det dog erindres, at der indenfor den borgerlige og akademiske stand i al beskedenhed bevaredes en dansk kulturtradition, og den tyske indflydelse kunde hos enkelte bidrage til at skabe danske kulturværdier af stor lødighed (Pietismen—Brorson, Klopstock—Ewald). Omvendt modtog de tyske statsmænd i deres føle- og tænkemaade stærke impulser af det samfund, som de viede deres virken¹. Blandt de mænd, der gennemførte det 18. aarh.s danske landbrugsreformer og derved skabte den vigtigste sociale forudsætning for udviklingen af dansk folkelighed i nyeste tid, stod Bernstorfferne, Chr. D. Reventlow og Ernst Schimmelmann i første række. Naar spørgsmaalet stilles om aarsagerne til, at en dansk kultur bevaredes og i det 19. aarh. kunde skabe en rent dansk kulturstat, maa det desuden ikke glemmes, at den »tysk-danske helstat«, hvorom Hedemann-Heespen stadig taler, omfattede endnu et tredje nationalt led, hvis betydning i saa henseende ikke bør under vurderes.

Georg Brandes har om Ludvig Holberg udtalt, at han »i øjeblikket er den af alle store skikkelser i vor kultur, som den nulevende slægt føler sig dybest og i flest henseender forpligtet«. Men Holberg forstaas ikke, hvis man ikke tager hans norske afstamning i betragtning. Norge var, som Sverige, men modsat

¹ Sml. C. Roos i Hist. T. 10. R. I 227.

Danmark, ved sin beliggenhed værnet imod at faa sin nordiskhed helt overskyldet af de sydgermanske folke- og kulturstrømninger. Dets lange kystlinje ud mod Vesterhavet henviste det samtidigt naturligt til at søge sine handels- og kulturforbindelser vestpaa, især hos England og Holland. I Bergen, Holbergs fødeby, havde den norske vesthandel sit centrum, og det norrøne naturel indgik her en forbindelse med vesteuropæiske aandspaavirkninger, der skabte en friere luft, en videre horisont end noget andet sted indenfor det danske monarki. At kimene til Holbergs frejdige kritik, hans uhildede og overlegne syn paa det danske samfunds politiske, sociale og aandelige foreteelser skulde kunne være spiret paa dansk grund, i København eller nogen anden dansk by, er absolut utænkeligt. Betydningen af Holbergs aandelige frigørelsesarbejde, ogsaa i national henseende, behøver ikke nærmere at paapeges. Men ogsaa paa anden maade bidrager Norge til at styrke Danmark i dets nordiskhed. Den »nordiske renæssance« i vort aandsliv ved overgangen til det 19. aarh. skylder norrøn (norsk-islandsk) tradition meget. At det dansk-norske fællesskab, der prægede vor flaaede under enevælden, havde sin store betydning nationalt set kan næppe heller omtvistes. Selve den kendsgærning, at det danske monarki besad en fløj, der saa afgjort var orienteret mod Atlanterhavet og Vesteuropa, spillede ogsaa sin rolle for dansk statsledelse, selv naar den laa i tyske hænder, omend det vistnok kan siges, at dansk politik i det store handelspolitiske opgør mellem vestmagterne i det 17. og 18. aarh. ikke fuldt udnyttede de fordele, som denne orientering frembød.

Da Kielfreden skilte Norge fra Danmark, bestod der en livskraftig dansk folkekultur, der nødvendigvis før eller senere maatte opstille kravet om indflydelse i stat og samfund.

Den europæiske begivenhed, der efter Hedemann-Heespens opfattelse betegner den humanistiske nytids kulmination og samtidig indleder dens forfald, er den franske revolution. Den

var en affødning af nytidens rationalistiske egaliseringstendens, vilde opretholde det centraliserede statsstyre og dets regulerende indgriben i alle livsforhold, men i stedet for den enevældige monark og hans adelige konseil sætte folket, d. v. s. folket som masse, ikke »das Volkstum« i dets lokalt og stændersk udprægede nuancer. Det 19. aarh.s historie former sig for Hedemann-Heespen som skildringen af, hvorledes den franske revolutions saaledes opfattede ideer gradvis trænger ind i og omformer de europæiske statssamfund, med tidsskrift- og dagspressen som først og mest effektivt virkende organ. Pressens og foreningsvæsenets spredning af rationalismens tænke- og følemaade fra samfundets højder til stadig videre kredse, »bis in die letzte Arbeiterwohnung«, karakteriseres som »der grossartige Selbstmordprozess der Neuzeit« (s. 548)¹.

Denne udvikling fandt dog ikke sted uden modstand og uden at fremkalde bevægelser, der i deres væsen stod i modstrid med dens herskende tendenser. Mod egaliseringsprocessen indenfor de nationalt blandede stater og mod revolutionens og Napoleons stræben efter at indlemme hele det kontinentale Europa i det franske statssystem og dets kultur, rejste den nyvaagnende nationalfølelse sig til kamp. Den ny tids brydninger fandt ogsaa vej til det danske monarki og endte med at sprænge dette. Om denne udvikling handler de to sidste afsnit i Hedemann-Heespens bog, »Der Umschwung des humanistischen Welt-

¹ Hedemann-Heespen anlægger ved sin omtale af den franske revolution et antropologisk betonet synspunkt, der ellers ikke træder frem i hans bog. »War der keltische Geist schon in der Kultur des Rokoko siegreich über die ernsteren Nationen hinweggeschritten, die sein Urvolk vor zwei Jahrtausenden unterjocht hatten, so wurde die französische Revolution leiblich wie seelisch erst ganz ein posthumer Triumph der heidnischen Druiden über das Frankenreich und einst über Europa, der Beginn jenes Auftriebs der niedergehaltenen Schichten und der minderwertigen Rassen, in dessen grausigem Endspiel wir heute mitten inne stehen« (s. 561). Denne opfattelse er meget fremmed for gængse danske historiske betragtningsmaader, men beslægtet med synspunkter, der er fremsat fra tysk og, i mere videnskabelig udformning, fra amerikansk side (Madison Grant, Stoddard).

alters« (1789—o. 1800) og »Niedergang und Untergang des humanistischen Weltalters« (o. 1800—1926), i alt omfattende 379 af værkets 879 textsider.

En forløber for de store politiske og nationale kampe i det 19. aarh.s midte danner brydningerne mellem den enevældige danske kongemagt og hertugdømmernes befolkning omkring aarhundredskiftet, og det er her det slesvigholstenske ridderskab, der rejser modstanden¹. A. P. Bernstorff havde gjort holdt overfor de gamle stænderprivilegier, saa vidt de endnu kunde siges at bestaa, og havde endog i »den stedsevarende deputation« givet ridderskabet et nyt organ. Efter hans død søgte Kronprins Frederik, i pagt baade med enevældens aand og den ny franske privilegiestorm, under tilsidesættelse af ridderskabets skattebevillingsret at udvide forskellige ældre og nyere skatter til ogsaa at omfatte de adelige sædegaardsjorder². Emkendorf, der allerede tidligere havde erklæret »nytiden« krig ved sin kamp mod rationalismens indtrængen ved Kieler-universitetet, og som hurtigt havde opgivet sin begejstring for den franske frihedskamp, fik nu et politisk ansigt. Fritz Reventlow, der for Hedemann-Heespen staar som »der erste Führer auf einer ständischen Vorstufe neuer völkischer Politik« (s. 567), i forbund med broderen Cai, der efter Bernstorffs død var blevet præsident for Tyske Kancelli, blev den energiske forsvarer af de truede stænderske rettigheder, men kunde, svigtet af sine standsfællers flertal, ikke trænge igennem. Cai Reventlows derved fremkaldte embedsnedlæggelse »virkede paa samme maade som Christian VIII.s afskedigelser i 1846 efter det aabne brev« (s. 566).

Den tysk-holstenske adelige nationalfølelse sattes ikke længe

¹ I sin skildring af ridderskabets af Fritz Reventlow ledede kamp fremsætter Hedemann i meget synspunkter, som allerede Brandt har fremlagt i sit arbejde »Geistesleben und Politik in Schlesvig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts« (1925), og som A. Linvald i Hist. T. 9. R. IV 76—91 har gjort til genstand for indgaaende kritik.

² Det er et historisk talende træk, at den slesvigholstenske adel først nu blev tvunget til at optage kampen ved den skanse, som den gamle danske adel allerede i 1660 havde maattet rømme.

efter paa en haard prøve ved kronprinsens forsøg paa efter det tyske riges ophør i 1806 at indlemme Holsten som »uadskilt del« ikke blot i det danske monarki, men under kongelovens arvefølge, et forsøg, der i sin udvidede form strandede først og fremmest paa hertugen af Augustenborgs af dynastiske motiver rejste modstand, men som ogsaa vakte den største uvilje hos A. P. Bernstorffs sønner og Ernst Schimmelmann — et vidnesbyrd om, hvor stærkt den ridderskabelige tradition havde formaaet at paavirke disse i deres oprindelse fremmede tjenere af enevælden. Jævnside hermed gik modstanden mod de danske tendenser, der efter danskhedens statslige gennembrud under Guldberg naturligt forenede sig med kronprinsens enevældige uniformitetsstræben — nu skulde endeligt monarkiets kerne, ikke »randlandene«, ogsaa sprogligt være normgivende — og som bl. a. fik udtryk i sprogreskriptet af 1810 om indførelse af dansk kirke-, skole- og retssprog i Slesvigs dansktalende egne. Danmarks inddragelse i de europæiske krige efter 1807 paa Frankrigs side og endnu mere det finansielle sammenbrud, hvori ogsaa hertugdømmernes længe sunde pengevæsen inddroges, rokkede stærkt ved den gamle loyalitet overfor kongehuset. »Los von Dänemark« syntes til tider baade Fritz Reventlow og Louise Stolberg, Chr. D. Reventlows søster, den naturlige løsning. Hos ridderskabets og befolkningens flertal vandt denne stemning trods al utilfredshed dog ikke fast fod.

Norges tab i 1814 betød, i fortsættelse af tabet af de skaanske provinser i 1660, at det danske riges nordiske nationalitet talmæssigt yderligere svækkedes i forhold til den tyske, og at statens position indenfor det europæiske statssystem blev meget stærkt forringet. Begge disse omstændigheder blev skæbnesvangre, da nationalitetsmodsatningen efter 1830 vandt øget styrke, og monarkiets tyskhed fik aaben støtte af det tyske folk og de tyske stater. De nærmeste aar efter 1814 var dog endnu rolige under indflydelse af den almindelige europæiske reaktion og af troskabsfølelsen overfor den aldrende konge. I det stille forberedtes imidlertid de bevægelser, hvoraf brudet skulde fremgaa.

Det standpunkt, Hedemann-Heespen indtager overfor de politiske og nationale bevægelser i hertugdømmerne i det 19. aarh., er bestemt dels ved hans aristokratisk-stænderske anskuelse, dels ved hans stærke hævde af den folkelige nationalbevidstheds ret til at præge udviklingen i samfunds- og aandsliv, dels endelig ved hans varme, men en smule inkonsekvente sympati for det 18. aarh.s dansk-tyske helstat.

Paa politisk omraade brydes paa slesvigholstensk grund i 19. aarh. to hovedretninger. Den ene er præget af borgerstandens krav om, i overensstemmelse med den franske revolutions ideer, »at erobre den gamle stat, saadan som den var, at sætte et folke- eller folkerepræsentantherredømme i stedet for det uindskrænkede embedsmandsherredømme i spidsen for den humanistiske statsdannelse; den samme statslige almagt blot i hænderne paa det triumferende befolkningslag, den tredje stand, »besiddelsens og dannelsens«. Det sidste vilde betyde en fortsættelse af »ganske den samme rationalisme, blot med krybbevexel«. Det var denne retning, der sejrede hos de fra Lornsen udgaaede borgerligt liberale slesvigholstenske partier, og som trængte igennem ogsaa i Danmark og i vore dages Tyskland. Overfor denne retning stiller Hedemann-Heespen en anden, der tydeligt har hans hjerte, og som i væsentlige henseender falder sammen med, hvad ridderskabet under Fritz Reventlows og Dahlmanns ledelse efter hans opfattelse kæmpede for. Denne retning er »den romantiske, atter at indrømme »das Volkstum« den stilling i og ved siden af staten, delvis i stedet for staten, der var brudt sammen med middelalderens undergang, fordi det ydre udtryk for »das Volkstum«, stænderne, forlængst ikke mere var den naturlige genspejling af den levende folkelige leddeling, fordi formen var blevet hul, altsaa usund og moden til undergang«. Altsaa: »das Volkstum als Stände, in gewissem Grade staatsfrei und nationalbewusst« (603). Hedemann-Heespens her refererede politiske grundopfattelse, der ogsaa i sin formulering tager afstand fra den af ham forkætrede rationalisme, er tydeligt fremgaaet af hans ridderskabeligt prægede tænke- og følemaade, men han søger tillige støtte for den i

den moderne samfundsudvikling. »I vore dage ved den tænkende, at folket har erobret staten, at dette folk ikke er en enhed, men en sum af stænder, der kæmper om »staten«, magten. Magterne fra neden sætter sig i stedet for staten. Staten som storindivid, den humanistiske verdensanskuelses stat er nu kun tom skinform« (s. 627).

Det 19. aarh.s nationalitetsudvikling, manifesteringen af »das Volkstum« med dets krav om deltagelse i statsstyret maatte sprænge det 18. aarh.s humanistisk-absolutistiske danske helstat, men det er med smærte Hedemann-Heespens erkender denne historiske nødvendighed. Han kaster blikket tilbage paa denne helstat, i hvilken to folk gennem hundrede aar »havde fundet en lykke, som man i betragtning af begges opsving i dannelse og velstand i det 18. aarh. visselig ikke kan kalde en indbildt«, og han skildrer modstanderen, den danske nationalitet, hvis aandsliv just havde gennemgaaet sin »folkevaar«, som jævnbyrdig med den tyske. »Ogsaa modstanderen og ogsaa smærten ved en saadan adskillelse giver den begyndende nationalitetskamp et stort træk, og denne tragiske storhed rager trods alle delingslinjer endnu i dag ind i hjertet af Slesvig« (s. 604).

Det er umuligt her i enkeltheder at følge Hedemann-Heespens skildring af hertugdømmernes historie i de saa rigt bevægede aartier før 1864. Hans skildring af begivenheder og personer er altid levende og interessant, ofte aandfuld og rammende, undertiden ogsaa æggende til kritik og modsigelse. Blandt portrætterne af Slesvigholstenismens mænd lægger man særligt mærke til dem af Dahlmann og Lornsen, »titanen«, der ved sit dristige øxehug mod den bestaaende helstat »ubevidst frigør vejen« for den nationale stænderstat¹, samt det af Hertug Christian

¹ »Soweit es ein einzelner sein kann, hat in Schleswig-Holstein Uwe Jens Lornsen 1830 der »Neuzeit« den eigentlich vernichtenden Schlag versetzt« (s. 627). Forf. synes dog at lægge for liden vægt paa den kendsgerning, at Lornsen i sine første og afgørende skrifter tager ordet for en forfatning efter fransk-belgisk mønster og derved bliver en forløber for nutidens liberal-demokratiske udvikling.

August, der skildres som en Welfer i sind og skind, en blanding af politisk klogskab og dynastisk stejllhed, der ved kongefamiliens afvisende holdning og direkte krænkelser overfor hans fader og ham mod sit ønske og sin tilbøjelighed blev drevet fra helstaten over i Slesvig-Holstenismen.

Paa dansk side bider særligt karakteristiken af Christian VIII sig fast i mindet. Som kærnen i denne konges politiske tankegang sættes genoptagelsen af Frederik VI.s helstatstanke fra hans første kongear: en ensartet og en dansk helstat, med centrum i rigshovedstaden. Gennem Slesvig, der saa vidt muligt skulde genvindes for danskheden, men ikke politisk og administrativt indlemmes i kongeriget, skulde Holsten bindes til denne danske helstat. Som i sin tid Saldern gennem magtstaten og humanismen havde søgt at fremme den tyske, saaledes søgte han at fremme den danske nationalitet. Hans ulykke var, at han ikke formaaede at frigøre sig for »die Finasserie des modernen Nervenmenschen« og tage klare og utvetydige standpunkter. »Som forvaltningsmand ligesaa betydende som resultatrig har denne aandrige, skønne og vindende konge manglet alle stærke og derfor skabende anlæg« (s. 651). Denne karakteristik er i det væsentlige vistnok træffende, men ved dommen over Christian VIII maa det ikke glemmes, at der sjældent har levet nogen statsmand, der i den grad som han har haft tidsaanden og dens vigtigste kræfter imod sig og har lidt under sine mindre begavede forgængeres politiske fejltrin. I den tragedie, der hedder den danske helstats opløsning, er det Christian VIII, vor kongeslægts Hamlet, og ikke til exempel Monrad — hvis tragedie mere angaar ham selv end den danske stat, hvis politik han uden kald vilde lede¹ —, der er den tragiske hovedfigur.

I et særdeles lærerigt og interessant kapitel skildres helstatens styrelse og dens forvaltning i hertugdømmerne i Frederik VI.s og Christian VIII.s tid. Den kreds af tysk-holstenske embedsmænd, der havde omgivet Kronprins Frederik i de første aar efter Bernstorffs død, havde i tiden indtil 1813 »sich

¹ »Eine ethische, aber nicht staatsmännische Persönlichkeit« kalder Hedemann-Heespen Monrad (s. 702).

als Kollegienchefs alle, als Staatsminister bis auf Schimmelmann verbraucht«. Deres efterfølgere efter 1814 var »fagembedsmænd uden storhed, og de deputerede i kollegierne ogsaa for hertugdømmerne var for en stor del danske«. Hedemann fremhæver den stærke modsætning til udviklingen i Prøjsen, der ytrede sig deri, at mens dette drog alle fremragende evner i og endog udenfor landet ind i statstjenesten og derved »unddrog folkelivet næsten alt levende liv«, saa stødtes i den danske stat de største begavelser ned i »die Untertanenwelt«, saa denne »truede med at sprænges af umættet livstrang« (s. 613). Antitesen er vel nok for meget stillet paa spidsen — mænd som A. S. Ørsted og Stemann hørte ikke til de ringere begavelser i datidens Danmark — men indeholder dog en del sandhed, Frederik VI.s statsraad modtog for lidt blodfornyelse og endte med at blive en forsamling, der havde overlevet sig selv. Christian VIII.s nyudnævnelser af Reventlow-Criminil'erne i 1842 kom for sent og følte af den danske nationalbevidsthed som en krænkelse, — den samtidige indtrædelse af den 64-aarige Ørsted i statsraadet kunde ikke tilføre det en virksom dansk modvægt. Statsudviklingen kom for meget til at savne kontinuitet. Da Danmark ved forfatningsskiftet i 1848 fik sit første moderne ministerium, indtraadte kun een af den gamle styrelses kreds, den ældede og ret betydningsløse Grev A. V. Moltke i det, resten var politisk og for størstedelen ogsaa administrativt næsten ganske uprøvede mænd.

Nationalt og selskabeligt isoleredes efterhaanden som den dansk-tyske modsætning skærpedes, de holstenske medlemmer af centralstyrelsen i København mere og mere; »i København anses enhver holstener for et gøgeæg«, hed det allerede i 1834. En særstilling indtog de holstenerne — som H. A. Reventlow-Criminil (udenrigsminister 1842—46) og diplomaterne af slægterne Blome, Plessen, Løwenstern m. v. — »hvis eneste hjemstavn var og forblev helstaten som saadan, faste i tysk dannelse og nordisk statsretning som Bernstorff selv; de levede uforstaaede af deres nationalitet i iskolde højder for et højt og forslidt ideal« (s. 615). Til denne række kunde ogsaa føjes en skik-

kelse som Karl Moltke og blandt de danske, der i Frederik VI.s sidste aar og Christian VIII.s første arbejdede sig op paa den højere embedsstige og i diplomatiet, mænd som Bluhme, Sponneck og Quaade.

De store reformer, der i 30-erne og 40-erne fandt sted i hertugdømmernes forvaltning og retspleje, hærordning og toldvæsen betød vigtige etapper i »nytidens« stadig fremadskridende udvikling, men de formaede ikke at stanse de statsopløsende kræfter, saa lidt som Christian VIII.s laverende politik kunde det. Heller ikke i hertugdømmernes indre forvaltnings- og retsliv lykkedes det ham fuldtud at skabe enhed og ensartethed. De vedblev, støttet til deres stærke geografiske leddelthed, at bevare karakteren af en »Brücke zwischen Zeiten«. Det gjaldt marsk- og en del af geestegnene og fremfor alt adelsgodserne, hvor der stadig levede mange rester af den gamle selvforvaltning og selvstændige retspleje.

»Brücke« var hertugdømmerne ogsaa i udpræget grad, hvad sprog- og nationalitetsforholdene angaar. I en række kapitler i sin bog belyser Hedemann-Heespen de forskydninger, som baade det plattyske, jyske og frisiske sprog var genstand for under indflydelse af det højtyske kirke-, skole- og retssprog¹. Til at trænge jydsk tilbage bidrog ogsaa den kendsgærning, at store dele af Slesvig økonomisk set vendte ansigtet sydpaa. Hamborg, hvis indflydelse gennem 18. aarh. mere og mere fortrængte Englands og Hollands, var hovedafsætningsmarkedet for begge hertugdømmers landbrugsproduktion; dens kredit- og pengevæsen beherskede hele deres erhvervsliv. »Hamborg var økonomisk og i flere henseender kulturelt, f. ex. paa teatrets

¹ Se s. 327 ff., 467 ff., 577 ff., 633 ff. I en række tilfælde er grænserne mellem folkesprogene — og de ikke altid med sprogrænserne sammenfaldende nationale sindelagsgrænser — navnlig i ældre tid meget svært oplyselige. Dette gælder ikke mindst, hvor i en egn kendskab til to eller flere sprog har været almindeligt udbredt, eller hvor, som i Angel og Midslesvigs geestland, sprogblending har fundet sted. Paa flere punkter naar Hedemann-H. til resultater, der afviger fra danske specialisters. Jfr. ogsaa hans afhandling »Sprache und Volkstum in Nordschleswig«, Nordelbingen III (1924).

omraade, Slesvig-Holstens storby og endnu i nyeste tid dets egentlige havn« (s. 591). Den var knyttet til hertugdømmerne med uløselige baand, selvom den trods de danske kongers gentagne angreb havde formaaet at bevare sin stilling som autonom rigsstad. Mod kongeriget spærrede toldgrænsen ved Kongeaaen, og det danske møntsystem gjaldt ikke syd for denne. Paa en engelsk rejsende virkede i 1796 modsætningen mellem Slesvig og Jylland meget stærkt. I Nordslesvig var alt muntert, opvakt, oplyst, paa dansk grund herskede gravens stilhed. Den danske rigshovedstad laa for langt borte til blot i nogen grad at kunne kappes med Hamborg i økonomisk og aandelig indflydelse. Kun i Nordslesvig og i Midtslesvigs mere isolerede landegne, hvor Hamborgs indflydelse mærkedes mindst, bevaredes det jyske folkesprog; i Sydangel fortrængte i aarhundredets første halvdel plattysken angelbojydsken, dels paa grund af det tyske kirke- og skolesprog, men dels ogsaa af praktisk-erhvervsmæssige aarsager, ved bevidst arbejde fra forældres og læreres side, og ogsaa paa det rige Als var tyskheden stærk. Naar Flensborg indtog en særstilling blandt de større byer ved trods overvejende plattyske talesprog at bevare dansk sindelag hos befolkningens flertal, hang det sammen med, at byen havde sin hovedhandel paa Norge og Danmark og dets kolonier.

Resultatet af det nationale vækkerarbejde, der i 1830erne begyndtes af Flor og hans sønderjyske hjælpere, ses af Hedemann-Heespen i overensstemmelse med hans historiske grundsyn under en videre synsvinkel. »Støttet til sprogforskellighedens krykke har her først og her hundrede aar tidligere end andetsteds i hertugdømmerne bonden begrebet, at han er kaldet til at optage folkekrigen mod den rene statstankes til sidst al menneskelighed opslugende uhyre...« (s. 636). Folkelivets danskhed blev, i overensstemmelse med Flors af Oehlenschläegers og Grundtvigs nordiske romantik prægede tankegang, for de nordslesvigske bønder selv det egentlige kampmaal; i modsætning til kongerigets og hertugdømmernes nationalliberale partier og til de danske »bondevenner« traadte de politiske krav i baggrunden. Dette er et træk, der har sat sig spor lige ned til vore dage, til

tiden efter genforeningen, da sønderjyderne og deres førere skulde tage stilling til kongerigets politiske partier.

Slesvigs nationale delthed blev i Christian VIII.s tid mere og mere aabenbar. Den mest nærliggende løsning — landets administrative eller statslige deling — vandt dog ingen anklang i videre kredse, hverken i Danmark eller hertugdømmerne. Eiderdanisme stilledes stejlt op mod Slesvig-Holstenisme. I sin vurdering af retsgrundlaget for denne sidste underkaster Hedemann-Heespen i den bekendte læresætning: »Hertugdømmerne er selvstændige og fast forbundne stater«, begge leddene en prøvelse. Hvad selvstændigheden angaar, maatte Slesvigs i 1658 ophævede lensbaand til kongeriget atter træde i kraft, naar kongehusets mandslinje uddøde, og unionen af 1533 med dens bestemmelser om et vist fællesskab med Danmark i ydre politik og krigsvæsen hørte stadig med til begge hertugdømmers statsret. Ganske vist synes de i arveretslig henseende begge at have indtaget en fra kongeriget forskellig stilling — her følger Hedemann-Heespen Kr. Erslevs syn i »Augustenborgernes Arvekrav« — men i praxis var den tilknytning, som den gamle stænderforfatning havde skabt mellem Slesvig og Holsten, ganske skudt til side. Det i 1830erne rejste krav om en forening af de nyskabte stænder for hvert hertugdømme fandt heller ingen støtte i privilegierne, der kun kendte adskilte landdage, og det samme gælder ridderskabets krav om at være bærer af den gamle landstænderske forfatning. Derimod dannede hertugdømmerne i forvaltning og retspleje og — naar undtages Nordslesvig — i embeds-, kirke- og retsprog en fastsluttet enhed i modsætning til kongeriget, og toldgrænsen ved kongeriget satte stadig et økonomisk skel. Det var paa dette selvstændige og tyske »innenstaatliche Leben der Herzogtümer«, at hævdelser af de gamle »landsrettigheder« bestaaen i sidste instans byggede, og med støtte heri og i de augustenburgske arvekrav, der saa aabenlyst krænkedes ved Christian VIII.s aabne brev af 1846, formaaede Slesvig-Holstenismen at vinde det nationale Tyskland og dets stater og ogsaa til en vis grad de fremmede magter for sig. Februarrevolutionen og Eiderdanismens politiske sejr i Danmark fremkaldte det aabne

brud, der ikke mere lod sig læge. Bismarcks magtpolitik fuldbyrdede endelig den fuldstændige adskillelse af hertugdømmerne og Danmark.

Hedemann-Heespens dom over de danske nationalliberale statslederes politik overfor hertugdømmerne, Tyskland og Europa, ikke mindst i 1863—64, er meget haard. Han sammenfatter den i de skarpe ord: »Eng von Sinn, schüttelte sie jeder Stoss aus der Weltweite, in der sie selbst keinen Fuss hatten, wirr durcheinander« (s. 702). Ogsaa her maa dog, som ved dommen over Christian VIII, den tunge historiske arv tages med i regnskabet, og naar Hedemann-Heespen bebrejder de danske statsmænd, at de afviste den mulighed for monarkiets opretholdelse der laa i den af kongen ønskede personalunion mellem Danmark og begge hertugdømmerne¹, saa undervurderer han de farer, for hvilke danskheden i Slesvig let vilde blive udsat ved en saadan ordning, og som for dansk politik altid maatte veje meget tungt til. Var den fortsatte dynastiske forbindelse med Holsten et saadant offer værd? Dette spørgsmaal melder sig saa meget stærkere, som forbindelsen med det tyske forbundsland Holsten i sig selv kunde komme til at rumme en stor fare for Danmarks selvstændighed som stat. Holstens statslige delthed mellem Danmark og Tyskland var, som Slesvigs nationale delthed, en rest fra »den gotiske middelalder«, som nytidens udvikling nødvendigvis maatte rydde af vejen, og den historiske udvikling — først og fremmest Slesvigs efterhaanden opstaaede dobbeltstilling mellem Danmark og Holsten — medførte, at opgøret her kom til at rumme langt mere konfliktstof, end tilfældet blev med f. ex. Hannover, der i 1837 i kraft af gamle arvefølgebestemmelser udtraadte af sin dynastiske forbindelse med England, og med Luxemburg, hvis forbindelse med det tyske forbund løstes fredeligt ved dettes opløsning i 1866, en ordning, der aaret efter sikredes ved storhertugdømmets neutralisering.

For Danmark betød nederlaget i 1864, »der fuldendte det

¹ Se s. 703. Forfatterens sproglige udtryksform er i øvrigt her noget uklar.

af Christian IV begyndte, af Frederik VI fortsatte fald«, at det vilde have »naaet den sluttede nationalstats maal i uopnaaet fuldkommenhed«, hvis ikke det uløste nordslesvigske spørgsmaal havde staaet tilbage. Bortset fra dette »var Danmark blevet et tidligt modent billede af det, henimod hvilket nytidens nedgang efter den franske omvæltning uophørligt stræbte, at se den rene stat detroniseret, opløst i »das Volkstum«. Den nye danske nationalstat havde i sin udvikling gennemgaaet forskellige stadier. I aarene før 1864 havde nationalbevidstheden indgaaet et forbund med statsmagten og »overført magtstatens væsen paa nationale maal« (s. 759); heraf fremgik Eiderpolitikken og forsøget paa at tvangsfordanske Mellemslesvig. Vendingen skete ved nederlaget i 1864, der banede vej for Grundtvigs sammensmæltning af danskhed og kristendom. »Preussen säkulariserte die Religion für den Staat, Grundtvig heiligte das Volkstum« — ganske vist med fare for, at »danskheden kunde komme til at spille første, kristendommen anden violin« (s. 760). »Staat und Volkstum, Humanismus und Volksbildung, Kirchenlehre und Anbetung gingen möglichst ineinander auf; ohne fesselnde staatliche Aufgaben konnte dieser Norden sich menschlich so hoch bilden, dass er die grossen staatlich beschäftigten Völker des europäischen Festlandes sonderbar hinter sich liess« (s. 708).

Det er en meget stor, næsten skræmmende stor synsvinkel, under hvilken den holstenske historiker her ser vort fædrelands udvikling. Og den er jo ganske utvivlsomt ensidig. Hvad betyder i vore dage for flertallet af det danske folk Grundtvigs og hans højskoles nationale dannelsesideal? Og hvor stærkt føler man ikke de kræfter, som Hedemann-Heespen skildrer og fordømmer som »nytidens«, røre sig i vort samfund. Det eneste sted indenfor dansk folkeomraade, hvor man i nogen grad kan acceptere hans syn, er det danske Nordslesvig i tiden mellem 1864 og genforeningen i 1920. Her har virkelig Grundtvigs og Flors virken skabt en dansk folkelig bevægelse af forbilledlig sluttethed og dybde. Knyttet til en fremmed stat, men i det lange løb ganske upaavirket af dennes afnationaliseringsbestræbelser kæmpede

Nordslesvigs danske bondefolk sig gennem fremmedherredømmet og verdenskrigen, indtil befrielsen kom. Det er med stærk og varm sympati, Hedemann-Heespen skildrer denne kamp, saa meget end dens endelige løsning er ham imod ved den spalte, den skabte i det, der er hans aandelige fædreland: Hertugdømmerne Slesvig-Holsten.

Efter adskillelsen fra Danmark og Prøjsens sejr i 1866 var hertugdømmernes tilslutning til Prøjsen blevet en nødvendighed. »Landets strategiske og handelsbeliggenhed havde altid behøvet en større politisk ramme, end de selv frembød« (s. 723), og en nedersachsisk stammestat med Hamborg i spidsen stod ikke til disposition. Den unge Augustenborgers svage personlighed, hans og hans raadgiveres tvetydige politik og afvisning af de prøjsiske garantikrav, men først og fremmest Bismarcks vilje lod denne tilslutnings form blive den direkte annexion.

»Ved annexionen kom Slesvig-Holsten sammen med et land, der fra begyndelsen af dets historie var forblevet det fuldkomment fremmed« (s. 726). Det »germaniserede slaverland« var gennem en udvikling, der naaede sit toppunkt under Frederik den Store, og hvis begyndende nedgang stansedes for en stund ved Bismarcks rigsgrundlæggelse, blevet »det mest højtpændte billede af staten fra oven paa denne jord«. Skildringen af hertugdømmernes kaar under prøjsisk styre bliver for Hedemann-Heespen historien om, hvorledes dens prøjsiske stat og dens væsen paa alle omraader og i det hele med held søger at rydde det gamle slesvigholstenske samfund, dets selvforvaltning og nationale særliv af vejen. Endnu stærkere end i bogens tidligere afsnit fremtræder her forfatterens personlige sympatier og anti-patier, saaledes at skildringen ofte mere faar karakter af et personligt opgør med samtiden og dens herskende kræfter end af egentlig historieskrivning.

Let blev opgaven ikke for den prøjsiske stat. »Landets brogede stænderhistorie, med særrettigheder af enhver art, jordbundens smalle firestrimmelinddeling lige fra nord til syd, der skyder alle naturformer fra Flandern til Finland sammen paa et par miles bredde og fra gammel tid har hindret dannelsen af

ensartede højere forvaltningsdistrikter« (s. 728), den store rolle, som det aabne land og dets adel spillede i administrativ og kulturel henseende, blev haarde anstødsstene for den prøjsiske centraliseringspolitik, som de havde været det for den svagere danske. Hvad angaar ridderskabet og de adelige godser, den stærke ryggrad i hertugdømmernes særudvikling, fuldendte den prøjsiske stat, hvad den danske kun havde faaet begyndt. Gradvis forsvandt resterne af patrimonialjurisdiktionen, skolepatronatet, jagtretten paa fremmed jord og mølletvangen, og ved indførelsen af den prøjsiske kreds- og kommunalordning lagdes godserne ind under amterne. 1873 gennemførtes arvefæstets vederlagsfri overgang til selveje. Hvad der blev tilbage af godsernes gamle selvstyre var væsentlig den fra 1889 under amtsforstanderens kontrol udøvede politimyndighed. Helt at udslette adelens indflydelse i landets offentlige og økonomiske liv formaaede denne udvikling vel ikke, men kun sjældent fandt den indfødte adels medlemmer vej til landraads- og overpræsidentembedet, og i ministerierne og ved hoffet var den uden indflydelse. — Det følger af hele Hedemann-Heespens historiske grundsyn, at han maa fordømme denne tilbagetrængning af det adelige gods og dets betydning. Adelsgodserne staar for ham som de naturlige vogtere og værnere saavel af landets kunstneriske skatte og overlevering som af dets indre og ydre selvstændighed, det stærkeste værn mod baade »enkeltmands-« og »masseabsolutisme«¹.

I skolevæsenet trængte den prøjsiske uniformitet sig ind med det hovedformaal at opdrage undersaatterne til gode prøjsiske rekruter. I folke- som i latinskolerne lærtes kun prøjsisk, ikke slesvigholstensk eller dansk historie. Samfølelsen med hjemstavnen og dens aand og i sammenhæng hermed det plattyske sprog søgtes systematisk udryddet hos børn og ungdom. »Klarere end i alt andet spejler den humanistiske verdensalders ideal sig i dens offentlige folkeopdragelse, sikrere end i alt andet kan man slutte sig til dens undergang udfra dennes afgørende sammenbrud i sjælløshedens og barbariets slutresultat« (s. 873). I universitetsundervisningen konstaterer Hedemann-Heespen en sti-

¹ Jfr. den udførlige redegørelse for dette synspunkt s. 789.

gende mekanisering paa bekostning af uddannelsen af selvstændig tænke- og skabeevne; han taler haanligt om »die Massenmechanik der Doktordissertationen«¹.

I samme retning: fortrængelsen af det overleverede særliv, »partikularismen«, virkede det store økonomiske opsving, energisk fremmet af staten ved dens toldlovgivning, ved dige- og afvandingsarbejder, vej- og baneanlæg, indførelse af guldmøntfod, ensartet maal og vægt og en hensigtsmæssig beskatningsform², Kiels voxende udvikling som handelshavn og tysk fladestation, indvandringen fra landet til byerne og den vældige tekniske udvikling.

Verdenskrigens forløb lod den prøjsiske »übertölkische« stat bryde sammen ogsaa i hertugdømmerne, men den ny demokratiske stat, der afløste den, var i meget dens afbillede, blot med »krybbeskifte«, et redskab for talmajoriteten og dens embedsmænd, samfundets snyltere mere end dets tjenere, et udbytteobjekt for spekulanter, præget af efterkrigstidens hele moralske opløsning. Mere og mere træder desuden staten i baggrunden for de forskellige erhvervsgrupper og -klasser — Hedemann-Heespen anvender om disse det gamle ord »stænder« — der indbyrdes kæmper om at gøre sig til herre over den, en kamp, som »en gang i fremtidens verdensalder vil føre til en eller anden udligning af deres krav« (s. 758).

Tysklands sammenbrud havde Nordslesvigs udskillelse og »genforening« med Danmark til følge. Baade den ny grænse og den maade, hvorpaa den blev til, er genstand for Hedemann-Heespens kritik. Danmark modtog Nordslesvig af Tysklands overvindere, paa samme maade som Gottorp havde erhvervet suveræniteten over dets del af Slesvig af Karl Gustavs haand, da han stod som sejrherre over Danmark. »Denne sammenhæng

¹ I historieforskningen har den voxende stofmængde og det stigende antal af bearbejdere ført til en fremtrædende mangel paa ideer, mindsket afstanden mellem historiker og stof og mere og mere nærmet fremstillingen til en simpel »Rohstoffparaphrase« (s. 884—85).

² Forf. priser den Miquelske indtægtsskat af 1891 som »en mønstergyldigt retfærdig skatteform« (s. 743).

lægger, uanset værdien af den ny politiske løsning, en tung byrde paa det fremtidige tysk-skandinaviske forhold. Versailles kan aldrig glemmes« (s. 778). Og udfra sin betoning af, at hverken Eideren eller en nordligere linje betegner et skarpt skel mellem Slesvig og Holsten (se s. 604), maa han nødvendigvis betegne den ny dansk-tyske grænse som baade unaturlig og uretfærdig. »Doch bezeichnet sie gut die Scheide zwischen den Brutgebieten der Raben- und der Nebelkrähe« (s. 780).

Der kan overfor det dansk-tyske grænsespørgsmaal være grund til at minde om, at problemerne i historien, som i enkeltmenneskenes liv, aldrig gaar helt exakt op. Der bliver altid en rest tilbage, som kun tiden kan udligne. For Hedemann-Heespen er denne tankegang ikke fremmed, og idet han kaster blikket paa nutidens nationale grænsearbejde fra dansk og tysk side, udtaler han haabet om, at det maa munde ud ikke i fjendtlig selvafslutning, men i gensidig forstaaelse og forsoning. Trods al forskel mellem Slesvig og Holsten og mellem hertugdømmernes tyskhed og kongerigets danskhed, saa staar de dog hinanden i meget nærmere, end det slesvigholstenske bondefolk staar det typiske prøjservæsen, i race, tradition og historisk kultur. Overfor det tyske Slesvigs aandelige fører alsingeren Christian Tränckner stiller Hedemann-Heespen de danske sønderjyders førstemand sundevedboen H. P. Hanssen. Den ene har søgt sin aandelige tilslutning mod syd, den anden mod nord, men begge er af naturel og udvikling i første linje slesvigere. Slesvig var fra gammel tid »Völkerbrücke« og kan blive det igen. Om fremtidens veje og endemaal er det dog svært at tale bestemt, og kun tiden kan vise, om den »gemeingermanischer Bau« paa føderalistisk grundlag, hvorom forfatteren spaar, og for hvilken en nærmere skandinavisk sammenslutning efter hans opfattelse kan komme til at danne en forløber, vil blive til virkelighed. Meget kunde tyde paa, at de føderalistiske tendenser, der er fremme i efterkrigstidens Europa, mere vil blive præget af økonomiske end af etniske sammenslutningsfaktorer.

De sidste halvandethundrede sider af Hedemann-Heespens bog giver en række indgaaende skildringer af de enkelte stænders, landbrugets og byerhvervenes, kirkens, kunstens og digtningens, videnskabens og den hjemlige historieforskningens udvikling i hertugdømmerne gennem de sidste hundrede aar. Til sidst samler han i et kapitel »Die Kräfte der Zukunft« sine indtryk af »nytidens« sammenbrud og af de kræfter, der vil komme til at bestemme fremtidsudviklingen. Vi har allerede i redegørelsen for Hedemann-Heespens personlige forudsætninger og gennemgangen af hans bog lært hovedtrækkene i hans synsmaade at kende. Den moderne tids stærke udvikling af stats tanken og statens magt over de mindre, ved den naturlige økonomiske, sociale og folkelige udvikling sammensluttede, lokalt afgrænsede samfundsgupper, den stedse stærkere samling af de produktive kræfter i storbyerne og den ubemidlede landbefolkningens stadige immigration til disse, den vidtgaaende sociale og aandelige egaliseringsproces, er et historisk stadium, som staar i undergangens tegn. Det er almindeligt blandt vor tids mennesker at tænke sig fremtidsudviklingen bestemt ved de kræfter, der i de sidste menneskealdre har trængt sig stærkest frem, at altsaa »øvrighedsstaten vil opløses af parlamentarismen, hæren af revolten (vom Putsch), humanismen af masseoplysningen, kapitalismen af socialismen, byen af den ogsaa landet omfattende teknik, kirken af »der Diesseitskult««. Men mod denne opfattelse vender Hedemann-Heespen sig, ti de kræfter, der her er stillet overfor hinanden som modsætninger, er kun »forbillede og vrængbillede, kun udgangs- og slutdannelse af en og samme rod«. Sjælen er den samme i begge grupper; begge stræber mod »magt og vold og erkendelse, penge og nydelse og trafik«; begge præger »die selbe Abneigung gegen das Ungreifbare, derselbe Glaube an sinnen- und sonnenklare Form« (s. 921). Verdenskrigens Ragnarok har vist, at de begge er dødsmærkede, tomme paa sjæl og liv, og ungdommen vender sig i stigende tal fra dem.

Hvor Hedemann-Heespen søger den aand og de kræfter, der skal forme fremtidens udvikling, kan efter det alt sagte ikke være tvivlsomt. Samfundets kerne maa og vil atter blive det aabne

land og bonden, saaledes som det var det i den sjælekarske gotiske middelalder. Som Pirenne ser Hedemann-Heespen middelstanden som den evige historiske fornyer, men middelstanden er i vore dage, hvor bysamfundene stærkere og stærkere deles i en lille althesiddende overklasse og en i regelen ejendomsløs lønarbejder- og proletarmasse, først og fremmest bondestanden. Og den eneste virksomme helsebod for nutidssamfundets sygdomme er landlivet, hvis væsen er »enkelthed og fremfor alt ro«. »Og ro betyder ogsaa tilbagevenden til et fælles sjæleliv, bortvenden fra en holdningsløs individualisme. Saa isoleret bonden end lever i det ydre, saa føler han sig dog som stand. Tilbagevenden til landligheden betyder opbygning udfra stænder« (s. 925).

I sit kapitel om »Die proletarische Bevölkerungsbewegung« ser Hedemann-Heespen nutidens sociale hovedonde — der ikke blot gælder Slesvig-Holsten og Tyskland, men hele den civiliserede verden — i landproletariatets indvandring til byerne, der samtidig er den stærkest virkende aarsag til byproletariatets enorme væxt. Saa længe den europæiske produktion fandt aabne afsætningsmarkeder i de fremmede verdensdele, lod den extensive kapitalistiske produktionsform og dermed forudsætningen for denne befolkningsbevægelse sig opretholde. Efter verdenskrigen frembyder verdensøkonomien væsentligt ændrede vilkaar, og Hedemann-Heespen betoner, som allerede hans malthusianske landsmand paa Frederik VI.s tid Franz Hegewisch, stærkt faren for overbefolkning. Derfor maa enhver indvandring fra land til by spærres og befolkningsoverskudet ledes til »ferne, auch wohl nahe Siedlungsgebiete. Vom Osten mag uns Licht kommen für Leib und Seele« (844). Disse ord skal næppe forstås som udtryk for en tilslutning til det moderne Rusland-Sibiriens kommunistiske samfundssystem, om hvis egentlige væsen og udviklingsmuligheder der intet sikkert vides, men de rører ved det demografiske problem, der er det nuværende Europas uden al sammenligning betydningsfuldeste.

Ovenstaaende gennemgang af hovedlinjerne i Hedemann-Heespens bog vil forhaabentlig have vist, at den kan fortjene at blive læst ogsaa i vort land. Det er antydet, at gennemlæsningen ikke er nogen helt let opgave. Dette skyldes dels den allerede fremhævede flere steder fremtrædende mangel paa klar inddeling af stoffet. En vrimmel af positive oplysninger hobes sammen, f. ex. i kapitlerne om landbrugets og byernes udvikling, men den traad, der skulde binde dem sammen, synes ofte helt skjult og maa møjsommeligt findes frem af læseren selv. Dette gælder navnlig skildringen af det 16. og 17. aarh.s historie, hvor mangelen paa sammenfattende forarbejder har været føleligst. Ogsaa sproget kan til tider ved sit jagende stakkatopræg og sin tendens til at danne lange perioder komme til at virke uoverskueligt og trættende¹. Paa den anden side skaber sproget ganske vist ved sin lykkelige evne til at finde rammende og malende udtryk en af bogens stærkeste sider, og der findes afsnit i den — som f. ex. den med frisk og livfuld flugt skrevne skildring af de frisiske øer (s. 396 ff.) —, der fortjener at blive

¹ Det tyske sprog har en naturlig tendens til at slaa knuder paa sig selv, og denne tilbøjelighed fornægter sig heller ikke hos Hedemann-Heespen. Paa s. 103 (i kapitlet om renæssancens slotte og herresæder) findes et enkelt punktum, der efter loselig optælling rummer 231 ord! — Undertiden kan han forfalde til antydende omskrivninger, som det ikke er enhver læser givet uden videre at gennemskue. Se f. ex. s. 770: »Russlands völkisches Drängen im Panslavismus, Frankreichs erstarkte Rache, Englands Unbehagen zur See konnten sich in vertrautem Kreise ohne jeden aktenmässigen Niederschlag in den braunen Fluten des Esromsees verschwiegen zusammen spiegeln.« Der maa jo tænkes paa »Fredensborgmøderne«, men den politiske betydning, der her tillægges dem, gaar utvivlsomt langt ud over det faktiske sagforhold. — Naar forfatteren s. 777 ved omtalen af H. P. Hanssens og professor Aage Friis' forhandlinger i Berlin i november 1918 beretter, at Breitscheid ikke følte sig hævet over, »sich nach getaner Arbeit von den Dänen zum Abschied noch ein wenig leiblich verwöhnen zu lassen, in dem Augenblick, wo sie ohne die Opfer die Vorteile eines Sieges ernteten«, saa gaar det først ved nøjere undersøgelse op for læseren, at der muligvis kan sigtes til en af professor Friis i »Tilskueren« (1921, 1. halvbind, s. 303) meddelt episode. Men er dette tilfældet, maa forfatterens ord tilbagevises som indeholdende en uberettiget insinuation, der skæmmer hans bog.

klassiske. Der er ved Hedemann-Heespens sprog trods al knudretthed noget ejendommeligt kraftigt og naturgroet. Man kan i hans bog have en følelse af at vandre i et egekrat med tæt og filtret underskov; gang paa gang svirper en gren eller kvist mod ansigtet og vil møjsommeligt bøjes tilbage; men ofte føres man frem til en lysning eller et højdedrag med rolig og vid udsigt, og skovbunden kan være fuld af blomster.

Forfatterens grundsyn er standspræget og ensidigt, hans bog er i mange henseender formet anderledes, end man er vant til i videnskabelig historisk forskning. Fremtidige forskere i hertugdømmernes historie vil utvivlsomt rette deres kritik mod mangt og meget i den. Det har her været anset for mere frugtbart at fremhæve det ny og inciterende, som den bringer. Den er et storslaaet forsøg paa at overskue hertugdømmernes historiske udvikling i nytiden, som den formede sig dels ud fra landenes egne forudsætninger, dels ud fra de almeneuropæiske udviklingsretninger, og paa mange punkter er dette overskue trods al ensidighed ogsaa tankevækkende for den, der beskæftiger sig med dansk historie. Som adelsmand og godsejer er Hedemann-Heespen nøje knyttet til de stænder, adel og bondestand, der gennem tiderne stærkest har bidraget til at give landet dets særpræg; han har derfor i højere grad end nogen af sine forgængere formaaet at se udviklingen »indefra« og uafhængigt af de nationalpolitiske doktriner. Naar han i sin indledning stolt indbyder kritikerne til arbejdet med de ord: »Wo die Könige baun, haben die Kärner zu tun; willkommen, ihr Kärner!« saa rummer denne stolthed noget berettiget, selvom man maa tage afstand fra dens udæskende form — ti selv den kongeligste bygmester kan ikke bygge et slot, uden at daglejernes møje bringer materialerne til veje. Hans bog er et værk af aand, og den længsel, som han i indledningsdigtet nævner som dens udspring, har øget hans blikks vidsyn og givet hans skildring varme og kraft.

Smaastykker og Oversigter.

I.

Tyske Arbejder vedrørende Slesvigs og Holstens økonomiske Historie med særligt Henblik paa Slesvigs Besiddelsesforhold i 16. til 18. Aarhundrede.

Af Johanne Skovgaard.

Ikke faa af de sidste Decenniers tyske Historikere har haft Øje for den Interesse, som Slesvigs og Holstens Historie frembyder, og ved Siden af de statsretlige og politiske Problemer har ogsaa de sociale og økonomiske erobret en Plads. Ligesom Naturen veksler inden for den smalle »Isthme« fra Marsken i Vest over Hede- og Mosedragene til Østkystens smilende bølgeformede Landskab, ligesom forskellige Nationaliteter mødes i Grænselandet, saaledes frembyder dette begrænsede Omraade saa at sige et Prøveudvalg af afvigende Former for Samfundsforhold, Dyrkningsmaader, Forvaltning m. m.

Ikke mindst gælder dette paa Jordejendommens Omraade. Allerede fra Midten af det 17. Aarhundrede, da Hertugdømmernes Besiddelsesforhold havde krystalliseret sig i den Form, som de i det væsentlige skulde bevare til Nutiden, frembyder de Billedet af et Samfund, fuldt af Modsætninger og rigt paa Nuancer. Kongeriget kan ikke opvise Sidestykke hverken til de adelige Storgodser eller til deres livegne Undersaatter mod Sydøst, saa lidt som til Vestens Selvejerbønder, hvis Frihed og Selvstændighed viste sig ikke blot i deres personlige Stilling, men ogsaa i de frisiske Landskabers særegne Forvaltning. I det følgende skal der gives et Rids af Landejendommens Udviklingshistorie, navnlig i Slesvig, saaledes som den fremtræder i nyere tyske Arbejder i Tidsrummet fra Middelalderens Slutning til Landboreformerne.

En god Oversigt er i 1922 givet af Jens Jessen: *Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zum Beginn der Agrarreformen* (Z. f. Schl.-Holst. Gesch. LI), medens Georg Rawitscher i sin Afhandling fra 1912 *Erb- und Zeitpächter auf den adligen Gütern der Ostküste Schleswig-Hol-*

steins (Z. f. Schl.-Holst. Gesch. XLII) har begrænset sig til et enkelt Omraade. Topografisk afgrænsede er ogsaa Chr. Kock: *Volks- und Landeskunde der Landschaft Schwansen* (1912), Jørgen Hansen: *Flurverfassung der Dörfer auf Alsen* (1914) og Hans Peter Carstensen: *Die Dorf- und Flurverfassung im Amte Tondern* (1924) (Z. f. Schl.-Holst. Gesch. LIV). I sin store Bog *Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit* saavel som i mindre Afhandlinger har P. v. Hedemann-Heespen behandlet Emnet, ofte paa frugtbar og original Maade. Grundlaget er imidlertid stadig M. Sering: *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein* (1908) — ligesom Georg Hanssens Afhandlinger er det for Landbrugshistoriens Vedkommende — og det vil derfor jævnlgt være nødvendigt at henvise til nævnte Værk, hvis historiske Del danner Udgangspunktet for den nyere Forskning paa dette Omraade.

I største Delen af Slesvig som i Kongeriget havde det adelige Gods ved Middelalderens Slutning Karakteren af Strøgods. De brogede Ejendomsforhold og det mylrende Liv paa de mange smaa Junkergaarde, der oftest tilhørte den sønderjydske Adel, sjældnere de indvandrede holstenske Ridderslægter, er for Haderslev Amts, Als's og Sundeveds Vedkommende skildret af P. Lauridsen og A. D. Jørgensen i *Sønderjydske Aarbøger* 1889, 1891, 1893 og 1897, og de ovenfor anførte Arbejder har ikke føjet væsentlige nye Træk til det her givne Billede. Den i Løbet af det 16. Aarhundrede Syd fra kommende Bevægelse i Retning af Gods-samling og Storgodsdrift, som skulde afløse denne Tingenes Tilstand, blev ført til Sejr i Nordslesvig ikke ved Adelen, men ved Landsherrerne. Ved Frederik II.s Køb, Mageskifter og Nedlæggelser af Bøndergaarde dannedes et vidtstrakt Krongodsomraade i Haderslev Amt; dog standsede Udviklingen i Retning af Stordrift her allerede en Menneskealder senere, og de kongelige Gaarde blev bortforpagtede. Af blivende Betydning blev Stordriften derimod i Sundeved og paa Als, hvorfra Hans den Yngre ved sine Godskøb fortrængte baade den sønderjydske og den indvandrede holstenske Adel. Medens Holstenerne søgte andet Steds hen, taalte de slesvigske Herremandslægter paa enkelte Undtagelser nær ikke en Omplantning. De uddøde eller sank ned i Bondestanden, blev Ofre for Kapitalismens Sejr i Landbruget, ligesom lidt senere den nørrejydske Lavadel. En Hovedfaktor har sikkert været den gængse Arvedeling — og den hermed følgende Splittelse af Godset — saaledes som den er fremstillet af Sering, eller rettere Rud. Lerch, der har forfattet det paagældende Afsnit i Serings Bog (ogsaa (i 1907) udkommet særskilt under Lerchs Navn

med Titel: *Der Besitzwechsel bei den grossen Gütern in Schleswig-Holstein*). Den adelige Besiddelse bestod væsentlig af Afgifter, som laa fast — da Dyrkningsfællesskabet vanskeliggjorde en Forøgelse af Udbyttet — saaledes at det var muligt at dele den i et vilkaarligt Antal Lodder. En saadan Deling fandt ofte Sted ved Salg og navnlig ved Arv, idet ingen Lovbestemmelse hindrede en vidt gaaende Realdeling mellem Arvingerne. Eksempelvis blev Refsø, som ejedes af Slægten Emmiksen, i 1537 delt mellem to Brødre og en Søster og derefter i næste Slægtled mellem disses seks Arvinger, som snart efter solgte deres Lodder til Kongen. Ikke mindre end 37 Herregaarde forsvandt alene i Haderslev Amt, væsentlig i Løbet af det 16. og 17. Aarhundrede.

Anderledes blev Udviklingen Syd paa. Fra det oprindelig vagriske Østholsten, hvor sammenhængende adelige Godsdistrikter dannedes allerede i Kolonisationstiden, bredte den holstenske Adel og med den Storgodsbesiddelsen sig i Løbet af det 14. og 15. Aarhundrede til Landet mellem Ejderen og Dannevirke, Dänischwohld, Svansen og Dele af Angel. De sønderjydske Skatte- og Jordebøger, udg. af F. Falkenstjerne og Anna Hude (som ikke synes benyttede af de tyske Forskere) viser, at Adelens Fæstegods i Sydslesvig i det væsentlige laa samlet om Hovedgaarden allerede ved Reformationstiden. I Storgodsets Spor fulgte i det 16. Aarhundrede Stordriften. Ogsaa ved Handel og Søfart tjente Adelen, enkelte endogsaa overdaadige Rigdomme, som atter øgedes ved Udlaan til Fyrster og Stæder og ikke mindst til Standsfæller i Kongeriget. Den holstenske Ridder, der udførte sit Korn til fjerne Havne, genoplivede en Tradition, der havde slumret siden den romerske Oldtid. Der var saaledes et fast økonomisk Grundlag for Ridderskabets politiske og sociale Magtstilling i denne Tidsalder.

Hovednerven i de holstenske Godsejeres økonomiske Fremdrift var Stordriftens Gennemførelse i Østholsten og Sydøstlesvig. Bøndergaarde, ja hele Landsbyer blev nedlagte og deres Jorder lagt ind under Herregaardens Tilliggende. Paa de herved dannede vidtstrakte Hovmarker indførtes i det 17. Aarhundrede Kobbelfruget. Takket være dette og Mejeridriften, som i Aarhundredets anden Halvdel begyndte at fortrænge Studeopdrætningen, naaede Storgodsdriften en forholdsvis høj Udvikling. Som virkende Grund til dennes Sejr anfører Sering det 16. Aarhundredes stærke Prisstigning, navnlig paa Korn, samtidig med det middelalderlige Krigsvæsens Forfald. J. Jessen (og for øvrigt allerede Rachfahl i hans Anmeldelse af Serings Bog i Jahrb. f. Nationalökonomie 3. Folge. Bd. 38 S. 433—70) hævder herimod,

at Prisstigningen ikke alle Vegne efterfulgtes af Stordrift, og at et Sammenspil af forskellige Faktorer maa have fundet Sted for at hidføre dette Resultat netop i Nordøsttyskland. Til disse Faktorer hører Adelsens Magt i Staten og Samfundet og Regeringsmagtens Svaghed, som var særlig fremtrædende i Hertugdømmerne paa Grund af Delingerne; men forøvrigt bliver Prisrevolutionen fra det 16. Aarhundredes anden Halvdel dog ogsaa i Jessens Fremstilling staaende som en Hovedsag.

At de holstenske og sydslesvigske Godsejere vandt en Førsteplads inden for det kapitalistiske Landbrugs Udvikling, træder ligeledes klart frem ved en Sammenligning med Kongerigets Forhold. Skønt den danske Adel ejede en langt større Del af Landets Jord — ved det 17. Aarhundredes Midte 47 pCt., medens Adelen i Holsten kun ejede ca. 33 pCt., i Slesvig ca. 19 pCt. af det samlede Plovtaal (Fridericia i Hist. Tidsskr. 6. R. II 519) — var Stordriften ikke stærkt udbredt i Danmark før 1660. Det var først efter dette Tidspunkt, altsaa efter Prisstigningens Ophør og den politiske Adelsvældes Tilintetgørelse, at Nedlæggelserne af Bøndergaardene med Inddragelse under Hovedgaardsjorden tog Fart (Henrik Pedersen i Hist. Tidsskr. 8. R. VI 55). Stordriftens Udvikling har været som en Bølge, der fortsætter sit Løb fra de østelbiske Lande over Hertugdømmerne Nord paa — med samme, man kan næsten sige Naturnødvendighed, som i vore Dage den modgaaende Bevægelse, Udstykning og Oprettelse af Husmandsbrug.

Naar de holstenske Godsejere saaledes forstod at udnytte de gunstige Konjunkturer langt tidligere og bedre end deres danske Standsfæller, maa Grunden vel dels søges i den gunstigere geografiske Beliggenhed, dels i Bøndernes Livegenskab og dermed følgende vidtgaaende Hoveriforpligtelser, som, i det mindste til en Tid, udgjorde et godt Grundlag for det intensive Landbrug. Endelig kan man ikke frakende Holstenerne en større indre Kraft og Levedygtighed, der jo ogsaa viser sig i deres Fremtrængen mod Nord og den sønderjydske Adels tilsvarende Vigen. Oplysende i saa Henseende er Arvegangen, som den er skildret af Sering. Storgodserne i Østholsten og Sydøstslesvig var ligesaa lidt som de adelige Besiddelser i Nord- og Mellemslesvig beskyttede af Loven mod Splittelse ved Arv, men Resultatet blev ofte det modsatte. Ved Realdeling af Godser blev det de kapitalstærke inden for Adelen selv — og ikke Landsherrerne — der fik Lejlighed til Ophobning og Afrunding af Grundbesiddelse. Den adelige Birkeret virkede iøvrigt som en sammenholdende Kraft, hvorfor Godset hyppigt ejedes af flere Arvinger til samlet Haand. Med den voksende Pengerigdom blev det muligt at tilfredsstille de yngre Søn-

ner, saa disse kunde søge andet Steds hen, og derved forklarer Sering den holstenske Adels store Ekspansionsevne. Hvad der bidrog til Adsplittelse og Undergang for de svage, førte til Samling og Vækst for de stærke. — Med Stordriftens Sejr forvandlede den adelige Besiddelse, der tidligere var en Samling af Jordebogsgifter, til en organisk Enhed, der ikke mere kunde deles. Dette førte til, at Godset i mange Tilfælde snarere blev Kapitalanlæg end Familiebesiddelse, idet det maatte sælges, naar ingen af Arvingerne kunde udrede den relativt høje Overtagelsespris, og Følgerne heraf blev i det 17. og 18. Aarhundrede ødelæggende for et stort Antal Slægter. Dog blev netop de største Godser ofte bevarede i samme Familie, der havde tilstrækkelig Dygtighed til at foretage den nødvendige Kapitalopsparing.

Medens Adelen i stedse højere Grad indskrænkedes til kun at udgøre een Klasse, bestaaende af de rigeste og mægtigste Slægter inden for det holstenske Ridderskab, frembød Bondestanden i Slesvig Billedet af et Samfund, der var rigt paa Forskelle og Afskygninger. — I det adelige Storgodsdistrikt fandtes fra det 16. Aarhundrede ingen Selvejere blandt Bønderne, som alle var hørige under Adelen. Fæstet gjaldt end ikke paa Aaremaal, men kun »indtil videre«. Om Hoveriets Omfang i Svansen i det 18. Aarhundrede — der krævedes af hver Gaard dagligt Arbejde af tre til fire Personer — giver Rawitscher detailleret Oplysning. Adelens Birkeret, der var gældende i Holsten allerede i Middelalderen, i Sydøstlesvig siden Frederik I.s Privilegium af 1524, virkede ikke blot som en Drivkraft til Godsernes Samling og Afrunding, idet Dannelsen af et sluttet Retsdistrikt var en nødvendig Forudsætning for dens Udøvelse¹, men ogsaa som et Middel til at indskrænke Bondens personlige Frihed. Den var en af Grundpillerne for Livegenskabet, der fra det 17. Aarhundredes første Fjerdedel var herskende i Dänischwohld og Svansen, hvorfra det bredte sig til i alt ti Godser i Angel. Dets Opstaaen sættes i Almindelighed i Forbindelse med Stordriftens Udvikling, idet det anses for at være indført som Modforholdsregel mod Bøndernes Forsøg paa ved at forlade Gaarden at unddrage sig det forøgede Hoveri. Det omtales ikke tidligere end i det 16. Aarhundrede, men optræder da som

¹ Caroline E. Andersens iøvrigt rammende kritiske Bemærkninger i Grams Historie S. 406 om J. Jessens anf. Afhandling er næppe berettigede, naar det gælder Spørgsmaalet om Birkerettens eller Arronderingens Prioritet, idet man paa dette Omraade ikke uden videre kan overføre Forholdene i Kongeriget, hvor hin ofte er fremkaldt af denne, paa Hertugdømmerne, bl. a. fordi Birkeretten her havde udtrykkelig Lovhjemmel allerede fra 1524.

en anerkendt Institution, hvis Retmæssighed ikke drages i Tvivl af nogen af Parterne. P. v. Hedemann-Heespen har derfor i to mindre Afhandlinger i Z. f. Schl. Holst.-Gesch. XLIII 502 ff. og i Heimatbuch des Kreises Rendsburg 1922 S. 313 ff. foruden i sit store Værk: Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit (S. 61 ff.) fremført den Tanke, at Livegenskabet paa dette Tidspunkt allerede har haft lange Tidens Hævd. I de nærmest foregaaende Aarhundreder finder han intet, som kunde begrunde dets Opstaaen, og støttet til den Omstændighed, at det overhovedet er begrænset til det nordøstlige Tyskland, altsaa til det Omraade, hvor den oprindelige slaviske Befolkning var blevet under- tvunget af tyske Erobrere og Kolonisorer, kommer han til den Konklusion, at dets Rødder maa søges i Kolonisationstiden, hvis militære og politiske Opgaver gjorde et Stavnsbaand ønskeligt. Livegenskabet havde altsaa oprindelig en offentligretlig Karakter, og først da Godsejerne begyndte at udnytte det til deres private Fordel, altsaa i det 16. Aarhundrede, vakte det Modstand og maatte gennemføres med Tvang, hvilket giver Forklaring paa, at det først fra denne Tid overhovedet findes omtalt. — En Sammenligning med Forholdene i Kongeriget, hvor Vornedskabet første Gang viser sig i det 15. Aarhundrede, antagelig opstaaet for at forebygge Mangel paa Arbejdskraft til Landbruget, taler dog ikke til Gunst for denne Opfattelse.

Ogsaa inden for Storgodsdistriktet fandtes der imidlertid Grader i Bøndernes Afhængighedsforhold, saaledes som paavist af G. Rawitscher, der i sin anførte Afhandling har benyttet flere Godsarkiver i Svansen og Angel foruden Kocks og Jensens Bøger om disse to Landskaber. Angel stod med Hensyn til Fæstebetingelser, Hoveri og Bøndernes almindelige Vilkaar adskillige Grader over Svansen, Svansen var et Trin over Dänischwohld og dette igen et Trin over Vagriem. Og denne Trinfølge overholdes ogsaa i den store Reformtid i Slutningen af det 18. og Begyndelsen af det 19. Aarhundrede, som er Afhandlingens Hovedemne. I Angel beholdt Godserne efter Landboreformernes Tilendbringelse kun en Fjerdedel af det Areal, som tidligere havde været deres Tilliggende, medens de tre Fjerdedele blev udstykkede til Bønder, udelukkende som Arvefæste. I Svansen blev Godsernes Areal indskrænket til Halvdelen; af den anden Halvdel blev en Tredjedel bortgivet til Bønder som Fæste paa Tid, to Tredjedele som Arvefæste. I Dänischwohld bevarede Godserne de to Tredjedele, medens en Tredjedel gik over til Bønder, de fem Sjettedele som Fæste paa Tid og kun een Sjettedel som Arvefæste. Svarende hertil præges endnu i Nutiden den angelske Bonde af en Velstand, Selvstændighed og

Standsfølelse, som ikke findes hos den mere usikkert stillede Fæstebefolkning i Vagrien, Dänischwohld og Dele af Svansen. — Fra en anden Side ser P. v. Hedemann-Heespen i de ovenfor anførte Arbejder paa Oplysningstidens Reformer og deres Resultater, idet han fremhæver de gode Følger af den relative Konservatisme, hvormed man gik frem. I de østelbiske Lande, hvor man ved Reformen af 1807 gjorde Bønderne til Selvejere, blev disse snart udkøbt af Godsejerne. I Holsten og Slesvig derimod bevaredes Bondestanden netop gennem Fæsteforholdets Vedbliven; ogsaa Tidsfæstet, som faktisk oftest blev arveligt, viste sig at være gavnligere end den bratte Overgang til Selvejendom. Herved oprettholdtes i de agrariske Forhold den Middelbarhed, der lige siden Middelalderen var Grundlaget for baade det politiske og sociale Liv i Tyskland, men som de fleste Steder blev slaet i Stykker under den franske Revolutions Paavirkning. For den historiske Mission, som, inden den preussiske Centraladministrations nivellerende Indflydelse i Hertugdømmerne, i Aarhundreder varetoges af Adelsgodset og Landskabet — begge en Stat i Staten —, er Hedemann-Heespen overhovedet en varm og velrustet Forkæmper — »Es ist eine Personenfrage, ob es objektiv besser ist, vom Gutsherrn oder vom Kreissekretär abzuhängen« (Z. f. Schl.-Holst. Gesch. XLIII, 507).

I Nord- og Mellemslesvig var Fæstebøndernes Stilling langt bedre end i de sydøstlige Distrikter. Vel havde Frederik I.s Privilegium af 1524 givet Adelen Birkeret for hele Slesvig, men den vandt aldrig nogen Betydning i disse Egne, hvor de fra det 16. Aarhundredes Slutning faatallige Godser kun i enkelte Tilfælde naaede den Sluttethed, som var Betingelsen for at danne et eget Retsdistrikt, og Bøndernes Ret til at søge til Herredstingene anerkendtes udtrykkeligt i Landretsordningen af 1573 og senere. Fæstet gjaldt paa Livstid — dog synes det ikke, at man kan anføre en Lov som Hjemmel herfor saaledes som Frederik I.s Forordning af 1523 for Kongeriget — og var endogsaa faktisk oftest arveligt, saaledes at der kunde danne sig en Tradition for Arvegang blandt Fæstere, der i Hovedsagen var som blandt Selvejerne — den af Sering skildrede, nedenfor omtalte »Anerbensitte«. Retslig arvelige var de under Kirkerne hørende Fæstegaarde, som udgjorde en ret talrig Gruppe, i Tønder Amt f. Eks. i Aaret 1613 7,5 pCt. af alt Bondegods. Afgifterne var i Hovedsagen faste — dog næppe Indfæstningen, som antaget af Sering (S. 306). For Gaarden Humtrup i Kær Herred, der 1517—1712 var bortfæstet af Landsherren til den samme Familie, betaltes der for hvert nyt Fæstebrev en højere Indfæstning, medens den aarlige Afgift forblev den

samme (Ludw. Andresen: *Zur älteren Geschichte des Hofes Humtruphof* i Z. f. Schl.-Holst. Gesch. XLVIII). Tidligt blev de personlige Tjenester for Kronens Bønder afløst med en Pengeafgift, saaledes for Bønderne i Flensborg Amt ved Forordning af 1633, 16. Okt. (Rigsark., T. K. I. A., Konk. til Patenter), samtidig med en lignende Foranstaltning for Haderslev Amts Vedkommende (P. Lauridsens Afhandling i Sønderj. Aarb. 1889: 201). Mindst gunstigt stillede var Bønderne i Sundeved og paa Als (Jørgen Hansen anf. Afhandling, S. 51 ff.), hvor Hans den Yngre havde brugt haarde Midler for at faa det størst mulige Udbytte af sin Godsdrift.

Et væsentligt Element i Nord- og Mellemslesvigs Bondestand udgjorde endelig Selvejerne, som var relativt talrige, selv udenfor Vestens Marskegne, hvor de havde et stort Flertal eller var eneherkende. Ifølge en af Sering (S. 311 ff) givet tabellarisk Oversigt, der antagelig maa opfattes som gældende for Tiden ved det 18. Aarhundredes Midte, var der i Aabenraa Amt og Tønder Amts Gestherreder en Del over 50 pCt. Selvejere, medens Fæsterne i de øvrige østlige Herreder var i Flertal, dog iblandede et stort Mindretal af Selvejere. Saa langt mod Syd som i Strukstrup Herred var der endogsaa 57 pCt. Selvejere. I det 17. Aarhundrede har Forholdene været endnu gunstigere — en talmæssig Sammenligning kan dog kun anstilles for enkelt Egenes Vedkommende. I Kær Herred var der saaledes i 1613 76 pCt. Selvejebraug, i det 18. Aarhundrede ca. 66 pCt. For Haderslev Amts Vedkommende giver en Optælling foretaget paa Grundlag af Fortegnelser fra 1680erne¹ et Procenttal Selvejergaarde paa ca. 45, der fordeler sig med ca. 20 pCt. paa N. Rangstrup, ca. 30 pCt paa Haderslev og ca. 85 pCt. paa Hvidding Herred (delvis Marsk). I Flensborg Amt var af Kronens Bøndergaarde i Slutningen af det 17. Aarhundrede 216 Selvejergaarde, 12 Frigaarde, 52 Kirkefæster og 95 Fæstegaarde². Forholdene i Slesvig har da, selv bortset fra Marsken, i denne Henseende været vidt forskellige fra Kongerigets, hvor der ifølge Fridericias Beregning (Hist. Tidsskr. 6. R. II 514) i 1651 fandtes ca. 6 pCt. Selvejere.

Om Selvejerbondestandens Dygtighed og Tilpasningsevne vidner den gængse Arvegang, saaledes som den ifølge Serings Fremstilling udviklede sig i den nyere Tid. Da Bondegaarden — modsat det adelige Strøgods — udgjorde en organisk Enhed, undgik man Deling mellem Arvingerne, idet hyppigt kun een Søn giftede

¹ Rigsark., Rentek., Kontorer f. Slesv., Kommission til Undersøgelse af Forholdene i Haderslev Amt 1683—85.

² ib., Fortegn. over Udsæd m. m. for Bønderne i Flensborg Amt.

sig og blev Bedriftens Leder, medens de andre Søskende vedblev at bo i Hjemmet som Medejere. Kun i gode Tider blev Hovedarvingen i Stand til at udkøbe sine Medarvinger samtidig med Overtagelsen, hvilket lettedes derved, at Ejendommens Overtagelsespris sædvanemæssigt blev sat under den Pris, man vilde have forlangt af en fremmed. Man var hermed i Udviklingen naaet til »die Anerbensitte«, som netop bestaar deri, at Ejendommen gaar udelt i Arv og til en Vurdering, ved hvilken Hensynet til Driftens Bæreevne er bestemmende. Denne Arvegang er ifølge Sering ikke, saaledes som man har ment, indført fra oven som en fiskal Forholdsregel, der vilde holde Skatteyderne ved Magt, men den er groet frem af Forholdene og tilpasset efter Selvejrbøndergaardenes Tarv. — Indirekte har Regeringen dog sikkert bidraget til Udviklingen af denne Arvesædvane baade ved sine Forbud mod Deling af Selvejrgaarde og paa anden Maade¹. — Ved Prisstigningen i Slutningen af det 16. og Begyndelsen af det 17. Aarhundrede og den dermed følgende Vækst af Kapitalsamling og Kreditøkonomi oprandt de gode Tider, som gjorde det muligt for Hovedarvingen at tilfredsstille sine Medarvinger og blive Eneherre paa Gaarden. Saaledes sejrer Individualismen, samtidig med at Ejendommen dog bevares i Familien og ubeskaaren — et Resultat, hvortil Hertugdømmernes Adel ikke var naaet, ej heller de kongerigske Selvejrbønder, der synes at have fortsat med Sameje eller Deling.

En Slags Overklasse blandt Selvejerne, hvis Tilstedeværelse maa have bidraget til at hæve Standen, var de for Slesvig karakteristiske Frigaarde, som var fritagne for Hoveri og Ægt, undertiden dog mod en Pengeafgift, samt, i det mindste i senere Tid, for forskellige andre Ydelser. I Kær og Slogs Herreder fandtes der et betydeligt Antal Frigaarde, hvis Privilegier blev bekræftede Gang paa Gang i Løbet af det 17. og 18. Aarhundrede, sidst saa sent som i 1818 (H. P. Carstensens anførte Afhandling S. 155 ff.). En noget anden Karakter havde Frigaardene i Haderslev Amt, ca. tyve i Tal, som hævdede sig op over de almindelige Bøndergaardens Type, ogsaa ved at have eget Navn. Frihedsbrevene, af hvilke de fleste stammer fra det 15. eller Begyndelsen af det 16. Aarhundrede, var undertiden knyttede til Familien, ikke til Gaarden. Det er da sandsynligt, at mange af disse Frimænd oprindeligt har tilhørt

¹ I et Brev af 1564 ¹²/₂ (Rigsark., Matthiesens Saml., Pk. 14) skriver Amtmanden i Flensborg Bertram Ahlefeldt til Kongen, at der ofte sidder to eller endogsaa tre paa den enkelte Selvejrbondegaard, hvilket fører til Skovenes Forhugning og til Forarmelse. Han foreslaar derfor, at Kongen ligesom Hertugerne Hans og Adolf for at hindre denne Sædvane skal kræve dobbelt Ydelse af en saadan Gaard.

Lavadelen. Utvivlsomt gælder dette Slægten Frodesen i Tønder og Husum Amter, som var af Brevadel, Slægten Jutsen til Langmose i Haderslev Amt m. fl.

Skønt Hertugdømmernes økonomiske og i lang Tid ogsaa deres politiske Historie i ualmindelig Grad er præget af et rigt og mægtigt Aristokrati, fandtes der dog, som man vil se, under dette, navnlig i Slesvig, en talrig og, i det mindste før Svenskekrigen, forholdsvis velstillet Mellemlasse — Kronens, Adelen og Kirkernes Fæstebønder, Selvejere, Frigaardsejere — om hvilken Regeringen værnede ved sine Forbud mod Salg af Bondejord til adelige. En Underklasse i social Forstand var denne Stand ikke, hvorimod den havde en saadan under sig, bestaaende af smaa Bols mænd, Husmænd og Indsiddere. Landsbysamfundet var delt i Patriciere og Plebejere, som H. P. Carstensen udtrykker sig i sin anf. Afhandling S. 184, og Afstemningen paa Landsbystævnet foregik, i det mindste paa sine Steder, ikke efter Hoveder, men efter Jordejendommens Størrelse, modsat Princippet for vore Dages Andelsmejerier. Hertugdømmerne var ifølge Hedemann-Heespen et Storbondeland, og ikke blot Adelen, men ogsaa Bønderne selv nød godt af de mange øde Gaardes Nedlæggelse. Om gode Kaar og Livskraft i det 16. og 17. Aarhundrede vidner mange spredte Træk — man kan minde om Træskærererkunsten, som satte sine skønneste Frugter i Borgeres og Bønders Stuer, om de statelige Bulhuse og Bindingsværksbygninger, om den i visse Egne ret fremskredne Dyrkningsmaade ogsaa paa Bondejord. Tilstedeværelsen af denne Mellemlasse gav Samfundsforholdene en Sundhed og Jævnhed, som savnedes i Nordtyskland, og de anførte Forfattere fra Sering til Hedemann-Heespen skildrer derfor ogsaa de slesvigske Bønders Kaar i lyse Farver.

Som det vil fremgaa af det givne Overblik, er der paa det her behandlede Omraade — Adels og Bønders Besiddelsesforhold i nyere Tid — gjort et ikke ringe Arbejde af Forskningen. Dog kunde der paa adskillige Punkter graves dybere. Dette gælder f. Eks. Livegenskabets Oprindelse, Birkerettens Udstrækning i Nord- og Mellemslesvig, Flensborg, Tønder og Aabenraa Amters Jordejendomsforhold i 15.—16. Aarhundrede m. m. De økonomiske og sociale Forhold i Holsten og Slesvig har baade i Længde og Tværsnit, baade i Henseende til Tid og Sted været saa mangeartede og fulde af indbyrdes Modsætninger, at de enkelte Problemer og enkelte Omraader kræver særskilt Behandling. Hvor stort et Udbytte for den almene Forskning der kan opnaas ved grundig Undersøgelse af et enkelt Gods' eller et enkelt Landskabs Historie, viser P. v. Hedemann-Heespens »Deutsch Nienhof« og

Chr. Kocks Bog om Svansen. Det samme gælder et dansk Arbejde, Caroline E. Andersen: Grams Historie (anmeldt i Hist. Tidsskrift 9 R. V 513 ff.), hvor der gives en Rigdom af Oplysninger af stor godshistorisk Interesse. — Ikke alene fra et danmarkshistorisk Synspunkt kunde man endvidere ønske, at Opmærksomheden i noget større Grad¹ vendtes mod analoge kongerigske Forhold — baade Ligheder og Modsætninger kan, som paapeget paa visse Punkter i det foregaaende, virke oplysende.

Et smukt Eksempel paa en gennemført Studie over et begrænset Emne inden for Hertugdømmernes økonomiske Historie er Ludw. Andresen: *Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern* (1927). Baade fra Tønder Bys Arkiv, Rigsarkivet og Statsarkivet i Kiel har Forf. fremdraget sine Oplysninger, og en Fylde af Enkeltheder giver Stoffet Liv. Hertug Hans den Ældre opkøbte Okser i Skaane og fedede dem paa Løgumkloster; ogsaa i Kolding og paa Klipleve Marked havde han sine Opkøbere. Den Emmelsbøl Præst udførte Okserne til Holland paa sin egen Skude. Selv Bønderne deltog i Oksehandelen — et Forhold, som viser Forskellen mellem deres Stilling og de kongerigske Bønders — ja, sendte deres Kvæg over Højer ad Søvejen til Holland.

Kvæghandelens Bærere var dog Borgerne i Tønder. I Byens Historie er Kvæghandelen et Midtpunkt, og dens Blomstring ved det 17. Aarhundredes Begyndelse skyldes næsten udelukkende Oksehandelen paa Holland, der for en stor Del gik ad Søvejen med Udskibning i Højer og Emmerlev. Okserne opkøbtes fra nær og fjern; mange kom fra Kongeriget, thi Tønder laa netop ved den vestligste af de gamle Hovedveje, som allerede i Oldtiden førte fra Ribe over Husum til Hamborg. Den økonomiske Blomstring var paa det nøjeste sammenknyttet med et rigt nederlandsk paavirket Kulturliv, som fik sit smukkeste Udtryk i Kunsten, og de samme Mænd, hvis Navne bestandig kommer igen paa Listerne over udført Kvæg, skænkede Stadens Kirke dens prægtige Billedskærerarbejder og Malerier.

Det 17. Aarhundredes Krige bragte en Tilbagegang, som dog først fik blivende Karakter efter Svenskekrigen. Kejserkrigen efterfulgtes endogsaa af en Opblomstring, der overgik Tilstanden før 1627. — Samme Iagttagelse — at Besættelsen 1627—29 ikke har haft den katastrofale Betydning, som man har været tilbøjelig til at tillægge den — er fremsat af Fr. Schwenicke for de holstenske Marsklandes Vedkommende i hans Afhandling »Die hol-

¹ Jessen (S. 84) synes ikke at kende nogen anden Behandling af »Liv-egenskabet« i Danmark end C. F. Allens.

steinischen Elbmarschen vor und nach dem Dreissigjäh. Kriege (Quellen und Forsch. zur Gesch. Schl.-Holsteins I). Oksehandelens Hensygnen tilskrives, foruden Kapitalens Ødelæggelse ved Svenskekrigen, et Sammenspil af Faktorer, af hvilke flere dog har gjort sig gældende allerede før denne Periode. En ny Faktor, som Forf. ikke omtaler, er Mejeridriften, der først trængte igennem i Slesvig efter det 17. Aarhundredes Midte — som en Aarsag til eller en Virkning af Oksehandelens Tilbagegang?

Et senere Bidrag til Kvæghandelens Historie er givet med Th. Otto Achelis's vel underbyggede Afhandling: *Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels* (Z. f. Schl.-Holst. Gesch. LX), hvor Sammenspillet mellem Kongeriget og Hertugdømmerne paa dette Omraade er klart og mangesidigt skildret. Af Interesse er Forfatterens Forsøg paa at oplyse Kvæghandlernes Hjemsted og den Konkurrence mellem Folk fra Kongeriget, Slesvig, Tyskland og Nederlandene, som ligger bag ved Tallenes Svingninger i Toldregnskaberne. Materialet er dog for magert til, at en for længere Tid gældende Retningslinie kan drages.

II.

Historieundervisningen ved de skandinaviske Universiteter.

Af Adam Afzelius.

Naar man fra Danmark betragter Historieundervisningen ved de skandinaviske Universiteter, forbavses man først over, hvor meget bedre disse er forsynet med Universitetslærere end vi, og det til Trods for at baade Finland og navnlig Norge er langt yngre Universitetslande end Danmark; det unge Rige, Island, er naturligvis holdt udenfor denne Sammenligning. Thi mens der i Danmark i Øjeblikket kun findes 4 Universitetslærere i Historie (3 Professorer og 1 Docent, nemlig i Aarhus), saa kan Norge tælle 6, mens Finland har hele 14 Universitetslærerposter i Historie og Sverige endogsaa 20, heri iberegnet Lærere i »klassisk forn-kunskap och antikens historia« og Statskundskab. Den nærmere Fordeling af disse Lærerposter er følgende:

I Finland er der Lærerposter i Historie ved de tre Universiteter, Helsingfors Universitet, Åbo Akademi (for Svensk-Finnerne) og Turun Yliopisto (for Finsk-Finnerne), ligeledes i Åbo. Det ældste og langt det største af disse Universiteter er det i Helsingfors. Her findes for Øjeblikket 4 ordinære Professorater i Historie, 1 i finsk og skandinavisk Historie, for Tiden besat med Gunnar Wilhelm Suolahti (fra 1929) 1 i finsk Historie alene, p. t. vakant, og 2 i Verdenshistorie, det ene fra

1930 besat med Gabriel Rein, det andet p. t. vakant. Desuden findes p. t. et ekstraordinært Professorat i nordisk Historie, fra 1918 besat med Kaarle Väinö Voionmaa. For Øjeblikket findes endvidere 3 Docenter med Docentstipendium (sml. nedenfor), Herman Gregorius Gummerus (Oldtidshistorie), Arno Rafael Cederberg og Kaarle Jalmari Jaakkola (begge i nordisk Historie).

Ved Åbo Akademi findes to ordinære Professorater, et i nordisk Historie fra 1918 besat med Per Olof von Törne og et i Oldtidshistorie, som fra 1921 beklædes af Johannes Sundwall. Desuden findes her det Kiseleffske Professorat i nordisk Kulturhistorie og Folkelivsforskning. Det ihændehaves fra 1921 af Johan Gabriel Nikander. Som ekstraordinær Professor i Verdenshistorie fungerer fra 1928 Nordens eneste kvindelige Universitetslærer i Historie, Alma Söderhjelm. Ved Akademiet findes altsaa i alt 4 Professorer til et Antal Historiestuderende, der for Tiden udgør ca. 20.

Ved Turun Yliopisto findes to ordinære Professorater i Historie, et i Finlands Historie, besat med Einar Wilhelm Juvelius og et i Verdenshistorie, som endnu er vakant. Antallet af Historiestuderende udgør p. t. ca. 70. —

Ved Universitetet i Reykjavik findes et Professorat i Historie; det er p. t. vakant, men mag. art. Barði Guðmundsson varetager Undervisningen. —

I Norge findes ved Universitetet i Oslo 3 ordinære Professorater i Historie. For Øjeblikket beklædes de af Halvdan Koht (fra 1910), Oscar Albert Johnsen (fra 1912) og Edvard Bull (fra 1917). Noget ekstraordinært Professorat i Historie findes ikke siden Sars's gamle Professorat 1917 blev ordinært. Derimod findes et saakaldt bevægeligt Professorat; det er et ordinært Professorat, der gaar paa Omgang mellem de forskellige Fag. Et saadant Professorat besidder for Tiden Historikeren Jacob Worm-Müller. For nærværende findes ingen Docent i Historie i Norge, idet der ikke blev udnævnt nogen Efterfølger for J. Worm-Müller, da han 1928 blev Professor. Derimod findes to Universitetsstipendiater i Historie, Sverre Steen og Asgaut Steinnes.

Den særlige Form for Universitetslærere, som Norge har i Universitetsstipendiaterne, fortjener nærmere Omtale. Universitetsstipendiaterne er Universitetslærere. De har Pligt til at holde mindst een Forelæsning om Ugen. Paa Forlangende skal de deltage ved Universitetets Eksaminer som Eksaminatorer eller Censorer, samt holde ordinære Eksamensforelæsninger. For disse Hverv kan dog tilkendes et ekstra Honorar. Stipendiaten skal indhente Rektors Samtykke til at paatage sig noget offentligt

eller privat Hverv under sin Funktionstid, og ligeledes hvis han ønsker at rejse bort i Løbet af Semesteret. Naar han paaberaaber sig, at han er optaget af videnskabeligt Arbejde, opnaar han Fritagelse for Undervisning — og det lettere end Professorer og Docenter, da Stillingen i første Række er beregnet paa Uddannelse. Stipendiernes Størrelse var før Krigen 1200 og 1500 Kroner. Under Dyrtiden blev de efterhaanden forhøjet, til de 1920—21 naaede 3600 og 4000 Kr. Siden er de atter gaaet noget ned, til 3280 og 3600 Kr. Forret til de højeste Stipendier har Stipendiaterne med størst Anciennitet. —

I Sverige findes Professorer i Historie ved Universiteterne i Lund og Upsala, ved Højskolerne i Göteborg og Stockholm. Docent er i Sverige ikke en Embedsstilling men en akademisk Grad, som erhverves af de mere fremragende Doktorer. Ved Universiteterne findes en Række Docentstipendier (Størrelsen er p. t. 6000 Kr. + Tillæg aarligt), som Docenter kan opnaa for et Tidsrum af højst 7 Aar. I ovenstaaende Statistik over Universitetslærerne er kun Docenter med Docentstipendium medregnede. I Finland er Forholdene noget lignende.

Ved Upsala findes 4 ordinære Professorater i Historie, 2 i almindelig Historie, det ene fra 1923 beklædt med Georg Johan Veit Wittrock, det andet fra 1930 med Erland Hjärne. Det tredje Professorat, det i 17. Aarh. oprettede Skytteanske Professorat i Veltalenhed og Statskundskab, beklædes fra 1923 af Axel Karl Adolf Brusewitz. Det fjerde Professorat, i klassisk Arkæologi og Oldtidens Historie, beklæder fra 1924 Axel Waldemar Persson. Af Docenter med Docentstipendium findes p. t. 3, Herbert Lars Gustaf Tingsten (Statskundskab), Johan Georg Landberg (alm. Historie) og Erik Paul Einar Gjerstad (Oldtidshistorie).

I Lund findes 4 ordinære Professorater. De 2 i almindelig Historie beklæder Lauritz Weibull (fra 1919) og Oscar Gottfrid Henrik Carlsson (fra 1925). I klassisk Arkæologi og Oldtidens Historie er fra 1909 Nils Martin Persson Nilsson Professor, mens Lars Fredrik Barthold Lagerroth fra 1929 beklæder Professoratet i Statskundskab. Af 3 Docenter er de 2 (Anders Sture Bolin og Carl Ingvar Anderson) Docenter i almindelig Historie. Et Docentur i Statskundskab beklæder Johan Edvard Frederik Thermanius.

Ved Stockholms Højskole blev 1920 oprettet et humanistisk Fakultet. Herved findes 2 Professorater, det ene skænket af Rosalie Warburg, f. Drucker, til Minde om Sønnen Svend Warburg, det andet af Stockholm By. Svend Warburgs Professorat beklæder fra 1919 Sven August Daniel Tunberg, Stockholm Stads Professorat fra 1928 Nils Gabriel Ahnlund. Ved Højskolen

findes ogsaa et Professorat i Statskundskab. Fra 1927 beklædes det af Nils Herlitz. Et Institut for økonomisk Historie er oprettet af Stockholm Højskole og Handelshøjskolen i Forening. Leder er Prof. Eli Filip Heckscher.

Ved Göteborg Højskole er fra 1927 Curt Weibull Professor i Historie, fra 1929 Georg Andrén i Statskundskab. —

Den Omstændighed at der i Finland, Sverige og Norge findes 2, respektive 3 Former for Universitetslærere i Historie, aabner en Mulighed for dels at knytte lovende Videnskabsmænd til Universiteterne i en ung Alder, dels for et formeligt Avancement. I Norge har saaledes H. Koht været Universitetsstipendiat 1900—08 og Docent 1908—10, O. A. Johnsen Stipendiat 1907—11 og Docent 1911—13, E. Bull Stipendiat 1910—13 og Docent 1913—17 og endelig har J. Worm-Müller været Docent 1918—28. Ogsaa i Sverige og Finland har Professorerne almindeligvis tidligere været Docenter (med Docentstipendium).

Hvad angaar de afsluttende Eksaminer, som de Historiestuderende i de forskellige Lande kan underkaste sig, findes en principiel Forskel mellem de danske, islandske og norske Eksaminer paa den ene Side og de svenske og finske paa den anden Side, idet Karaktererne i den første Gruppe gives efter den mere eller mindre dygtige Præstation indenfor et bestemt Pensum, medens i Sverige og Finland Karaktererne hovedsagelig afhænger af Omfanget af de opgivne Pensa.

I Norge har den Historiestuderende tre Eksaminer at vælge imellem, Magistergraden, Lektoreksamen og Adjunktexamen. De to sidste er Skoleembedseksaminer.

Magistergraden i Norge oprettedes først 1919. Den tages i et Hovedfag suppleret med et passende Antal Støttefag, hvis Antal, Art og Omfang i hvert enkelt Tilfælde fastsættes af Fakultetet. Ved Tilegnelsen af Kundskabsstoffet lægges ved denne Eksamen Vægt paa et dybere og mere selvstændigt Studium end ved Hovedfag til Lektoreksamen. Desuden skal Kandidaten udarbejde en videnskabelig Afhandling over et Emne, han selv vælger indenfor sit Hovedfags Omraade. Magistergraden giver Ret til at disputere for Doktorgraden.

Lektoreksamen er som sagt en Skoleembedseksamen, i Grunden den gamle Skoleembedseksamen af 1905. I 1920 fik den sit ny Navn samtidig med at Adjunktexamen udskiltes. Lektoreksamen aflægges i et Hovedfag og to Bifag. Fagene er omtrent de samme som i Danmark; Gymnastik og Sang mangler, men til Gengæld findes Geografi med Etnografi. Eksamen kan

tages i hvert Fag for sig eller i Hovedfag for sig og Bifag for sig, Hovedfag dog altid til sidst.

Kravene for Historie som Bifag er følgende: 1) Gode Kundskaber i Verdenshistorien indtil de nyeste Tider. Som Lærebog for Oldtiden anvendes f. Eks. Rostovtzeff: A History of the Ancient World, for Middelalder og Nytid bruges Erslevs og Fridericias Lærebøger. 2) Grundigt Kendskab til Norges Historie efter Sars: Udsigt over den norske Historie og Gjerset: History of the Norwegian People; til Repetition bruges Bull: Grundriss av Norges historie. 3) Fyldigt Kendskab til de andre nordiske Landes Historie, for Danmark efter Joh. Ottosen: Lærebog i Nordens Historie og til Repetition Arup: Rids af Danmarks Historie og for Sverige Odhner-Westmann: Lärobok i fäderneslandets historia, eller for begge Lande Ottosen: Vor Historie. 4) Grundigere Kendskab til Kilder til Norges Historie. Desuden nogle Kildeskrifter fra Verdenshistoriens Oldtid og nyere Tid. 5) Kendskab til de forskellige Landes, særlig Norges Geografi. 6) Kendskab til Folkenes Kulturudvikling. Herved kan Hovedvægten lægges paa en enkelt Side af Kulturhistorien, paa Samfundsforholdene, Næringslivet, Retshistorien, Religionen, Filosofien, Litteraturen eller Kunsten. Obligatorisk er Opgivelsen af følgende Værker: Guizot: Histoire générale de la civilisation en Europe eller Tocqueville: L'ancien régime et la Révolution, Buckle: History of the Civilization of England og Burckhardt: Die Kultur der Renaissance in Italien. 7) Grundigt Kendskab til Norges Forfatning. 8) Endvidere anbefales det den Bifagsstuderende at læse nogle Biogrfier og Memoirer af Historiens kendte Skikkelser. Denne ikke obligatoriske Læsning bør anføres paa Eksamensanmeldelsen. Ligeledes anbefales det at følge et Kursus i historisk Teknik. Til Eksamen gives tre skriftlige Opgaver, en i Verdenshistorien før 1500, en i Tiden efter 1500 og en i Nordens Historie. Eksamen afsluttes med en mundtlig Eksamination. Karaktersystemet er ikke væsensforskelligt fra det danske.

Til Historie som Hovedfag kræves: 1) Udvidede Kundskaber i Norges Historie, paa Grundlag af Norges historie fremstillet for det norske Folk I—VI. Dertil kræves Kendskab til kildekritiske Arbejder af P. A. Munch, Gustav Storm o. a. Endvidere særlige Sider af Norges Historie, Forfatnings- og Retshistorie, Handels- og Søfartshistorie, social Historie og særlige Epoker, f. Eks. det gamle Norges Undergang, Norge under den danske Enevælde, Overgangstiden omkring 1814, det nye Norges Historie. 2) Større Kundskaber i det øvrige Nordens Historie.

For Islands Vedkommende læses Konrad Maurer: Island, for Danmarks Vedkommende f. Eks. Danmarks Riges Historie eller Det danske Folks Historie suppleret med Værker f. Eks. af Kr. Erslev eller Troels-Lund. Med Hensyn til Sverige eksempelvis Sveriges historia till våra dagar I—XIV samt f. Eks. Hjärne: Gustaf Adolf eller Karl XII af samme Forfatter. 3) For Verdenshistorien kræves øget Kendskab til Hovedlandenes Historie; gennem Værker som Bury: History of Greece, Gertz: Stat og Statsforfatning i Oldtidens Hellas, Mommsen: Römische Geschichte I—III, Martin P. Nilsson: Den romerske kejsartiden I—II, Drachmann: Den romerske Statsforfatning, D. Schäfer: Deutsche Geschichte I—II, dertil Sombart: Die deutsche Volkswirtschaft im 19. Jahrh., Gardiner: A Student's History of England suppleret med Cunningham & Mc. Arthur: Outlines of English Industrial History, Larousse: Histoire de France illustrée I—II, Darmstaedter: Die Vereinigten Staaten von Amerika, samt Koht: Den amerikanske nasjonen i opphav og reising. Disse Værker er naturligvis ikke at tilegne i alle Detailler. Desuden anbefales at læse enkelte Bind af store Samlingsværker som »Verdenskulturen«, »Folkenes Historie« Lavisse et Rambaud: Histoire générale, de tre store Serier fra Cambridge over Oldtidshistorien, Middelalderens Historie og moderne Historie samt Below og Meineckes bekendte Række af Haandbøger. 4) Hovedfagsstuderende maa læse et større Udvalg af Værker om Kulturhistorien. 5) Kendskab til en Del Kildeskrifter fra de forskellige Tider, Publikationerne fra »Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse« anbefales. 6) Kundskaber i historisk Teknik (efter Erslev eller Bernheim), Kronologi, Diplomatik, Jordkundskab (efter Steenstrups Lærebøger), Historie-skrivningens Historie (Steenstrup, Fueter eller Gooch, for Norges Vedkommende A. Bugge: Norsk historisk videnskab i femti år (1869—1919), Arkæologi (f. Eks. Sophus Müller: Europas Forhistorie i »Verdenskulturen« og for Norge Gustafson: Norges oldtid), Etnografi, Samfundsøkonomi (f. Eks. Ely: Outlines of Economics. 7) En videnskabelig Afhandling over et selvvalgt Emne. Eksamenen er skriftlig og mundtlig. Ved den skriftlige Prøve gives en Opgave i Verdenshistorie, en i Nordens Historie og en i de særligt studerede Sider. Bestaaet Eksamen giver Ret til at føre Titlen cand. philol.

Adjunktexamen oprettedes ved Lov af 1920. Eksamen tages i tre Fag, af Omfang som Bifag ved Lektoreksamen. Mindst to af Fagene skal vælges blandt de fem i Mellemskolen anvendte: Norsk, Tysk, Engelsk, Historie og Geografi. Som tredje Fag kan

Latin, Græsk eller Fransk vælges. Eksamen tages i en, to eller tre Afdelinger. Bestaaet Eksamen giver Ret til Titlen cand. mag. Adjunkteksamen kan udvides til Lektoreksamen ved en Tillægsprøve i et valgt Hovedfag indenfor de tre opgivne Fag.

Ved det humanistiske Fakultet i Reykjavik findes kun een Eksamen, en Magisterkonferens der tages i følgende tre Fag: Islandsk Historie, Islandsk Litteratur og Islandsk Sprog. Eksamensfordringerne er ikke afgrænsede. Til selve Eksamen gives en skriftlig Opgave (4 Timer) i hvert Fag; mundtlig Eksamen anvendes kun ekstraordinært i Tilfælde, hvor Professorerne ønsker at give en Kandidat en ekstra Chance. I det Fag, som vælges til Hovedfag, skal Kandidaten endvidere skrive en Afhandling over et opgivet Emne; denne skal afsluttes i Løbet af et halvt Aar. Undervisningen har i lang Tid udelukkende behandlet islandsk Historie; i 1929—30 har dog Barði Guðmundsson for første Gang forelæst over almindelig Historie og over Historiens Bidsipliner.

I Sverige er som sagt Eksaminerne paa mange Punkter væsentlig forskellige fra den dansk-norske Form. Medens Eksamen hos os f. Eks. fraset Specialeopgaverne er samlet i en mundtlig og skriftlig Eksamination, der paabegyndes og afsluttes indenfor en Termin af ca. to Maaneder, er den i Sverige leddelt i en Række Tentaminer. Disse foregaar paa en langt mere formløs Maade end de danske Eksaminer: De studerende møder efter Aftale hos en Professor i deres Fag og »tenterer« i et ved Overenskomst fastsat Pensum. Naar Professoren har konstateret, at Stoffet er forsvarligt tilegnet, faar Kandidaten et »betyg« for bestaaet Tentamen og forbereder sig derefter paa et andet Omraade. Naar Tentaminer er bestaaet i alle de opgivne Eksamensfag, faar Kandidaten uden nogen afsluttende sammenfattende Prøve sit Eksamensbevis. Offentlig Eksamination anvendes kun sjældent. Eksamensfagenes Antal er ligeledes langt større end i Danmark og Norge. Følgende Fag med Tilknytning til Historie kan opgives: Klassisk Arkæologi og Oldtidens Historie, Kunsthistorie med Kunstteori, Statskundskab, Statistik, Geografi, Samfundsøkonomi (fra 1909), nordisk og sammenlignende Arkæologi, Religionshistorie, Litteraturhistorie og med særlig Tilladelse Folkemindevidenskab. Etnografi er derimod ikke Eksamensfag.

Vi har nævnt, at der findes en væsentlig Forskel paa Karakter-systemerne i Danmark—Norge paa den ene Side og i Sverige—Finland paa den anden Side. Medens Karaktererne her hjemme og ved Oslo Universitet gives for en mere eller mindre grundig og

selvstændig Tilegnelse af samme Pensum, retter i Sverige og Finland Karaktererne sig hovedsagelig efter det opgivne Pensums Omfang; ved de enkelte Tentaminer bestaar man eller dumper man slet og ret; Karaktererne har Talværdi, for at der kan gives en endelig Hovedkarakter for hele Eksamen. De enkelte Karakterer er: berömlig (3 Points), med utmärkt beröm godkänd ($2\frac{1}{2}$), med beröm godkänd (2), icke utan beröm godkänd ($1\frac{1}{2}$) og godkänd (1). Endelig findes selvfølgelig Karakteren icke godkänd.

Den Eksamen, der nærmest svarer til vor Skoleembedseksamen, hedder filosofisk ämbetseksamen. Den tages i en af 14 angivne Faggrupper, hvoriblandt Historie er Fag i følgende: Nr. 4: Nordiske Sprog, Historie, Litteraturhistorie med Poetik. Nr. 5: Latin, Græsk og Klassisk Arkæologi og Oldtidens Historie. Nr. 6: Historie og Latin. Nr. 10: Historie og Geografi. I Fald Gruppen kun rummer to Fag, skal den suppleres med et 3die. Til bestaaet Eksamen kræves mindst 7 Points. Eksamenen giver Ret til Titlen filosofie magister.

Fordringerne til de enkelte Karakterer (betyg) i Historie er i Hovedtrækkene ens ved de forskellige Læreranstalter, som Eks. tages Uuniversitetet i Lund: Til Karakteren »godkänd« kræves: 1) Gymnasiepensumet i Nordens Historie (= f. Eks. Odhner-Hildebrand: Lärobok i fäderneslandets historia I—II) suppleret med Ottosen: Nordens Historie I—III. 2) Kursus i Verdenshistorie med Hovedvægt paa den nyere Tid: a) Et Parti af Oldtidens Historie, f. Eks. Swoboda: Griechische Geschichte eller Koch: Römische Geschichte (begge i Samml. Göschen). b) Et Parti af Middelalderens Historie, f. Eks. et af Hefterne af Erslev: Oversigt over Middelalderens Historie. c) Oversigt over den nyere Tids Historie efter Erslevs og Fridericias Lærebøger. 3) Kursus i svensk og nordisk Historie dels ved særligt Kursus i svensk Historie dels ved en delvis kursorisk Gennemgang af f. Eks.: Montelius: Vår forntid, C. Weibull: Sverige och dess nordiska grannmakter under den tidigare medeltiden. Erslev om den senere Middelalder i »Danmarks Riges Historie« etc. etc. 4) Eksaminanden skal have fulgt mindst en Termins Forelæsninger, for hvis Hovedindhold han maa kunne redegøre, samt en Termins Seminarieøvelser. For særlig god Tilegnelse af Stoffet gives Karakteren »icke utan beröm godkänd«.

Til Karakteren »med beröm godkänd« kræves det samme som ved Tentamen med Karakteren »godkänd« men med grundigere Tilegnelse af Stoffet. I Verdenshistorie læses dertil hele Erslevs Oversigt over Middelalderens Historie samt to Hovedværker paa fremmede (= ikke nordiske) Sprog. Fordringerne i Nordens Historie ud-

vides med to Hovedværker, behandlende andre Emner end de ovenfor anførte. Grundtræk af Historiens Teknik tilegnes efter Lærebøger af Bernheim eller Erslev, Grundtræk af Kronologien f. Eks. efter Steenstrups Lærebog. Der kræves Kundskab i at læse den nyere Tids svenske Haandskrifter. Endelig skal Eksaminanden have fulgt mindst to Terminers Forelæsninger, for hvis Hovedtræk han maa kunne redegøre, samt to Terminers Seminarieøvelser. Dertil et Foredrag eller en Afhandling over et forelagt Emne, valgt i Tilslutning til enten de videnskabelige Værker, Kandidaten har opgivet som læste, eller til de Øvelser, han har fulgt. Endelig kræves Kundskaber i Fransk og Latin svarende til Fordringerne for Karakteren »godkänd« ved Studentereksamen. For særlig god Tilegnelse af Stoffet gives Karakteren »med utmärkt beröm godkänd«.

Til Karakteren »berömlig« kræves: 1) Tentamen med Karakteren »med beröm godkänd«. 2) Fuldstændig Oversigt over Oldtidens Historie. 3) En Række Hovedværker behandlende vigtige Epoker eller Problemer saavel i Verdenshistorien som i Sveriges Historie. 4) En grundigere Afhandling, der skal være affattet paa Grundlag af trykte Kilder.

En anden Eksamen, hvortil Historikere har Adgang, er filosofie kandidateksamen. Den tages i mindst tre af de eksamensberettigede Fag, men Eksaminanden kan vælge dem frit og er ikke bundet til at vælge en af de 14 opstillede Konstellationer, som findes ved filosofisk ämbetseksamen. Til bestaaet Eksamen kræves mindst seks Points og Eksaminanden erholder derefter Titlen filosofie kandidat. Kravene i Faget Historie til denne Eksamen er egentlig identiske med Kravene til filosofisk ämbetseksamen, dog at Hovedvægten kan lægges paa speciellere Omraader med tilsvarende Afslag i de andre Fordringer. Eksamenen er særlig beregnet paa saadanne, der vil anvende den paa andre Omraader end ved Skolevæsenet, f. Eks. Jurister, Theologer, Journalister etc.

Svarende til vor Magisterkonferens findes i Sverige en tredie Eksamen, filosofie licentiateksamen. Adgangsberettigede til Licentiateksamen er kun filosofie magistre og filosofie kandidater, Eksamen kan tages i et Fag alene, eller den kan udvides med et eller flere Støttefag. Kravene for Faget Historie er: 1) Kundskaber svarende til betyget »berömlig« til Kandidateksamen. 2) Et systematisk Studium af svensk Historie omfattende betydelige kildekritiske Arbejder. 3) Nogle udenlandske Hovedværker. 4) Redegørelse for vigtigere Litteratur, trykte Kilder og behandlede Problemer i et Specialeomraade. 5) Oversigt over den

almindelige Historieskrivnings Historie. 6) Grundigere Kendskab til den svenske og nordiske Historieskrivnings Historie, over de vigtigste svenske og nordiske Kilders Beskaffenhed og indbyrdes Forhold. 7) Oversigt over de historiske Hjælpevidenskaber. 8) Kendskab til svensk og latinsk Skrift i Dokumenter fra Middelalder og nyere Tid. 9) En videnskabelig Afhandling over et selvvalgt Emne. Karaktererne til Licentiateksamen er de samme som til de to tidligere nævnte. De retter sig ved denne Eksamen hovedsagelig efter den videnskabelige Afhandlings Kvalitet. Bestaaet Eksamen giver Ret til at føre Titlen filosofie licentiat.

I Finland er Forholdene meget lig de svenske. Der er 3 forskellige Eksaminer: Lärareksamen, filosofie kandidat-eksamen og filosofie licentiateksamen. Karaktererne er afhængige af de Pensa, der opgives. Kravene svarer i store Træk til de Fordringer, som stilles ved de andre nordiske Universiteter, men særligt Krav stilles her til Kendskab til baltisk og russisk Historie.

Anmeldelser.

**Troels G. Jørgensen: Danmark-Norges Højesteret 1790—1814
(Kbh. 1930).**

Den Fremstilling af Danmark-Norges Højesteret i Tidsrummet 1790—1814, som Dommer i Højesteret Troels G. Jørgensen har udgivet, kunde have Udseende af at være et ret vilkaarlig valgt Udsnit af denne Institutions Historie, især paa Grund af det til Udgangspunkt satte Aar. Imidlertid har Valget af Begyndelsesaaret været foranlediget ved at Sophus Vedel standsede sit store Værk om Højesterets Historie ved 1790, idet han hævdede, at da var i Virkeligheden denne Domstols Stilling i Statslivet, dens Forhold til Konge, Øvrighed og Folket, saavel som dens Procesmaade endelig fastslaaet. Dette kan vel nok have sin Rigtighed, men Kielerfreden 1814, da Norge udgik af Højesterets Omraade, havde vel draget en skarpere Linie, og vist er det, at den Periode, der omfatter Tiaarene før og efter Aarhundredskiftet bragte de sidste Frugter af Udviklingen i de forudgaaende Tidsrum. Paa den Tid opstod saaledes de kollegiale Domstole, der i mange Henseender havde Højesteret til Forbillede, saaledes Politiretten i København (1793), Stiftsverretterne i flere norske Byer (1797), Landsoverretten i København og Viborg, Hof- og Stadsretten i Hovedstaden og Landsoverretterne paa Island og i Vestindien, den hele Rettergangsmaade omordnedes (1796), tvungen Forligsprøve indførtes (1795) — disse Love dæmpede i væsentlig Grad den tidligere Proceslyst — baade Strafferetten og enkelte Sider af den borgerlige Ret modtog i dette Tidsrum vigtige ændrende Bestemmelser.

Højesteret var en af de skønneste Institutioner, som Enevælden skabte og gav Eftertiden i Arv; den var allerede i den af Bogen omfattede Periode af Almenheden erkendt som et selvstændigt, uafhængigt og med Retfærdighed virkende Led af Samfundsmagten. I denne Domstol sad et vekslede Tal af Dommere, ogsaa fordi den anvendte ekstraordinære Assessorer, men fast tilforordnede vare 14 (senere 13) foruden Justitiarius, og Retten skulde sættes med mindst 9 dømmende Medlemmer. Allerede i en yngre Alder (midt i Trediverne) kunde man kaldes til fast Assessor og forblive i en Aarrække i denne Virksomhed, saaledes at den øn-

skede Tradition i Afgørelsen bevaredes; det var dog sjældent, at en Dommer havde Støvets Aar bagved sig. Der stillede store Krav til Dommernes Arbejdsevne, og de havde en lang daglig Arbejdstid, deres Gerning ansaas uforenelig med anden Virksomhed eller Stilling, og endda var deres Løn saare beskedene.

Endnu i Begyndelsen af det behandlede Tidsrum (indtil o. 1800) havde Højesteret foruden sin Dommergerning tillige det Kald at blive raadspurgt af Regeringen om juridiske Spørgsmaal, som kunde være forelagt den af Øvrigheder eller andre, ligesom ogsaa om Lovudkast, som Regeringen havde under Forberedelse. Med særlig Opmærksomhed vil man læse om den Erklæring, som Højesteret 1794 afgav om Domstolenes Ret til at paadømme Spørgsmaal, om Øvrigheden havde overskredet Grænserne for sin Myndighed. Det viser sig, at et Mindretal paa 6 af Højesterets 14 Medlemmer lige over for Flertallet hævdede med stor Styrke at der maatte tilkomme Domstolene en saadan Ret — saaledes som det i 1849 blev fastslaaet ved Grundlovens § 77. Efter Mindretallets Opfattelse vilde Bevidstheden om en saadan Ret netop indgive Borgeren ædel Selvfølelse og styrke hans Patriotisme, og formentlig var en saadan Ret allerede underforstaaet i Danske Lovs 1—1—3 om at ingen maa tage sig selv til Rette, men skal handle og dele sig til Rette. I et af Generalprokurør Chr. Colbjørnsen affattet Forslag til Anordning, der forelaa til Betænkning, var imidlertid en anden Opfattelse hævdet, og Colbjørnsen tog paa sin sædvanlige djærve Maade til Orde mod en Lære, der formentlig greb ind i Kongens Rettigheder og skabte hos Domstolene en Absolutisme, der udelukkende burde findes hos Kongen.

I det Hele er Chr. Colbjørnsen denne Periodes juridiske Hovedskikkelse. Fra 1804 til sin Død i 1814 virkede han som Justitiarius i Højesteret. Han var ogsaa den Retslærde, som A. S. Ørsted satte højest blandt Danmarks og Norges Jurister. Forf. har træffende skildret den ildfulde Nordmands Optræden og Holdning, den Blanding af skarp Logik, Varme og Pathos, som udmærkede hans Indlæg. Et enkelt Punkt i Fremstillingen maa dog vække Forundring, nemlig at Forf. tiltror Colbjørnsen at have offentliggjort den bekendte, af 103 jydsk Proprietærer indgivne Henvendelse til Kronprinsen uden at have indhentet dennes Tilladelse hertil. De misfornøjede Jyder havde fundet det passende ved Prinsens Bryllupsfest paa Louisenlund at overrække ham en Adresse, der vel kaldte sig et Tillidsskrift, men i Virkeligheden fremstillede Landboreformerne ikke blot som en Uretfærdighed, men som en Ulykke for Landet, der bragte det nær sin Undergang. Det af Colbjørnsen offentliggjorte Skrift »Betragtninger i Anledning af

en Del jyske Jorddrotters Klage« gør imidlertid fra først til sidst det bestemte Indtryk af at være fra Regeringens Side anlagt efter den Plan, at Kronprinsen skulde holdes udenfor denne Sag og Colbjørnsen alene være den kæmpende. Og at saadant er sket med Kronprinsens Billigelse, kan der vel ikke være Tvivl om; netop derfor har Skriftet faaet Udseende af, at Colbjørnsen handler paa egen Haand. Dette Standpunkt har vel nok de jyske Klagere følt som en Tort; derfor kan det ogsaa fra et mod dem velvilligt Standpunkt insinueres, at Henvendelsen var blevet offentliggjort »uden mindste speciel Tilladelse«; dette »speciel« synes Forf. at have overset. Man kan sikkert ikke i denne Skriftets ydre Fremtræden finde nogen Berettigelse for »Jorddrotternes Frygt for Raadgivernes overmægtige Indflydelse hos den 22-aarige Fyrste«, og den mod Edv. Holm udtalte Kritik forekommer os ikke berettiget.

Forf. har i 1898 offentliggjort et fortrinligt Arbejde: *A. S. Ørsted som Dommer*, og denne Bogs Form har formentlig foranlediget, at den sidste Fjerdedel af Skriftet om Højesteret, der giver en Udsigt over denne Rets Domspraxis, har faaet en lignende kaustisk Form. Men medens denne Fremgangsmaade var nødvendig, hvor Ørsteds Egenskaber som Dommer netop maatte uddrages ved et omhyggeligt Studium af hans Votering i de talrige spredte Afgørelser under hans Dommergerning, kunde det for Skildringen af Højesteret synes tilstrækkeligt, at der blev peget paa saadanne Afgørelser, der viste nye Synsmaader i Retsopfattelsen, som fastslog Tydningen af enkelte Lovbud eller som var betegnende for Udviklingen i Procesmaaden. Imidlertid vil Læseren sikkert ogsaa her hørte Belæring af de mange meddelte specielle Retstilfælde og som ved den hele Bog erfare, med hvor megen Omhu og Stræben efter mangesidig Belysning Forf. arbejder.

A. S. Ørsted havde kun i 3 Aar — inden han i 1813 blev udnævnt til Deputeret i Danske Kancelli — virket i Højesteret, og derfor kommer i Bogen om denne Domstol hans Personlighed til at træde i Baggrunden. Der er imidlertid Grund til at erindre om, at Forf. foruden ved Bogen om Ørsted som Dommer har paa anden Maade gjort sig fortjent af Mindet om ham; efter Anmodning af Bestyrelsen for det A. S. Ørstedske Prismedaille-Legat har han udgivet to digre Bind, paa tilsammen over 1200 Sider: *A. S. Ørsteds privatretlige Skrifter i Udvalg* (1930), hvilke ere bekostede af det under den nævnte Legatbestyrelse henlagte A. S. Ørsteds Fond, der blev stiftet ved en Indsamling i Danmark og Norge, knyttet til Hundredaaret efter hans Fødsel (1878). Der vil ved denne tilrettelagte, smukt trykte Udgave være let Adgang til Studiet af disse betydningsfulde Skrifter og Afhandlinger.

Johannes Steenstrup.

Kai Fr. Hammerich: Den danske Dommerstand under Enevælden (Kbh. 1930.)

Man vil ikke kunne sammenligne Landsdommer Hammerichs Bog med saadanne Bygninger, hvis klare Plan og harmoniske Ordning strax paatrænger sig den besøgende og hvis enkelte Led saa let forstaaeligt knytte sig til de følgende. Bogen vejleder kun i ringe Grad om hvad de enkelte Afsnit sigter imod, den har kun sjælden Tilbageblik over det indvundne, og vejledende Overskrifter kunde ønskes. Ikke destomindre har Arbejdet et bestemt Hovedmaal for Øje og skrider trinvis hen derimod. Det vil redegøre for, hvordan Domsmagten i Danmark naaede til at blive en selvstændig Myndighed i Staten, uafhængig af Regeringsmagten og sidestillet med denne, saa at Domstolene følte som et Værn for Borgerens Frihed, saa længe han holdt sig indenfor Loven. Bogens Hovedtitel er blevet for vidtrækkende (»under Enevælden«), og først Undertitlen, der sætter Grænsen ved det 18. Aarh.s Slutning, giver dens virkelige Maal.

Forf. begynder sin Fremstilling med at skildre det lave Standpunkt, hvorpaa Underdomstolene stod i Tiden ved Enevældens Indførelse, Landets Herredsfogeder, dets Byfogeder og Birkebyggere¹. Disse Stillinger var givne til Mænd uden særlig Kendskab til Lov og Ret, de var udgaaede fra Bondestanden eller den lavere Borgerstand, og der mangler end ikke Exempler paa at de ikke kunde læse eller skrive.

Grunden til dette lave Stade² maa i væsentlig Grad siges at ligge i den ringe Indtægt, som var knyttet til disse Embeder, hvorfor Retsbetjentene maatte have andet Erhverv ved Siden deraf. Paa et lidt senere Tidspunkt, saaledes i Frederik IV.s Tidsalder, gik Vejen til Dommerembedet over Stillinger som Skrivere, Se-

¹ Vilh. Lütken skriver i sine fortrinlige »Bidrag til Langelands Historie« S. 269: »Det er sorgeligt betegnende, at af Øens Herreds- og Birkefogeder i Christian V.s Tid blev 3 dømte fra Embedet af Højesteret, og 1 maatte afskediges for Drikfældighed, for ikke at tale om, at et Par blev suspenderede og mulkerede, eller i Drukkenskab agerede med dragen Kaaarde.« Vi anfører dette som en Prøve paa, hvad der vil kunne hentes ud af denne Gren af Litteraturen, som Forf. næsten ikke har benyttet, Topografierne. Lütkens Bog giver mange Oplysninger om Langelands tidligere Dommerstand og Rettergang — Hammerichs Bog S. 189 maa berigtiges — og i vore mange lokale historiske Tidsskrifter vilde ogsaa Efterretninger af oplysende Værdi have kunnet findes.

² Forf. anfører (S. 66) som Exempel paa Regeringens Mistro til disse Embedsmænd nogle Ord af Reskript 5. Febr. 1734, hvori det udtales, at Herreds- og Birkefogeder »ikke ere af det Begreb, at de de Fattiges Væsen med Frugt kunne forestaa eller af den Vederhæftighed, at dem de Fattiges Almissers Indkrævelse sikkerligen kan betroes«. Reskriptets Udtryk ere dog mildere, og det udtaler: ikke alle ere af det Begreb o. s. v.

kretærer, Ridefogeder, Kammertjenere eller lignende, men stadig vedblev den lave Løn at være en Hindring for at Posterne søgtes af Mænd med større Dannelse og Indsigt. Hvis en Foged havde en Indtægt af 200 Rdl., var han naaet højt op, men sædvanlig var Lønnen lavere; en Sammenligning med Sognepræsternes Indtægter paa disse Tider viser, hvor langt bedre den gejstlige Stand var stillet, ligesom da ogsaa de norske Sorensskrivere var betydeligt bedre lønnede.

Først 1736 blev en juridisk Examen indført ved Universitetet, den kunde tages under forskellige Former, men krævede under ingen af dem lang Studietid; den kunde i sin danske Form ogsaa tages af ustuderede, og da efter et Par Maaneders Forberedelse. Ved Besættelsen af Dommerembeder kom denne Examen dog først længe efter til at faa Betydning. Først ved Tiden 1770 var Halvdelen af Landets Embeder som Underdommere besat med examinerede Folk, kun 3 af dem var Akademikere. Tyve Aar senere havde dog langt de fleste af disse Retsbetjente en Examen bagved sig, og 16 var juridiske Kandidater. Karakteristisk nok naaede først 1790 Hof- og Statskalenderen til at opføre Herredsfogeder og Birkedommere i Listerne over Landets Embedsmænd. Paa den Tid havde da ogsaa denne Stands økonomiske Kaar i betydelig Grad bedret sig. Dette var sket ved, at mange Embeder med en utrolig lille Virkekreds var bleven samlede med andre, og dernæst ved at nye Indtægtskilder vare fundne. Det var dog først Sportelreglementet af Aar 1800 med dets højere Satser og endvidere det stigende Tal af Retshandler, som Omsætningslivet da førte med sig, der lod Underdommerne naa op til ofte betydelige Indtægter.

Som i sit tidligere Arbejde »Forhandlingsmaximen i Civilprocessen« fremdrager Forf., hvordan i den første Halvdel af det 18. Aarh. det ringe Trin af Dannelse og Dygtighed hos Underdommerne maatte medvirke til, at vor Procesmaade i saa gennemført en Grad blev præget af den Forhandlingsmaxime, som den senere bevarede. Dommerne var ude af Stand til at vejlede Parterne og til at skaffe Sagens Genstand oplyst, saaledes som dog Christian V.s Danske Lov og den i Enevældens første Tid fulgte Praxis havde søgt at iagttage. Proceduren kom kun til at omhandle, hvad Parterne bragte tilveje, og de fra hver Side rejste Paastande, saa at Dommerens eneste Gerning blev paa Grundlag af det fremsatte at give en Kendelse om Retsspørgsmaalet.

En fuldstændig Modsætning til de her skildrede Forhold ved Underretterne dannede lykkeligvis vore overordnede Domstole og Appellinstanser. Embedet som Landsdommer — der fandtes i Kongeriget vel en halv Snes saadanne — var gennemgaaende

givet til erfarne og duelige Mænd. Den i Enevældens første Aar skabte Højesteret havde forstaaet at hævde sin Selvstændighed, hvor meget den end sagdes at virke i Kongens Navn., Oprindelig var det høje Embedsmænd, der kaldtes til at danne Retten sammen med andre af Kongen tilkaldte, saa at Rettens Personale jævnlig var vekslede; det blev en stor Vinding, da Frederik IV. oprettede faste Stillinger, hvis Indehavere kunde samle sig alene om det dømmende Arbejde, om der end stadig fandtes særlig tilkaldte ved deres Side. Nogen Indgriben i Rettens Virksomhed fra Kongernes Side havde kun undtagelsesvis kunnet mærkes, og efter Christian VI.s Tid hørte saadant aldeles op.

Saa lidt var det dog endnu gaaet op for Landets Styrelse, hvilken Betydning et fuldt selvstændigt Dommerkald havde, at man gennem lange Tider af det 18. Aarh. stadig anvendte Specialretter eller skabte nye saadanne; de sammensattes gerne af Embedsmænd i administrative Stillinger eller af andre, der havde styrende Hverv. Tanken, der laa bag derved, har vel været, at Sagerne Egenart krævede speciel Kundskab og Erfaring hos de dømmende, men snævre Standshensyn om ikke at ville lade sig dømme af udenforstaaende har vel ogsaa gjort sig gældende. Forf. har i et særligt Tillæg givet Oplysninger om alle disse Specialretter. I den sidste Trediedel af Aarhundredet var der dog vaagnet en Forstaaelse af at mange af disse Domstole burde forsvinde og at der var Grund til at lade selvstændige Domstole af kollegial Art overtage disse Hverv.

Som bekendt har Henrik Stampe en overordentlig Fortjeneste af at have hævdet den dømmende Magts Selvstændighed og at have paavist, af hvor vidt forskellig Art Retsbetjentens Gerning var, naar han sad i Dommersædet og naar han forvaltede administrative Hverv. Af indgribende Betydning blev dernæst den paa Struensee-Tiden oprettede kollegiale Hof- og Stadsret, der afløste flere Specialretter og banede Vej for Tilintetgørelsen af andre. Fra den Tid af kan man sige, at Montesquieus Lære om Domstolene som en særlig Myndighed indenfor en Stats Styrelse var erkendt.

Man kan i flere Henseender have Anker mod den Form, hvori Forf. har ladet sine Undersøgelser fremtræde og som ikke helt tilfredsstillende Nutidens Fordringer¹. Men Bogen er righoldig og

¹ Landsdommer Hammerich henviser paa en Snes Steder til Skrifter, uden at han angiver Bind eller Sidelag i Værket, hvilket yder ringe Vejledning eller Garanti. — At Henvisninger sættes ved Bogens Slutning, er der intet at sige til, men i saa Fald maa den Pagina angives, hvortil Anmærkningen hører. — Forskellige Navne (Bärens, A. Heise, Andreas Hojer, P. Paludan, Testrup) ere givne i en feilagtig eller ukorrekt Form, og det samme er Tilfældet med nogle Bogtitler.

hviler paa flittige Studier i Arkiver og Biblioteker, Forf. viser en vaagen Opmærksomhed for mange Arter af Forhold og sætter Tanker i Bevægelse; han har ved sit Arbejde givet vigtige Bidrag til Kundskab om vor Retsudvikling under Enevælden.

Johannes Steenstrup.

Hugo Matthiessen: Hærvejen. En tusindaarig Vej fra Viborg til Danevirke. En historisk-topografisk Studie (Kbh. 1930).

Studiet af vore gamle Vejes Historie har efterhaanden lokket adskillige Forskere, og til disse har nu ogsaa Hugo Matthiessen sluttet sig. Men han har gennemført Undersøgelsen paa sin egen Vis. Selve Synspunktet, Bogens Komposition, Valget af Enkelt-heder og Stoffets Behandling er i alle Henseender hans egne. Han er en Forsker, som kan lade sig fange af en tilsyneladende begrænset Opgave, fordi han bag dens snævre Rammer aner vidt-rækkende historiske Sammenhænge, han arbejder med en sjælden Kærlighed til Detailen, med en dyb Indleven i Emnet, og han besidder en meget højt udviklet artistisk Sans. Netop Egenskaber af denne Art præger hans »Hærvej«, som indtager en naturlig Plads i hans samlede Produktion. Tidligere har han skildret betydningfulde Sider af vort gamle Byliv, han har fulgt Stædernes krydsende Gadenæt, har som den første for Alvor søgt at udforske vore middelalderlige Købingers Byplaner og at se disse i Forhold til det omgivende Land, og han har skænket os en Række klare, fængslende Rids af de bestemmende Faktorer — »Beliggenhed og Baggrund« — for vore Byers Fremvækst. Nu har han altsaa givet sig ud paa den lange Vandring mellem to af de ældste blandt dem: Viborg og Slesvig. Det har ikke alene været en gammel Pilegrimsvej, han har fulgt, og ikke alene en Pilegrimsvejviser, han har komponeret sin Fremstilling over; men han har selv følt sig som en Pilegrim, betaget af, nej bevæget ved det Fællesskab, hvori han har færdedes: Landets, Aarhundredernes og Befolkningens uforanderlige Fællesskab. Hans Bog er derved blevet som et personligt Vidnesbyrd, skrevet med en Varme, en kunstnerisk Glæde som næppe nogen af hans forudgaaende, og Fremstillingen har faaet et Perspektiv, som man ellers aldrig møder i Studier af denne Art. Det er selve vor Folkeskæbnes store Træk, der spejler sig i Hærvejens talløse Oplevelser, og det kan ikke siges smukkere end af Matthiessen, da han ved Vejs Ende staar i Danevirkes Portgab og samler Indtrykket af sin syv Dages Vandring. Man forstaar her den Helhedsbetragtning, som har dannet Grund-

laget for hans Arbejde, og den Sindets Grebethed, hvormed han har samlet de mange Smaatræk til en levende og fængslende Skildring.

Hans Kilder har i allerførste Række været egne Iagttagelser langs Hærvejen, aarelange Studier i Marken — en uafviselig Forudsætning for et tilfredsstillende Resultat. Gang paa Gang møder man Synsbilleder, som ingen skrevne eller trykte Bøger kunde have givet ham med den Prægnans, hvormed de her fremtræder. Men ved Siden deraf har han hentet Mængder af Oplysninger fra lokalhistoriske Værker, Rejsebeskrivelser o. l., naar det f. Eks. gjaldt om at vise Landskabets gradvise Ændring i Aarhundredernes Løb, og fra et omfattende Materiale af Lensregnskaber, Amtsregnskaber, Registranter o. s. v. har han føjet mere til, saa Skildringen næsten overalt er blevet baade fyldig og vel afrundet. Klart belyst er saaledes et af Bogens Hovedpunkter blevet: Forfatterens Paavisning af, hvorledes Udviklingen fra og med Valdemarstiden har sprængt den gamle Hærvejs Helhed — har kappet den over paa Strækningen fra Randbøl til Immervad og bøjet Vejstumperne ud til Siderne, til Ribe, Kolding og Haderslev, hvor Tidens nye Opgaver førte Folk hen. Skitsemæssigt var dette allerede godtgjort i den »Introduktion til det jyske Vejnets Historie«, som Matthiessen offentliggjorde i Festskriftet til Kr. Erslev; men nu har Problemet faaet et saa kraftigt Lys kastet over sig, at hans Løsning af det ubetinget staar fast.

Der er ingen Grund til i en Anmeldelse som denne at give et Referat af Bogens Hovedindhold. Som alle kulturhistoriske Værker af tilsvarende Art er »Hærvejen« i første Række et Mosaikarbejde, hvis Værdi beror paa den Kyndighed, Omhu og Kunst, hvormed der af de brogede Smaastens Myldr er skabt et Hele. Mere frugtbart vil det være at gaa ind paa et principielt Spørgsmaal, som Læsningen naturligt fremkalder, og som jeg efter mit Skøn vilde besvare væsentlig anderledes, end Hugo Matthiessen aabenbart er tilbøjelig til.

Hans Skildring af Hærvejen bygger paa den Opfattelse, at den vel er ældgammel, men at den dog »som Helhed utvivlsomt skriver sig fra den yngre Vikingetid eller den ældste Middelalder, da Slesvig og Viborg træder frem som de vigtigste Vejmaal« (S. 16). Bortset fra, at baade Slesvig(egnen) og Viborg sikkert i umindelige Tider forud for Vikingetiden har været særdeles vigtige Vejmaal, er der ogsaa andet i denne Datering, som falder mig for Brystet.

Som en Begrundelse for sin Antagelses Rigtighed nævner

Matthiessen egentlig kun »den imponerende Række af Runestene, som ledsager Vejstriben op gennem Jylland«. Det er mig ikke muligt at se, hvorledes disse Stene skulde udelukke, at Vejen var meget, meget ældre; og naar vi netop langs dens Løb kan opregne en overvældende Mængde forhistoriske Guldfund (de sønderjydske Fundsteder har jeg anført i »Sønderjyllands Historie« I 136), tyder alene dette paa, at dens Oprindelse — ogsaa som Helhed betragtet — ligger langt forud for al Historie.

De fleste Læsere vil vel desuden henvise til de Tusinder af Gravhøje, der følger Vejen saa at sige lige fra Viborg til Danevirke. Ogsaa Matthiessen omtaler dem nu og da, men uden at gøre direkte Brug af dem. Naar han S. 15 bemærker, at »enkelte, af Gravhøje i Række kraftigt markerede Strækninger muligvis kan være en Arv fra Oldtidens Færdselslinjer, der smeltede ind i den [ø: Hærvejen]«, indskyder han et forsigtigt: »hvis man overhovedet tør tillægge den Omstændighed nogen Vægt for en Datering«, og ved andre Lejligheder (f. Eks. S. 73) fremtræder Højene kun som faste Støttestrukturer til Hjælp for de vejfarendes Orientering i Terrænet. Den gamle Vej, hedder det, løber over Randbøl Hede »fra Gravhøj til Gravhøj, som om den var bange for — ved at give Slip paa disse Orienteringspunkter — haabløst at fare vild over Fladerne« (S. 103). Kun et enkelt Sted — ved Urnehovedegnen — siger Forfatteren udtrykkelig, at »Gravhøje og Oldtidsfund sandsynliggør en forhistorisk Trafik ad disse Linjer« (S. 142).

Man vil forstaa, at denne hans Opfattelse i overordentlig høj Grad begrænser det Perspektiv bag ud i Tiden, som Hærvejen vilde faa, hvis man fandt det berettiget at inddrage de arkæologiske Mindesmærker langs dens Bane i Bevisrækken for dens Eksistens. Dens Historie vilde derved blive halvanden Gang saa ærverdigg. Men tillige er Spørgsmaalet rent principielt af vidtrækkende Betydning; thi Hovedparten af de vejhistoriske Studier, som er gjort siden 1904, hviler paa den Forudsætning, at Højgrupper og Højrækker er et Materiale, der under visse Forudsætninger kan lære os den fjerneste Oldtids Vejnæt at kende.

Udgangspunktet for Direktør Soph. Müllers Studier paa dette Omraade (og de danner jo Grundlaget for al den senere Forskning heraf) kan i Korthed angives saaledes: hvor udtalte Højrækker og gamle Færdselsveje falder sammen, er Vejene de primære, Højene de sekundære. Man har kastet Højene langs den allerede bestaaende Vej (hvilket naturligvis ikke udelukker, at et endnu større Antal Høje Landet over er lagt fjernt fra Vejene).

Hvor Regelen anvendes ude i Marken, kan den Brug, man i det enkelte Tilfælde gør af den, diskuteres; men dens principielle Berettigelse har næppe været draget i Tvivl.

En saadan Tvivl fremlyser imidlertid af Hugo Matthiessens Ord. Kort gengivet maa hans Opfattelse vist udtrykkes paa denne Maade: Højene er som Regel de primære, Vejene de sekundære — altsaa nøjagtig det modsatte af den Soph. Müllerske Teori. Til Grund for Hugo Matthiessens Betragtning af Forholdet ligger aabenbart den Kendsgerning, at man baade forud i Tiden og enkelte Steder endnu i vore Dage faktisk benytter Højene som et værdifuldt Orienteringsmiddel. Navnlig efter Snefog og sent paa Dagen kan de i jyske Hedeegne spille en Rolle som saadant. Matthiessen sammenligner deres Betydning i denne Henseende med Kirketaarnenes, og det er rigtigt; kun giver dette Synspunkt ikke nogen Forklaring af de mangfoldige og imponerende Højrækker, der træffes langs de gamle Veje. Hvor Højene over lange Distancer ligger saa at sige Fod ved Fod, er det ret utænkeligt, at saadanne Linier vilde være fremkomne, hvis der ikke først havde eksisteret en Vej, og dette Tidsforhold mellem Høj og Vej bekræftes yderligere, naar Højrækken ved et gammelt Vejkryds udformes som en Gruppe, markerende de Retninger, hvori Vejene skærer hinanden. Men indrømmer man det ubetinget sandsynligste i, at Vejen er ældre end Højrækken, bliver Spørgsmaalet om, hvor vi arkæologisk kan paavise Vejlinier og hvor ikke, et Spørgsmaal om den hele, samlede Karakter af Terræn, Vej og Højfordeling. Vi har ingen Grund til overalt at vente Højrækker langs de ældste Veje, men vi maa ofte — f. Eks. over en Hedeflade — famle os frem fra det ene sikre Vejafsnit til det næste, vel vidende, at Terrænets Art, Jordbund, oprindelige Bevoksning og meget andet maa tages i Betragtning under Studiet. Den, som ved stadig at vende tilbage til Undersøgelser af denne Art efterhaanden har skaffet sig et fortroligt Kendskab til Materialets Ejendommeligheder, vil i mange Tilfælde kunne naa en rigtig Erkendelse, selv om det arkæologiske Grundlag ved en umiddelbar Betragtning kan forekomme meget spinkelt. Jeg henviser atter til Soph. Müllers Studier, hvori ogsaa Vejretninger gennem saa at sige højtomme Strøg er klarlagt med indgaaende Forstaaelse af Spørgsmalets forskellige Sider.

Jeg vil da tro, at Hugo Matthiessen med stort Udbytte kunde have gaaet Hærvejen arkæologisk efter i Sømmene, og det vilde derved have vist sig, at den for største Delen var langt, langt ærværdigere end fra den yngre Vikingetid eller den ældre Middelalder — at dens Oprindelse maatte søges i hine fjerne Tidsrum,

da Højene kastedes. Der kan ikke paa dette Sted afses Plads til en fuldstændig Dokumentation af min Paastand, og jeg skal nøjes med i store Træk at følge den forhistoriske Færdselsaare¹.

Vejstrækningen fra Viborg over Non Mølle til Lysgaard og Torning maa være saa gammel som Bebyggelsen selv. Meget karakteristisk er Overgangen over Mosgaard Bæk ved Grundvad, hvor Højenes Placering stærkt understreger Vejbanen netop dér, hvor ogsaa i vore Dage Chausseen fører over. Det kan da ikke være rigtigt, at den ældre Færdselsaare »fra Bakkeskraaningens har styret mere direkte ned over Bækken og banet sig Vej over Katballe Skov mod Lysgaard By« (S. 42). Den er derimod fra selve Grundvad ført tæt Øst om Lysgaard By og ad »gammel Studevej« til Neder Hvam. Herfra er man — som angivet af Matthiessen S. 44 — forbi Papsø kommet til den vidtstrakte Bosættelse mellem Skræ, Nipgaard Sø og Tange Aa.

Og dermed er man naaet til et Stykke af Hærvejen, som karakteriseres af udprægede Højrækker. Helt fra Torning Mejeri forbi Nørre Knudstrup til Stenrøgel kan der overhovedet ikke være Tvivl om, hvor Oldtidsvejen er gaaet. Paa denne Strækning passerer den Voerstrøm netop der, hvor ogsaa i vore Dage Chausseen fører over Voer Bro. Det maa da antages, at dette Overgangssted er det oprindelige, ja at Vejen altid har fulgt det nuværende Løb, selv om Passagen paa visse Aarstider har voldt Vanskeligheder paa Grund af Oversvømmelser, og jeg kan ikke rigtig tro, at man i fjerne Tider skulde være søgt fra Knudstrup over Haller Aa ved Bækgaard, skønt gamle Vejspor viser, at man paa et eller andet Tidspunkt har benyttet ogsaa dette Vad (S. 47). »Kong Knaps Dige« (S. 46) vil senere blive omtalt.

Længere mod Syd rejser der sig et nyt Problem. Chausseen fører over Klode Mølle til Ingesvang og Paarup; men Matthiessen gør meget rigtigt opmærksom paa, at Mosedraget ved Karup Aaens Kilder og Klode Mølle ikke kan være blevet farbart før i senere Tider. Derfor maa Hærvejen »have valgt at søge frem ad andre, mere betryggende Baner. Visse Kendsgerninger taler saaledes afgjort for, at man i Middelalderen har foretrukket den noget længere, men mere sikre Linje over Kragelund-Funder Østen om Vandskellet. Et Steds ved Stenrøgel, hvor der ogsaa gaar Vej den Dag i Dag, maa Færdselen være bøjet af mod Sydøst langs de vildsomme Lyngmoser — ad Kragelund til« (S. 52).

¹ Der henvises som en Støtte for Læsningen til følgende Atlasblade: Viborg, Torning, Bording, Nørre Snede, Kollemorten, Jelling, Egtved, Bække, Skodborghus, Gjording og Ribe. Paa disse vil man finde samtlige anførte Navne, men naturligvis kun undtagelsesvis Højene selv.

Denne Betragtning Rigtighed kunde have været godtgjort ved en Undersøgelse af Højkortet. Kun her findes Beviset, og Vejen Vest om Bølling Sø har faktisk været i Brug helt fra den fjerne Oldtid. En stærkt markeret Højstribe strækker sig fra Voer Bro over Stenrøgel, Christianshøj, Bedehøj (1) og Øster Stenholt til den skarpt begrænsede Bygd, der har strakt sig langs Bølling Sø fra Stenholt til Kragelund. Sidstnævnte Landsby har næppe selv direkte været berørt af Vejen; men denne er tæt Vesten for gaaet ned mod Stokkekjelds Dal (hvor Overgangen er meget tydelig; der gaar forøvrigt Vej paa dette Sted endnu), og atter er vi inde i en udpræget Højstribe, som over Mosegaard, Damholt, Tollund og Skærskov fører tæt Vest om Funder ned til Funder Aa ved Hørbylund. Dette er Hærvejens oprindelige Løb. Matthiessen antager som en Mulighed, at man tillige kan være gaaet Vesten om Søbækkenet (S. 52). Det forekommer mig ret tvivlsomt.

Det gamle Vad over Funder Aa skildrer Matthiessen levende S. 56. Ogsaa dette Overgangssted belyses paa en fortræffelig Maade af Højrækkerne, saa vi altsaa stadig har Vished for, at vi befinder os paa Oldtidsgrund. Men derefter følger den store Paarupflade, og Sporene slipper. Vejen fra Klode Mølle til Paarup er som ovenfor nævnt relativ ny. Nede i Nærheden af Hjöllund maa den imidlertid være gledet over i Hærvejen, som fra Vade-stedet ved Hørbylund er gaaet saa nogenlunde i Syd. Høje betegner dens Løb, men spredtliggende. Fra Hjöllund er den antagelig ført videre gennem de nuværende Plantager til Møllegaard ved Store Bredlund, og baade Øst og Vest om Hampen Sø har man derefter kunnet komme ned til Plateauet ved Nørre Snede, til Hundshoved og Kovtrup, hvor man har passeret Vandskellet mellem Skern Aa og Gudena (Matthiessen S. 69). Dette Vade-sted karakteriseres af Høje, som ved Undersøgelser har vist sig at række tilbage til den yngre Stenalder, men som ligeledes har været i Brug i den følgende Periode. Cirka 1300 m sydligere ligger »Margrethediget«, en af de talrige Vejspærringer, hvorom senere.

Ved Øster Nykirke kommer man ind i en Egn, som i Oldtiden har været overordentlig tæt bebygget. Hundredevis af Høje, snart i Smaarækker, snart i Smaagrupper møder os paa begge Sider af Vejen, og noget sikkert Kendetegn paa dens oprindelige Løb giver de ikke. Terrænet taler imidlertid tilstrækkelig klart: fra første Færd maa man have fulgt den Bane, som ogsaa Matthiessen udpeger: forbi Nørre og Sønder Kollemorten, tæt Øst om Givskud til Harresø. Men hvad saa?

Det, som i vore Dages kaldes »gammel Oksevej«, strækker sig fra Harresø over Christinebjerg Kro, Kiddegaard, Trollerup, Tøsby Kro og Gjøding Kro til Randbøl. Efter Matthiessens Opfattelse er denne Vejlinie imidlertid ikke den ældste. »Der kan næppe være Tvivl om, at den middelalderlige Storroute er ført østligere ind over Jelling. Med Bygdens aftagende Betydning har man [derpaa] forkortet Vejen ved at gaa direkte mod Syd« (S. 83). Men, hedder det, »i det 16. Aarhundrede viste Færdselen, som kom fra Nord, voksende Forkærlighed for allerede ved Harresø Kro at skyde Genvej direkte mod Syd gennem Gadbjerg for et Par Kilometer Sønden for denne Landsby atter at gaa ind i det gamle Hærstrøg« (S. 88). Vi skulde med andre Ord have haft en stadig Flytning af Vejen mod Vest: først var den gaaet over Jellinge, saa over Trollerup, sidst over Gadbjerg.

Dette forekommer mig ikke sandsynligt. Jeg er af flere Grunde enig med Matthiessen i, at Trollerupvejen ikke kan være den ældste, men jeg indser ikke Nødvendigheden af, at Hærvejen i tidlig Tid skulde have ført over Jellinge. I sig selv vilde det have været en meget betydelig Omvej, som ikke nødvendiggjordes af Terrænet, og det er næppe rimeligt, at Jellinge har spillet nogen særlig fremtrædende Rolle før i Begyndelsen af det 10. Aarhundrede, selv om den nærmeste Omegn er forholdsvis rig paa Oldtidsminder. Men Gadbjergvejen? Det er faktisk i dens Nærhed, den ældste Bebyggelse samler sig. Hele den vældige Oldtidsbosættelse, som for Alvor tager fat ved Randbøl, strækker sig i en bred Stribe op over Rostrup til Tøsby-Gadbjerg, og dens Udløbere naar indtil Toftthøj. Her har Kiddebæk kunnet passeres, hvor Højene angiver det gamle Vad, og derfra har man enten fulgt den nuværende Vejlinie over Gadbjerg, Tingvad og Rostrup til Gjøding Huse, eller man er fra Gadbjerg gaaet direkte mod Syd, har benyttet Vadestedet ved Tøsby og er naaet ud paa »gammel Oksevej« ved Højknøs. Sandsynligvis har begge Linier været i Brug. Hovedsagen er, at Oldtidens Færdselsaare utvivlsomt maa søges herovre i Vest, og at det ikke var nye Stier, der blev traadt, da Gadbjerg senere dukkede frem i vore skrevne Kilder som et af Raststederne undervejs.

Den nærmest følgende Del af Hærvejen volder det intet Besvær at paavise. Fra Randbøl skal vi ad den stadig benyttede Vej over Trindhøj til Bække. Indtil Norbæk Plantage følger Højene os — Syd derfor hindrer Terrænet, at der kan have fundet nogen væsentlig Forskydning af Vejen Sted. Ligeledes er Terrænet fuldkommen afgørende paa Strækningen fra Bække

til Asbo. Oldtidsvej og Hærvej maa vedvarende dække hinanden. Men dermed indtræder der en meget betydningsfuld Forskel mellem Oldtidens Færdselsaare og Middelalderens Hærvej.

Matthiessen følger Hærvejen fra Asbo over Læborg og Vejen til Skodborghus, den gamle Grænse for Nørrejylland. Herfra fortsætter den paa sønderjydske Grund over Jels til Oksenvad og videre. Den gaar altsaa Vest om den vældige Farrisskov, af hvilken han giver en malende Skildring (S. 116 ff.). Det er imidlertid givet, at hele dette Vejstræk ikke kan høre Oldtiden til — i hvert Fald ikke »Højtiden«. Højkortet leder os ganske vist fra Asbo over Læborg og Vejen til Skodborghus, og hinsides Aaen har der mellem Aarupgaard og Københoved ligget en lille sluttet Bygd; men selve Skodborgegnen har været vejløs. Farrisskoven har paa dette Tidspunkt strakt sig vestpaa helt til Lintrup. Mellem Skodborghus og Jels kan ingen Alfarvej have ført.

I Stedet derfor er Oldtidens Hovedfærdselsaare drejet fra Asbo mod Sydvest i Retning af Holsted — den nøjagtige Linie er ikke helt klar. Fra Holsted tegner der sig saa en lang, sammenhængende Høj række over Bjølund, Bjerndrup og Nørhøj til Bramminge, hvorfra der atter er Forbindelse over Sneum Bro (med karakteristisk beliggende Høje) til den betydningsfulde Hjertingbygd. Fra Bramminge peger en anden skarpt markeret Højstribe over Sønder Bøl og Plovstrup til Vadet over Kongeaaen ved Søndergaard og videre derfra over Villebøl paa slesvigsk Side til et Punkt lidt Nord for Hjortvad. Denne Alfarvej fortsætter mod Sydøst; men en ikke mindre vigtig Forbindelseslinie følger Kongeaaen fra Villebøl til Foldingbro, krydser her Aaen og gaar over Jelshøj Huse, Skibelund, Skodborghus, Anst Bro, Amst og Drabæk til Lejrskov. Den betegner selve den gamle Hovedfærdselsaare mod Kolding — den, som vesterude kan følges fra Hjortvad til Ribe. Men hverken dens østligste eller dens vestligste Stykke kan med Sikkerhed siges at høre den tidligste Tid til.

Inden vi afsluttende betragter Oldtidens jyske Storroute, skal der siges et Par Ord om den sønderjydske Oksevej fra Jels til Danevirke. Jeg kan her fatte mig i største Korthed, fordi jeg allerede har behandlet dette Spørgsmaal i »Sønderjyllands Historie« I 128 ff.; jfr. Kortbilag VI. Hvis man læser denne min Redegørelse i Sammenhæng med Hugo Matthiessens Fremstilling, vil man se, hvor nøje de dækker hinanden, skønt den ene hviler paa et rent arkæologisk, den anden paa et rent historisk Grundlag. Der kan ikke være mindste Tvivl om, at Oldtidsvejen og Hærvejen paa hele denne Strækning er et og det samme, og

at Hærvejen altsaa ogsaa her i Sønderjylland stammer fra Bosættelsens fjerneste Tidsrum.

Der er dog eet Punkt, hvor der tilsyneladende kan være Tale om en lille Forskel. Matthiessen mener, at man ikke med Vished kan sige, hvorledes Hærvejens Løb har artet sig over Sommersted Hede; vi ved kun, »at den allerede da i sin Førerstilling stærkt truede Færdselsaare mod Syd mundede ud ved Immervad, det navnkundige Vejsted, hvor den forenedes med sin østlige Arvtager, Oksevejen fra Haderslev« (S. 121). Højkortet giver os imidlertid alle fornødne Oplysninger. Fra Sommersted er Vejen gaaet over Vestermark, Øst om Jegerup, har passeret Vandskellet mellem Billund Bæk og Vojens Bæk og er over Vojens naaet ned til de store Bosættelser mellem Over Jerstal og Vedsted. Muligvis er allerede da den videre Fart mod Syd gaaet over Immervad; men Hovedlinien har man trukket over Lilholt, Lundshøj Gaard, Over Jerstal og Tosbjerg til Vadestedet over Sønderaa ved Hjarup Mose. Herfra kan den følges videre over Hovslund og Øster Løgum, som af Matthiessen angivet (S. 130).

Ligesom Farrisskoven tvang Færdselen Nord for Kongeaaen mod Vest fra Asbo over Holsted og Bramminge til Hjertingbygden eller over Foldingbro ned til Hjortvad, saaledes tvang den Syd for Aaen al Færdsel nordover mod Øst — mod Gram, Harreby og Hjortvad (se »Sønderjyllands Historie« I, Kortbilag VI). Først da Farrisskoven begyndte at ryddes vesterude, kunde den nørrejydske og den sønderjydske Hærvej knyttes direkte sammen over Skodborg. Dette kan godt være sket før Vikingetidens Begyndelse; men vi aner intet om Tidspunktet.

Man vil altsaa se, at Hærvejen har en lang, lang Historie forud for den af Matthiessen behandlede, at dens Minde rækker ikke 1000, men rundt regnet 3500 Aar tilbage i Tiden, i Sandhed en ærværdig gammel Herre! At den historisk kendte Linie har været brudt mellem Skodborghus og Jels, siger i denne Forbindelse intet. Den gennemgaaende Trafik paa Halvøen gik her Vest om Skovhindringen, indtil denne paa et senere Tidspunkt ryddedes.

Og netop denne Vejens Ælde forklarer dens Karakter. Hvis den pludselig var brudt igennem i yngre Vikingetid eller ældre Middelalder, vilde der virkelig være noget dybt mystisk ved hele Fænomenet. Matthiessen siger, at Vejen har været »ledet af et mærkeligt Instinkt« (S. 38, 68). »Jo mere man fordyber sig i Hærvejens Væsen, des stærkere bliver man slaaet af Forundring over den næsten gaadefulde Finhed, hvormed den er ført igennem Halvøen, afpasset efter den skiftende Natur og føjet saa sikkert

ind i Landets arkitektoniske Opbygning, at Hvilepunkterne harmonisk falder sammen med de Strøg, hvor Terrænformerne muliggjorde de nødvendige Vejforgreninger« (S. 82 f.). Dette gaadefulde forekommer mig at forsvinde, naar man tager Hensyn til Vejens Ælde. Hvad ved vi om de Aarhundreders Forsøg paa at finde sig til Rette i Terrænet, som ligger forud for al historisk Tid? Man kan have truffet utallige Valg, før man fandt den Bane, som overalt var den mest formaalstjenlige, og som vi nu beundrer. Men kun om det endelige Valg ved vi Besked. Ved det var alle tidligere Fejl rettede, og den bedste Løsning var fundet.

Tilbage staar et Par Bemærkninger om de mange mærkelige Vejspærringer, der krydser Hærvejen — fra »Kong Knaps Dige« i Nord til Danevirke i Syd. En sikker Datering af dem er udelukket. De kan høre Forhistorien til, men de kan ogsaa være af senere, f. Eks. middelalderlig, Oprindelse. Vedrørende »Ollemersdiget« henviser jeg til min Fremstilling i »Sønderjyllands Historie« I 153 ff. Hugo Matthiessen har studeret dem alle paa Stedet. Jeg kender vel Flertallet af Selvsyn, men skal villigt indrømme, at et nøjere Studium af dem ligger ude i Fremtiden.

Der er imidlertid et enkelt Punkt, hvor Matthiessens Opfattelse synes at føre til de ejendommeligste Konsekvenser. Klarest fremtræder det ved Skildringen af »Kong Knaps Dige«. »Sikkert er det i alle Fald,« skriver han, »at Volden kun kan forklares som Forsvarsværk mod en fra Nord over Aadalen fremtrængende Fjende, og at den mærkelige Omstændighed, at Graven ligger bag Diget, overraget af det mod Syd stigende Terræn — et Fælles-træk for en Gruppe af lignende Anlæg — knytter det nær sammen med gamle Vejspærringer af samme Type, hvoraf man Gang paa Gang møder Spor langs den store Hærvej gennem Jylland« (S. 48).

Det vilde dog være et ganske uforstaaeligt Forhold, at Graven skulde ligge bag Diget — altsaa paa Forsvarernes Side. Man vilde ikke fra noget andet Forsvarsværk kunne nævne Paralleller, og er det sandsynligt, at man ved disse Vejspærringer skulde have gjort Brug af en anden Metode end den, der ellers var gængs: at Graven laa langs Virkets Yderside?

Opfattelsen hviler samtlige Steder paa det Skøn vedrørende Angrebsretningen, som Matthiessen gør gældende. Men jeg tror paa ingen Maade, at dets Rigtighed er uomtvistelig. Lad os tage Eksemplet fra »Kong Knaps Dige«. Som ovenfor bemærket gaar jeg ud fra, at den regulære Overgang over Voer Aa har fundet Sted ved Voer Bro, men at man nu og da — eventuelt i senere Tider, eller maaske naar Oversvømmelser har gjort Voer-

lavningen impassabel — har benyttet det gode Vadested over Haller Aa ved Bækgaard c. 800 m mod Vest. Her er det, »Kong Knaps Dige« ligger Syd for Aaen — c. 100 m fra dens Bred. Det gaar — jeg citerer Matthiessen — »i en halvmaaneformet Bue, fra Sydøst til Nordvest« og »strækker sig i en Længde af ca. 200 Meter over en Dalsænkning«, idet det »klamrer sig med begge Flanker til Skraaningerne af det stigende Terræn« (S. 46).

Naar Matthiessen finder det »sikkert i alle Fald«, at »Volden kun kan forklares som Forsvarsværk mod en fra Nord over Aa-dalen fremtrængende Fjende«, saa er jeg unægtelig af en stik modsat Opfattelse. Hvis Matthiessen havde Ret, vilde man ikke have givet Vadestedet til Pris, før man søgte at standse Fjenden. Det forekommer mig indlysende, at »Kong Knaps Dige« netop har skullet dække det Vadested, ved hvilket det findes, og naar Diget ligger Syd for Vadet, er det følgelig med Angreb sydfra, man har regnet. Derfor har det ikke heller Graven bag Diget. Den ligger foran det, som man kunde vente, og den Stigning i Terrænet Syd for Diget, som Matthiessen omtaler, er ikke saa stor, at den i disse Nærkampens Dage har spillet nogen som helst Rolle. Den andrager kun c. 3 m. Digets Højde er nu om Stunder c. 1 m; regnes der yderligere med, at det i nogen Grad kan være jævnet, og at det helt har mistet den Palisadering, som maa have været en ubetinget Forudsætning for, at det overhovedet har haft Forsvarsværdi, vil dets Forsvarere have været godt dækkede paa Strimlen mellem Dige og Vad.

Jeg skulde tro, at en lignende Betragtning af de andre Diger vilde forklare det ellers ubegribelige, at deres Mandskab skulde have staaet i en Grav, Fjenden derimod paa jævn Mark.

I Hovedsagen har denne Anmeldelse vel mere faaet Karakteren af et Supplement til Matthiessens »Hærvej« end af en Kritik, selv om der paa et og andet mindre væsentligt Punkt er givet Udtryk for afvigende Meninger. Anmeldelsens Karakter skyldes imidlertid den frugtbare og fængslende Maade, hvorpaa Hugo Matthiessen har løst sin Opgave. Hans klart udtalte Følelse af Kontinuitetens Betydning for al historisk Forstaaelse, udløser umiddelbart hos hans Læser en Trang til at efterspore Sammenhængen endnu langt længere tilbage i den graa Oldtid. Har Bog og Anmeldelse da i nogen Grad kunnet udfylde hinanden, og har de været præget af den samme historiske Opfattelse, vil man alene deri se et Vidnesbyrd om det Incitament for den historisk-topografiske Forskning, som »Hærvejen« rummer.

Vilh. la Cour.

Frithiof Brandt: Den unge Søren Kierkegaard (Kbh. 1929).

Fra Kierkegaards egenlige forfatterskab begyndte, har han levet temmelig ensom med sine tanker og skrifter; i tiden forinden, har man tænkt sig, han førte et lignende afsondret og indadvendt liv; man har dvælet ved hans forhold til familien og hans sjælelige brydninger; om ydre hændelser havde forskerne lidet at meddele (fraregnet P. A. Heibergs »Episode«, der visst endda må tages med nogen varsomhed). Prof. Brandt har nu i »Den unge Søren Kierkegaard« nået at kaste nyt lys over Kierkegaards færd og væsen i den »æstetiske periode«; han har med stor flid og skarpsindig sporsans samlet historisk stof sammen rundt om fra og bragt det i lave, så Kierkegaards ungdomstid tegner sig overraskende levende, og hans første skrifter derhos får en uvant personlig baggrund.

Det, der har sat gang i forf., er Henrik Hertz's »Stemninger og Tilstande« (1839). Sammen med en lille roman om en ung pige (der iøvrigt havde virkelighed bag sig) skildres her et par familier af det højere københavnske borgerskab og en kaféklike, der holdt til hos en mad. Børresen, som havde restauration i Vester-gade. Denne klike, hvori fortælleren, Thomsen (∴ Hertz) optoges, bestod væsentlig af litterært dannede mænd: den satiriske »Translatør«, Harriet, Verner, Amadis samt, en kortere tid, et »ungt menneske«, huslæreren. Ikke-akademiker var den uregerlige Jørgensen, »et slags pakhushforvalter« og ulykkelig fhv. ægtemand. Prof. Brandt har nu set, at translatøren er Kierkegaard, Harriet P. V. Jacobsen, Verner P. L. Møller og Amadis H. C. Andersen. Hertil har han senere kunnet føje huslæreren = den unge Brøchner, efterat Knud Jensenius i »Nordisk Tidskrift« (1930) har sandsynliggjort, at »det unge menneske« i Kierkegaards »In vino veritas« er tegnet efter Brøchner (der i sine erindringer om Kierkegaard siger: »Jeg kom så let til at rødme og det syn har altid tiltalt ham hos »det unge menneske«; det synes som udtrykket er brugt som spøgefuldt øgenavn om den 16—17-årige Brøchner). — At translatøren skal være Kierkegaard er givet, og vedgået af Kierkegaard selv (Journal 21. juli 1839, »Papirer« II 191), ligeså at Harriet er P. V. Jacobsen, som var Hertz's gode ven, har gennemset trykmanuskriptet til »St. og Tilst.« og attesteret, at »alt — karakterer etc. — passede så godt«; han har et par steder rettet i MS. (jfr. også noten s. 248). Den sværmerisk poetiske fantast Amadis er tydelig nok H. C. Andersen, spydig tegnet; han og Hertz kunde igunden ikke lide hinanden. Der kan næppe heller være synderlig tvivl om, at Verner er P. L. Møller. Han

skildres kun flygtig, men trækkene passer nøje på Møller: en udhaler uden føleri, meget kyndig i litteratur, ivrig teatergænger, munter men ondskabsfuld og underfundig, god ven med Amadis.

Hertz's bog er sandhed og digt, men i skildringen af klikens personer, deres færd og tale holder han sig åbenbart nær til virkeligheden; han skrev også på grundlag af notater, han havde gjort. Digtningen kan vise sig i, at han maskerer sine personer stik mod virkeligheden. Ikke Harriet, der gøres o. 40 år og korpulent som han var. Men translatøren bliver en ældre fhv. overlærer, en underlig gammel kumpan, Verner kaldes en fynbo, mens P. L. Møller var jyde, Amadis har aldrig været på rejse, skønt Hertz og Andersen havde været sammen i Italien; mest karakteristisk er huslæreren »med blond, næsten rødligt, krøllet hår«: Brøchner havde ganske glat, ravn sort hår; Kierkegaard kalder rigtig »det unge menneske« i »In vino veritas« »meget mørkladen«. Men masken kan fjerne sig mindre fra virkeligheden end det synes; skøndt Kierkegaard kun var et par og tyve år, kunde han med rette kaldes »gammelagtig«. Hertz's billede af ham er iøvrigt realistisk tro, om end ikke venligt; han havde respekt for ham, men holdt just ikke af ham: Translatøren er ingen skønhed, noget forvoxet eller skrutrygget, med dybtliggende øjne og en stemme, der lyder skrattende; han er drilsk ironisk; en bitter og broddet satiriker, som vejer sine ondskabsfuldheder. Men han er et levende lexikon, og, siger Harriet, en skarp tænker, med lutret smag og sans for poesi. Han køber mange bøger, holder af et godt glas vin, ikke af stuevarme. Det passer godt med oplysninger, forf. har skrabet sammen fra mange hold. Kierkegaard kunde være mild og venlig; det mærkedes dog mest i senere tider.

Handlingen i »St. og Tilst.« spiller o. 1836 f.; de litterære medlemmer af kliken var da ugifte og kunde nemt nok træffe hinanden på kafeer; de har visst også dannet en lille forening; noten om dens navn (s. 154) er sikkert, som forf. mener, en virkelighed, der slår igennem. »Mad. Børresens« restauration kan også have sin rimelighed; når Hertz lader hende bo på Vestergade, kan man efter hans maskeringsvane gå ud fra, at hun boede på Østergade; her havde en mad. Fousanée f. Jørgensen 1832—47 restauration i nr. 70, hvor hendes lejlighed svarede til mad. Børresens, og her havde Hertz spist middag i 1832. Når Verner i »St. og Tilst.« indfører ham hos mad. Børresens, er det altså en fiktion, som er forklarlig (Verner skal præsenteres som udhaler, modsat den dydige hr. Thomsen).

Hvad der hændes og siges i kliken er vel idethele rigtig refereret efter Hertz's notitser, om end med nogle læmpninger. Til

Harriets og translatørens lange politiske udviklinger med angreb på de liberale, et hovedstykke i bogen, har han kunnet bruge P. V. Jacobsens og Kierkegaards artikler mod den liberale presse i Flyveposten (forår 1836) og Kierkegaards foredrag i studenteforeningen novbr. 1835, hvis han har hørt det. Heri hævdedes det, at stænderforsamlingerne var indført på regeringens initiativ, ikke under liberalt pres. Men Kierkegaard synes at have skærpet og tydeliggjort sine angreb ved drøftelser i kliquen og at have føjet nyt til. Andre samtaler er visst temmelig tro gengivet, også symposiet, som Verner og Amadis står for, hvor der var svenske gæster og translatøren var noget gnaven.

Har Kierkegaards forhold til kliquen og dens personer givet genklang i hans skrifter? Ja, i sit første skrift »Af en endnu levendes papirer« går han i lag med Amadis, (der i kliquen kunde være næbbet mod ham, men ellers var inderlig bange for ham). Historien er lidt underlig. Efter Andersen (»Livs Eventyr«) havde Kierkegaard sagt ham, at han vilde skrive om »Kun en spillemand«, og at Andersen visst vilde blive tilfreds med kritikken. Men da bogen kom (sept. 1838), var det en hånsk personlig nedsabling af romanen og dens forfatter. Hvis Kierkegaard ikke har været grusomt ironisk under samtalen med Andersen, er han altså slået meget kraftig om i sin værdsættelse af bogen og digteren. Hvorfor? Prof. Brandt mener, det skyldes »Lykkens galoscher« (maj 1838), hvori kanariefluglen skal være Andersen selv, lærken (kopisten) Hertz og papegøjen Kierkegaard. Andre har sagt, at papegøjen er møntet på en anden person. Måske; dens omkvæd: »lad os nu være mennesker« lyder heller ikke særlig Kierkegaardsk (medmindre han har brugt det f. ex., når Andersen i kliquen amadiserede for stærkt)¹. Men Kierkegaard kunde godt tro, at papegøjen skulde spotte ham med hans strittende hårtop og skrattende stemme, ham, der var stolt af sit gode hovede, sine grundige kundskaber og sin vittighed og af at have latteren på sin side. Han har ikke været ene om at tro det. At han så er faldet over Andersen i sin kritik kan ikke undre; Kierkegaard vendte ikke venstre kind til, når man slog ham på hans højre (jfr. hans angreb på P. L. Møller siden hen). Andersen gjorde til svar blide løjer med en af Kierkegaards knudrede og latiniserede sætninger. Senere blev de gode venner; 1849 sendte Kierkegaard ham 2. udg. af »Enten — Eller«; Andersen »blev meget overrasket, som De da nok kan vide, jeg troede slet ikke, at jeg kom venlig i Deres tanke«. Altså har han troet, Kierkegaard var fornærmet, vel ikke efter »odisse quem laeseris«, men over papegøjen.

¹ Det findes dog hos K., se »Afsl. uv. Eft.« (Udg. 1925) 43, 102.

Prof. Brandt formoder dernæst, at P. V. Jacobsen og P. L. Møller har været modeller for assessor Wilhelm og Johannes Forførelsen i »Enten — Eller«. Herimod har man indvendt, at Kierkegaard spinder alting ud af sig selv; han er ikke en egenlig digter, som bruger modeller. Dertil kan svares, at netop fordi han ikke er en egenlig digter, er der grund til at tro, han har brugt model; han trænger til en virkelighed at sætte af fra. Det gør han jo også senere: han spinder frodig ud af sig selv, men forlovelsen, »Korsaren«, »sandhedsvidnet« er lutter virkelighed, der bringer ham i fart. »Enten — Eller« (1843) udspringer nok af en debat, Mynster 1839 rejste mod Hegelianerne om kontradiktionsprincippet (V. Kuhr: »Modsigelsens Grundsætning«).

Det turde være rigtigt at se P. V. Jacobsen bag assessor Wilhelm. De har samme navn og stilling (i forordet til »Enten — Eller« hedder det nok, at »Wilhelm har været assessor i retten, uden at der dog bestemmes i hvilken ret«, men i »B«.s 1. afh. kalder han sig selv assessor i hof- og stadsretten, hvad Jacobsen var til 1841). Og at bruge det virkelige navn lå ikke Kierkegaard fjærnt: Edvard i »Forf. Dagb.« hed oprindeligt Fritz ligesom Schlegel. Kierkegaard og Jacobsen har sikkert truffet hinanden fra foråret 1836, da de skrev deres politiske artikler i »Flyveposten«, derefter i kliquen, og da Jacobsen 1838 blev gift, rimeligvis hos en fælles kending. Ifølge »St. og Tilst.« havde de stor sympati for hinanden; translatøren er hensynsfuld mod Harriet, der har en stille myndighed over ham. Hertz's karakteristik af Harriet ligger nær op ad assessor Wilhelm: han er intet geni eller hurtigt hoved, men hans sjælsævn er i ligevægt, hans domme rigtige og gennemtænkte, hans væsen dybt human. Et par samtaler i kliquen strejfer modsætningen i »Enten — Eller«. Overfor ungdommen, der lever i øjeblikkets flygtige ønsker, fremhæver Harriet den modne alder, som efterhånden voxer sammen med tilværelsen og lærer at holde fast ved det erhvervede, og han priser den, der røgter sin dont med troskab og inderlighed; det prosaiske dagværk får derved sin egen poesi. — De to afhandlinger, hvori etikeren, assessor Wilhelm, søger at omvende æstetikerens A, er naturligvis Kierkegaards egne, udført med al hans spillende tankefærdighed. De kan undre noget. Bogens lære er jo, at »enten skal man leve æstetisk, eller man skal leve etisk«, men 1. afh. går ud på at vise, at ægteskabet, det etiske varige samliv, kan gøres æstetisk, hvad P. V. Jacobsen vilde hævde; men det er da ikke aut-aut. Og der er egenlig større kraft og klang i A's angreb på ægteskabet end i assessorens veltalende forsvar (»den hele familie-kultus og børne-cirkulation ved middags- og aftenbordet«, »det forplumrede

familie-sammenhold og staldluft«). I 2. afh. drøftes etiken noget nærmere, med let omtale af »den luvslidte side af existensen« (det skønne, det dannende, det forædlende i næringssorger!), men der dvæles stærkere ved den æstetiske livsanskuelse, der er fortvivlelse (∴ Kierkegaards Ahasverus-stemning) og ved valget, der kan frelse æstetikerens over til anger, altså til det religiøse. Det vil sige: Kierkegaard var ingen etiker. Han kunde danse æstetisk på øjeblikkets spids og gøre et gemespring over på det religiøse paradox's spids, men dagliglivet med dets trivielle småting og pligter og sorger og glæder lå ikke for ham. Når han hævdede sin forlovelse, var det virkelig, fordi han ikke egnede sig til »at realisere det almene« ∴ leve et etisk virksomt borgerligt liv; når han af sine 3 æstetiker-figurer, Don Juan, Faust, Ahasverus, ikke fik udført Faust, var det vel, fordi denne, tvivleren, hørte til i tiden, i et lavere plan; og når han vilde skabe en etiker, måtte han være henrykt over at have fundet et så afklaret forbillede som Vilhelm Jacobsen.

Johannes Forførelseren har prof. Brandt med gode grunde skilt fra æstetikerens A, der er en Ahasverus, mens Johannes er typen på den reflekterede æstetiker, hvis livsmål er nydelse. Det er troligt, at P. L. Møller ligger bagved Johannes, men ikke så sikkert som slægtskabet mellem de to assessorer. Forf. tænker sig, at Kierkegaard hos H. P. Holst kan have set Møllers ungdomsdigte og være bleven påvirket af dem; det støttes på, at den klodsede beretning om A's fund af Johannes' papirer visst skal dække en virkelighed. Men Kierkegaards romantiske Ms.fund er aldrig fiffig lavede, og M. kunde jo simpelthen have læst dem for K. De var studenter sammen, begge teologer, men mest optaget af æstetik og filosofi, så de har vel fundet hinanden i fælles interesser og siden været sammen i kliken. Kierkegaard har mulig været mest optaget af Møllers personlighed, som næppe har tiltalt ham; han havde »psykologisk kendskab« til Møller, sagde han senere besk; M.s kynisk sanselige syn på kvinderne måtte støde ham, og han misundte sagtens den smukke, kraftige, muntre og ret elegante unge mand (han selv med sin sølle krop drømte sig som kavalier i fuld fart på en skummende hest). Men Møller har nok fængslet ham som erotisk type: han var kvindejæger, »uden føleri og sværmeri«, åbenbart ferm til at indsmigre sig hos kvinder og vinde dem, æstetisk hidset, mens jagten stod på, ked af dem, når han havde fået sin vilje. Johannes var, med større digterisk glans, af samme art: en kold sjæl, en sindrig overvejende strateg i sin kamp mod kvinderne, sværmende lidenskabelig i æstetisk nydelse og forventning under jagten på dem, men når

sejren var vundet, forlod han sit bytte. Når Johannes alligevel kan tænkes uafhængig af P. L. Møller, er det, fordi der dengang var adskillige forfærere i litteraturen, så Møllers praxis og Kierkegaards digtning kan have fælles kilde. Byron har nogle af trækene, men ikke det særlige ved Johannes, strategien og den æstetiske nydelse deraf, hans vildt løb ham i garnet ganske af sig selv, ligesom i hans »Don Juan«, som Kierkegaard derfor dadlede. Lovelace i »Clarissa« passer heller ikke. Choderlos de Laclos vilde derimod være et meget nært forbillede, men om Kierkegaard har kendt »Les liaisons dangereuses« véd jeg ikke. — Ligheden mellem Johannes og P. L. Møller var tydelig, også for Kierkegaard: »Det ansigt, der stirrede ud af »Forfærerens Dagbog«, sagde han hånlige, »havde Møller let ved at forstå«, — det var altså M.s eget. Og når man med rimelighed tør mene, at M. har været model for Johannes, er det, fordi han jo var en temmelig ren type på den reflekterede nydelsesæstetiker, som K. havde lige op ad sig og derfor nemt kunde bruge til springbræt, men navnlig, fordi K. i 1846 definerede Johannes som »fortabelse i kulde, en »mærket« og uddød individualitet«. Det passer jo ikke på Johannes (hvem K. ellers nok havde horreur for, men også velbehag i: naturligt; det var jo hans egen digtning og drøm); men det passer skræmmende på P. L. Møller, der på den tid var en dybt sunken og mærket mand; året efter forlod han Danmark.

Kliken fra »St. og Tilst.« kommer igen ved gildet i Kierkegaards »Stadier«: gæsterne her er Kierkegaard selv, Johannes (hvis han er Verner), »det unge menneske« og manufakturhandleren, som visst er taget fra den uregerlige Jørgensen, desuden post festum assessor Wilhelm. Når prof. Brandt formoder, at »In vino veritas«-symposiet digterisk skildrer et virkeligt gilde i Ordrup (eller deromkring), som Kierkegaard gav kliken, arrangerede og betalte, har han næppe ret. Hans arbejde på at vise, at symposiegæsterne traf P. V. Jacobsen i »Eriksborg«, blev spildt, da det oplystes, at det var en anden Jacobsen, der boede i »Eriksborg« i 1836. Og hans argumenter for, at den konditorregning på 235 rdl., Kierkegaards fader betalte, skulde være for gildet i Ordrup, er ikke overbevisende; en københavnsk restauratør turde vel nok have givet købmand Kierkegaards søn en længere kredit, mens ordrupperen visst ikke vilde have ladet den unge student blive gældner for så mange penge på ét brædt. »In vino veritas« er sikkert ren digtning, men fremkaldt af Hertz i »St. og Tilst.« Kierkegaard har villet vise, hvordan et »græsk« symposion, med hjælp af Platon, kunde gøres, poetisk-skønt og tankefyldigt.

Prof. Brandt slutter med en længere undersøgelse af Kierkegaards forhold til Poul Møller og af hans Ahasverus-tanker i de unge år; det bliver til en helt spændende historie. Materialet er noget tyndt og usikkert, men forf. får sindrig en sammenhængende mosaik ud af det. Her har man et indblik i Kierkegaards sjæl under hans »opløsningsperiode« o. 1836, da han var ude på 70000 favne vand, uden hold på tilværelsen, der var ham idel tomhed og lede, som han søgte at forjage ved svir, mens vittighedsdæjvlen var ved at løbe væk med ham og han tænkte på selvmord.

Sit tungsind bar han ikke til skue. Folk måtte synes, han var en meget udadvendt ung mand, optaget af politik, teater, litteratur, i omgang med mange mennesker. Mens han drev tiden hen og ikke tog examen, gjorde gæld og æstetiserede, mærkedes dog hans personligheds magt; den unge student aftvang respekt ved sine kundskaber, sin skarpe tanke, sit vid og sin tungefærdighed. Elsket var han ikke; hans satire kunde more dem, den ikke gik ud over; fra barn af var han drilsk, onskabsfuld, noget flabet. Enkelte som Poul Møller, og P. V. Jacobsen mulig, kunde bedre skønne hans værd; de så' dybere i ham, for dem har han vel også åbnet sit bryst.

Prof. Brandts bog har stillet hans ungdomsbillede klart og fyldig frem; den bringer tillige nye oplysninger om andre, særlig P. L. Møller.

Niels Møller.

Nyt fra historisk Videnskab.

Moderne sovjetrussiske Arkæologer sætter et stort Arbejde ind paa gennem Udgravninger at kaste Lys over den svensk-normanniske Indflydelse i Rusland i 9.—11.Aarh. En foreløbig Redegørelse herfor er nu publiceret i Kungl. Vitterhets Akademiens Handlingar, Stockholm, af W. J. Raudonikas: *Die Normannen der Wikingerzeit und das Ladogagebiet* (1930). Det lader til, at man tidligere har overdrevet Omfanget af den Kolonisation, som dengang er foregaaet. Af de talrige Gravhøje langs med de gamle Flodveje har foreløbig yderst faa vist sig at være sikre skandinaviske, særlig naar man kommer dybere ind i Rusland, hvor i det hele de nordiske Fund er faatallige. Men selv i Ladogaområdet er Sporene af en svensk Befolkning meget svage, saa snart man kommer bort fra de befæstede Pladser som Aldeigjuborg (Gammel-Ladoga) o. a., der har været Købmændenes faste Støttepunkter. Der fremgraves talrige nordiske Oldsager, men Gravhøjene, hvori de findes, synes i ganske overvejende Grad at være finske Høvdingegrave. Til dette vigtige Resultat knytter Raudonikas nogle interessante Betragtninger over den Indflydelse, de nordiske Købmænds Virksomhed har øvet paa Samfundsforholdene indenfor den stedlige Befolkning (Udviklingen af en Overklasse). — Det er bekendt, at en Gruppe af russiske Forskere, de saakaldte Antinormanister, stadig har stillet sig afvisende overfor den fremfor alle af Vilh. Thomsen forfægtede Opfattelse, at Folkenavnet Rusi oprindeligt er Navnet paa de svenske Indvandrere (jfr. Ruotser, Roslagen etc.). I de seneste Aar synes denne Opposition at være tiltagende, og Stednavneforskninger, særlig af N. J. Marr, skal have godtgjort, at Rusi er et præhistorisk Urfolk, ældre end de finske og slaviske Indvandrere. Heroverfor maa man dog foreløbig forholde sig afventende.

A. W. Brøgger: *Den norske bosetningen på Shetland-Orknøene* (Oslo 1930) er paa lignende Maade en arkæologisk Belysning af

Vikingetidens koloniserende Virksomhed i en modsat Retning (jfr. samme Forfatters: *Ancient Emigrants*, Oxford 1929). Ogsaa her har der været Vanskelighed ved at skille Kolonisternes og den indfødte Befolknings Gravminder ud fra hinanden, og de norske Høje viser sig ikke at være saa talrige som tidligere antaget. Det vigtigste almindelige Resultat af den fortrinlige Undersøgelse er det kronologiske, at en meget stor Procentdel af Gravfundene er ældre end 850. Indvandringen maa for en væsentlig Del være foregaaet i det 9. Aarh.s første Halvdel, altsaa forud for Harald Haarfagers Tid, hvortil den historiske Tradition henlægger den; den er begyndt allerede i Tiden 750—800, mens det arkæologiske Materiale derimod ikke bekræfter den af forskellige Forskere fremsatte Anskuelse, at den skulde være endnu væsentlig ældre. Kolonisationen har ikke været nogen krigersk Besættelse, saaledes som Jakob Jakobsen i sine Studier over de keltiske og norske Lag i Stednavnestoffet mente at kunne hævde (Aarb. f. nord. Oldk. 1901), det har været en ganske upolitisk Landtagning med det Formaal at skaffe Jord til Folk, som ikke kunde klare sig hjemme.

P. N.

Den Interesse for Ansgars Liv og Indsats, som Jubilæet 1926 til Minde om Paabegyndelsen af hans Missionsvirksomhed bidrog til paa ny at gøre levende, har faaet et smukt Udtryk i et Skrift: *Saint Anchaire. Un Missionnaire en Scandinavie au IXe siècle*, forfattet af Professoren i Kirkehistorie ved Collège théologique i Louvain É. de Moreau, S. J., og udgivet 1930 som Led i Museum Lessianum (Section missiologique Nr. 12). Forf.'s Hensigt har i første Række været at give den galliske Læseverden en Skildring af det paagældende Emne, og væsentligt nyt vil man forgæves søge efter i denne Bog. Efter de senere Aars indtrængende Undersøgelser og i Betragtning af de primære Kilders store Knaphed var dette heller ikke at vente, men som en velafrundet Fremstilling af Ansgarforskningens vigtigste Resultater har Bogen Værdi ogsaa for andre end franske og belgiske Læsere. Forf. har grundigt studeret Kilderne og besidder et godt Kendskab til den herhenhørende Litteratur, især den udenlandske, men citerer dog ogsaa danske Forfattere som Johs. Steenstrup, Erik Arup, Ellen Jørgensen og Lis Jacobsen. Derimod synes han desværre ikke at kende den værdifulde Afhandling af J. Oskar Andersen »Ansgars Betydning for det nordiske Missionsarbejde« (i *Nordisk Missions-Tidsskrift* 3. R. XIV). Desuden har han under Studiebesøg i Norden ved Selvsyn søgt at danne sig et Billede af de Egne, der var Skuepladsen for Ansgars Virksomhed, og til sin Baggrundsskildring

har han gjort Brug af det rige arkæologiske Materiale, nordiske Musæer gemmer. Overhovedet er det et af de vigtigste Fortrin ved denne Bog, at den giver en baade indgaaende og livlig Fremstilling af alle de almindelige historiske Forhold, der danner Rammen om Ansgars Liv. Nu og da kunde man derimod nok have ønsket, at Forf. var gaaet noget dybere ind paa de betydningsfulde kildekritiske Problemer, Ansgars Virksomhed og Erkesædet Hamburg-Bremens tidligste Historie frembyder. Som Helhed gør han en skønsom Brug af de nyere Undersøgelser og slutter sig især oftere til H. v. Schuberts Resultater. M. H. t. Spørgsmaalet om den meget omstridte Pavebulle fra c. 831—2 om Legationen i Norden kan det bemærkes, at han afviser P. Peitz's Hypotese om, at den længere (formentlig interpolerede) Redaktion af denne skulde være den oprindelige. — Forf.'s Opfattelse af Ansgars Betydning er i Modsætning til ældre ensidige Fremstillinger præget af et velgørende Maadehold. Med Rette fremhæver Moreau, om end maaske næppe skarpt nok, Ebo af Reims' Indsats til Fordel for den nordiske Mission, og med god Grund gør han opmærksom paa, hvor beskedne de ydre Resultater af Ansgars egen Virksomhed i Virkeligheden var, ikke mindst i Danmark. Det Billede, Forf. giver af Ansgars Personlighed, hviler i høj Grad paa Rimberts Beretning og paa de Udtalelser af Ansgar selv, som findes heri. Sikkert med fuld Ret skildrer han Ansgar som den, der paa een Gang var en Handlingens Mand, vel skikket til at benytte Tidens politiske Midler for at naa sine Maal og befæste sin Stilling, og dog en drømmende, mystisk anlagt Natur, hvis Ideal var en asketisk, verdensfjern Munkefromhed, en psykologisk Dobbeltsidighed man iøvrigt stadig maa regne med, hvis man virkelig vil forstaa de fleste af Middelalderens førende Kirkemænd. Det er vel dette, Adam af Bremen har villet udtrykke med sit kendte Ord: *Foris apostolus, intus monachus*. — I et sidste Kapitel underkaster Forf. det Ansgar tillagte Skrift *Pigmenta* en desværre vel kortfattet, men interessant, kritisk Prøvelse og efterviser, hvorledes dette ikke kan stamme fra Ansgar, men blot er en Samling Bønner, der genfindes i Haandskrifter, der er ældre end Ansgar. Det vil saaledes ikke mere som oftere tidligere (bl. a. ogsaa af J. Oskar Andersen) kunne anvendes til Karakteristik af den Fromhedstype, Ansgar repræsenterede.

Bjørn Kornerup.

Omtrent samtidig med at Carsten Henrichsen gennem Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse har givet en Oversættelse af *Adam af Bremen: De hamburgske Ærkebispers Historie*,

er der fremkommet et Par mindre Undersøgelser vedrørende Overleveringshistorien. Den ene er af Sture Bolin, trykt i Årsbok (1930) udgivet af Vetenskaps-Societeten i Lund under Titel *C-Varianterna av mäster Adams text*. Forfatteren hævder mod Schmeidler, at Gl. kgl. S. 2296 er Moderhaandskrift i C-Gruppen; det Fragment, der i sin Tid tjente som Omslag om Nyborg Lens Regnskab for 1628, nu Ny kgl. S. 1463 fol., gaar tilbage til dette gode Haandskrift, og det samme gælder Lindenbrogs Udgave, ved hvilken dog ydermere to andre Manuscripter og Vedels Udgave er taget i Brug.

Den anden Undersøgelse skyldes Alfred Otto, som i *Beiträge zur Textgeschichte des Adam von Bremen* (Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde Bd. 49) viser, at den Barptolomæus Cypræus Slesuicensis, der nævnes i Vedels Fortale til Udgaven af Adam af Bremen (1579), ikke er nogen anden end Hieronymus Cypræus, Forfatteren til »Chronicon episcoporum Slesvicensium ex multis vetustatibus collectum«, og at Gl. S. 1175 fol. netop er det Haandskrift, der er paa Tale. Det er en Afskrift fra 16. Aarh. af Adams Værk med Textrettelser og Tilføjelser af Hieronymus Cypræus. — Til det Vidnesbyrd om Bekendtskab mellem den lærde Kannik i Slesvig Domkapitel og Anders Sørensen Vedel, som Hr. Otto har bragt, kunde andre føjes. Der var i det 16. Aarhundredes Slutning en livlig Forbindelse mellem de forskellige Historikere og Samlere, mest levende mellem de Mænd, der sad ved de gamle Domkirker, hvor værdifuldt Materiale gemtes.

Til Bemærkningen om Hieronymi Cypræi Adam af Bremen Manuscript slutter sig ny Oplysninger om Adam-Texten i Sorøhaandskriftet, som var Grundlag for Vedels Udgave. Dette Haandskrift brændte i 1728, men vi ved dog en Del om det udover hvad Vedel giver, takket være det 17. og 18. Aarhundredes flittige Granskere og Afskrivere. Alfred Otto har haft den gode Idé at søge iblandt Arni Magnussons efterladte Bøger, og i Lindenbrogs Udgave af 1595 har han fundet Arni Magnussons Collationer efter Texten i Manuscriptet fra Sorø Kloster. De bekræfter den almindelige Mening, at Vedel efter Humanisters Skik har pyntet paa Adams Stil.

E. J.

Fra den Stund Vatikanerarkivet blev tilgængeligt for Forskningen, er Rom blevet Centrum for Studiet af Middelalderens Kirkehistorie. En energisk Indsamling af Materiale er drevet gennem de mange Aar dels af Enkeltmænd, dels af de videnska-

belige Instituter, som de forskellige Lande har oprettet, og Monografier og store Værker er bygget op paa Grundlag af Materialet. Meget af dette er gammelkendt for vore Læsere; her skal kun nævnes to Arbejder af betydelige Dimensioner, der ikke har været omtalt i Historisk Tidsskrift. Det ene er den store Publication, som Videnskabernes Selskab i Göttingen har sat i Gang under P. Kehrs Ledelse *Regesta pontificum Romanorum* (1906 ff.), der er en Fornyelse af Ph. Jaffés Regestværk fra Midten af forrige Aarhundrede, men ikke som dette er ordnet kronologisk, men topografisk, Stift for Stift, Kirke for Kirke efter Brevmodtagerne. Det andet Arbejde er Erich Caspar: *Geschichte des Papstums von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft* (1930) et grundlærdt, maalbevidst og uafhængigt Værk. Det vil ikke bringe Pavebiografier, ikke Roms Historie eller Kunsthistorie, som L. Pastors bekendte Værk, men selve det romerske Primats Historie.

I Arbejdet i Rom har ogsaa flere Danske taget Del — ingen dog i saa mange Aar og saa ihærdigt som Alfred Krarup, der efter at have ført Acta pontificum Danica 1316—1536 til Ende har taget fat paa de ældre Pavebreve og udgivet 1. Halvbind af *Bullarium Danicum. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1198—1316* (Kbh. 1931). Det meste Stof har ganske vist været trykt før, men spredt rundt omkring; nu er det samlet paa eet Sted og revideret, noget nyt er kommet til. At Pavebrevene til Danmark foreligger samlede i eet Corpus er meget vigtigt; kun er det mig ikke klart, hvorfor Aar 1198 er sat som Begyndelsesaar, da der er mere end 70 Pavebreve her til Landet fra Tiden før 1198. Det synes ikke at kunne være afgørende, at den pavelige Registratur først begynder med Innocens III, og hvis Tanken har været, at der ikke burde gøres Skaar i et fuldstændigt dansk Diplomatarium rækkende til Aar 1200, maa dertil siges, at Fuldstændigheden er vigtigere for Bullarium Danicum, der gaar ind i Rækken af de internationale Publicationer. Fuldstændige, anseelige Udgaver fra dansk Side er af Betydning, thi fremmede Forskere, katholske Forskere, der ser paa Danmarks Kirkehistorie i Middelalderen som Del af et Hele, spørger idelig efter Materiale — altfor ofte bliver de hængende ved Arbejder fra det 18. Aarhundrede, Erik Pontoppidan er stadig i Kurs. Krarups Udgave er iøvrigt saa omhyggelig, som man kunde vente af hans Kyndighed og aarelange Træning. Nogle Trykfejl anmærkes kun, fordi det er akademisk Coutume at anmærke dem; de volder ikke megen Fortræd. Kedelig er en Misforstaaelse i Regesten til Brev Nr. 52, som ikke gælder Dominikanerne, men Benedictinerne.

Dygtigere Elementer inden for denne Orden kæmpede mod Sløjhed og Forfald og saa et Middel til Genrejsning i en stærkere Centralisation. Forskellige Steder blev der gjort Forsøg paa at organisere Generalkapitler i Lighed med Cisterciensernes Generalkapitler, og til et saadant Forsøg paa dansk Grund sigter Innocens III.s Brev af 18. Januar 1206. Brevet er benyttet i U. Berlière's Afhandling: *Les chapitres généraux de l'ordre de S. Benoît avant le IVe concile de Latran.* (Revue Bénédictine VIII 255).

Det var fristende at vise, hvor meget interessant der staar at læse i Bullarium Danicum — man bemærke Forsøgene fra Roms Side paa at komme Landets Særskik til Livs »hec pestis contraria omni juri« (Nr. 138, cf. Nr. 5, 280, 290) og fra dansk Side en vis Træghed og Modvilje mod at lystre Ordre (Andreas Sunesøn vægrer sig ved at drage til Conciliet) — men det vilde gøre denne Note meget lang.

Ellen Jørgensen.

Den 20. November 1930 døde den norske Retshistoriker Absalon Taranger i en Alder af 72 Aar. Han havde en Tid studeret Teologi, før han kastede sig over Juraen, og havde i en Række Aar været ansat i det norske Rigsarkiv, før han i 1898 opnaaede et Professorat. Den forskelligartede Uddannelse gav ham en fortrinlig Forberedelse til det Arbejde med den norske Middelalderhistorie, som gennem hele hans Liv stod i Centrum af hans Forskning, og som han ikke blot kom til at drive som Retshistoriker.

Hans første større Skrift var en kirkehistorisk Undersøgelse: *Den angelsaksiske Kirkes Indflydelse paa den norske* (1890). Han byggede her navnlig paa en Sammenligning mellem det angelsaksiske og det norske Kirkesprog og naaede ad denne Vej til Antagelsen af en stærk angelsaksisk Paavirkning baade paa den norske Kirkes Praksis og paa norsk Kirkeforfatning, medens han tog Afstand fra tidligere Teorier om en nær Sammenhæng mellem denne og den hedenske Tids Tempelforfatning. Som Retshistoriker debuterede Taranger med en Betænkning om *Ejendomsretten til de norske Præstegaarde* (1896), der senere under Polemik mod Hertzberg fortsattes med *Kirkegodsets Retsforhold* (1902), begge trykte i »Norsk Retstidende«, og med sin Doktordisputats, der bragte første Halvdel af en aldrig fuldentd Fremstilling af *Den norske Besiddelsesret indtil Christian V.s Norske Lov*. Den indeholdt meget nyt angaaende Besiddelsesbegrebet og Besiddelsens Erhvervelse og Fortabelse og de dertil knyttede Terminologier og kom lejlighedsvis ogsaa ind paa dansk Ret. Efter sin Udnævnelse

til Professor tog han straks fat paa en almindelig Fremstilling af den norske Retshistorie, men af denne *Udsigt over den norske Rets Historie* udkom kun 1. og Begyndelsen af 2. Del, omhandlende henholdsvis Retskildernes Historie (1899) og Statsrettens Historie til 1319 (1904). Ved Siden heraf var Taranger i sine første Universitetsaar meget beskæftiget med en Fortsættelse af Udgaven af »Norges gamle Love«. Af denne Fortsættelse (2. Række) naaede han at udgive et meget stort 1. Bind, omfattende Aarene 1388—1447, og 1. Hefte af 2. Bind, indeholdende Statens Lovgivning fra 1448—1482. Udgaven, der tager Begrebet Lovgivning i en lignende vid Betydning som moderne Lovsamlinger og derfor rummer meget andet end egentlige Love, er et omhyggeligt Arbejde, og Teksterne er af Udgiveren forsynet med værdifulde Oplysninger.

Efter disse første for Retshistorien meget frugtbare Aar fulgte en længere Periode, hvor Taranger var forholdsvis lidt virksom som Retshistoriker. Grunden hertil var, foruden hans stærke religiøse og kirkelige Optagethed, at han havde paataget sig det store Arbejde med at skrive 3. Bind af »Norges Historie«, der skulde behandle Tidsrummet 1319—1537. Bindet udkom i to Halvbind 1915 og 1917. Imod hvad man maaske kunde have ventet, holder Taranger sig i denne almenhistoriske Fremstilling hovedsagelig til en Skildring af den politiske Udvikling, men Skildringen er iøvrigt i ikke ringe Grad præget af at være skrevet af en Retshistoriker. Begivenhederne belyses indgaaende gennem de Aktstykker, de har affødt; for disse Aktstykkers Indhold gøres der nøjagtig Rede, og deres juridiske Betydning paapeges.

I sine sidste Leveaar optog Taranger paany sine retshistoriske Studier og offentliggjorde betydningsfulde Afhandlinger, dels om den gamle norske Tingordning (*Alting og lagting* i Hist. tidsskr. 5. R. V og VIII, *Trondheimens forfatningshistorie* i det norske Videnskabsselskabs Skrifter 1929), dels om Gulatingsbogens og Frostatingsbogens Tilblivelse (*De norske Folkelovbøger* i Tidsskr. f. Retsvidensk. 1926 og 1928). I den sidstnævnte Afhandling, der iøvrigt ikke blev afsluttet, naaede han til det Resultat, at begge Lovbøger baade i deres ældste Skikkelse, der henføres til det 11. Aarh., og i den Form, hvori de er overleveret, ikke var private Retsbøger, men havde en fuldt officiel Karakter, idet de indeholdt en ved offentlig Foranstaltning iværksat og af Tingene vedtaget Optegnelse af Lovmændenes mundtlige Retsforedrag.

Taranger var fra Naturens Side fortrinlig udrustet til videnskabeligt Arbejde. Med Grundighed og Sans for Nøjagtighed i det enkelte forenede han baade Skarpsind og Kombinationsevne og

et sundt Omdømme. Særlig gode Anlæg havde han uden Tvivl netop for den Disciplin, som blev hans snævrere Fag indenfor Historien, og man kan kun beklage, at den betydelige Virksomhed paa andre Omraader, som optog saa stor en Del af hans flittige og arbejdsfyldte Liv, hindrede ham i at udrette endnu mere for Retshistorien, end han naaede. Som Menneske vil han af dem, der har kendt ham, blive husket som en sjælden fin og sympatisk Personlighed.

Poul Johs. Jørgensen.

Trehundredaaret for Oprettelsen af det svenske Rigsantikvariat, hvis ældste Instruktion udfærdigedes af Gustav Adolf d. 20. Maj 1630, faa Dage før han forlod Sverige for at deltage i Tredivaarskrigen, gav ikke blot Anledning til storstilede Festligheder, men har ogsaa fremkaldt en hel Litteratur. Foruden et, nærmest i Propagandaøjemed udgivet, lille Skrift *Svensk Kulturminnesvård. Et 300-årsminne* (Sthm. 1930), der bl. a. indeholder en kortfattet velskreven Oversigt over Embedets Historie af Ad. Schück, er der udkommet en anseelig Bog af Overbibliotekar ved Rigsdagens Bibliotek Vilhelm Gödel *Riksantikvarie-Åmbetet* (Sthm. 1930), ligesom et Hefte af Vitterhetsakademiens Tidsskrift »Fornvännen« for 1931 helt er viet det.

Gödels Bog slutter sig nøje til hans tidligere Arbejder dels af litteraturhistorisk Art, dels om Antikvitetskollegiet og -arkivet og holder sig ret strængt til selve Embedets Historie, hvad der giver den en vis »etatsmæssig« Tørhed. Hovedvægten ligger paa Skildringen af Embedets Organisation, økonomiske Forhold og Stilling indenfor Centraladministrationen. Jævnside hermed berettes der om Rigsantikvarernes Personalia og Virksomhed, hvorimod der ikke tages synderlig Hensyn til det almindelige Milieu, til de videnskabelige og nationale Interesser, der bar Embedet oppe eller voldte dets Hensygnen. Thi omend Rækken af Rigsantikvarer — en Titel der forøvrigt først bruges officielt fra 1803 — er ubrudt, lader det sig ikke nægte, at efter det 17. Aarhundredes tre store Navne: Bure, Hadorph og Peringskiöld († 1720), følger der et mørkt Tidsrum paa godt 100 Aar, der først ophørte, da Bror Emil Hildebrand 1837 udnævntes til Rigsantikvar og gav Stillingen dens nuværende Indhold som øverste Tilsynsmand over Landets Mindesmærker og Chef for det reelt af ham skabte »Statens historiska Museum«. Navnlig savner man hos Gödel en Fremstilling af de Motiver, der i 1630 gav Stødet til Embedets Oprettelse, og som har Interesse udover det rent faghistoriske. Som i anden Sammenhæng berørt af Carl S. Petersen

i 1. Bind af »Ill. dansk Litteraturhistorie« og i Enkelthederne paa-
vist af Almgren i en læseværdig lille Afhandling i »Fornvännen«,
er der nemlig ingen Tvivl om, at den ydre Anledning maa søges
i den mellem Danmark og Sverige dengang paa alle Omraader
herskende Rivalitet. Det var om Runerne, Tidens arkæologiske
Interesse koncentrerede sig, og her søgte hvert af de to Folk,
repræsenteret henholdsvis af Bure og Ole Worm at hævde Rune-
skriften som en særlig national Opfindelse. Gennem Bures 1599
udgivne »Lärospån« havde Sverige faaet et Forspring, men dette
blev ganske sejlet agterud ved Ole Worms lærde Værk »Fasti
Danici« (1626), efter hvilket saavel Nordmænd som Svenskere
havde faaet Runeskriften fra Danskerne. Dette kunde naturligvis
ikke staa uimodsaagt, og næppe havde Bure faaet Bogen i Hænde
— betegnende for Datidens langsomme litterære Forbindelse
varede det forøvrigt 2 Aar — før han af Gustav Adolf fik Befaling
til at »refutere« den. Dette skete ganske vist egentlig aldrig, men
Almgren har sikkert Ret, naar han gaar ud fra, at det er den
derved foranledigede, ret mislykkede Materialindsamling, der har
givet Stødet til Embedets Oprettelse. Og givet er det, at den
egentlige arkæologiske Del af Gustav Adolfs alsidige Instruks, der
i Virkeligheden er et helt Program for Hjemstavnsforskning, er
nøje kalkeret over det bekendte Kongebrev, Worm 1622 udvirkede
til Bisperne, med Paalæg om gennem Præsterne at give ham
Underretning om de »Antikviteter«, der fandtes i alle Landets
Sogne.

Endnu én Gang har dansk Paavirkning sat sine dybe Spor i
Embedets Historie. Som ung Amanuensis i Lund havde Bror
Emil Hildebrand været en flittig Gæst i Oldnordisk Museum,
og om sit Livs Størværk, Udbygningen til et virkeligt National-
museum af det fra Forgængerne arvede Kuriositetskabinet, om
hvis brogede Indhold Arne giver en fornøjelig Oversigt i det
nævnte Hefte af »Fornvännen«, skriver han i sin Selvbibliografi:
»Min afsigt har varit att för mitt fädernesland kunna åstadkomma
detsamma, som min gamle vän Thomsen tillvägabrägt för Dan-
mark«. Forskellen i Samspillet mellem Bure og Worm, Hildebrand
og Thomsen tegner klart og skarpt de to Folks forskellige Ind-
stilling mod hinanden i 17. og 19. Aarhundrede. *M. M.*

Den gode Serie »Collection de textes pour servir à l'étude et
à l'enseignement de l'histoire« rummer vel hovedsagelig litterære
Texter, men der er dog enkelte Undtagelser, et Par fortræffelige
Undtagelser, nemlig Gustave Fagniez: Documents relatifs à

l'histoire de l'industrie et du commerce en France (1898—1900) og Victor Mortet: *Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture en France au moyen-âge*, af hvilke Bd. I, omfattende 12. og 13. Aarhundrede, kom 1911, mens Bd. II, der giver Texter op til Aar 1300, er udkommet 1929 — efter Mortets Død fuldendt af Paul Deschamps. Fra Krøniker, Prædikener, dogmatiske Skrifter, Ordensstatuter, Lexica, Breve, Kontrakter, Regnskaber etc. er et værdifuldt Stof samlet sammen, der oplyser om Kirkers Bygning, Klosters Indretning, Opførelse af Borger- og Købmandsgaarde, om Brobygning og Befæstning af Stæder. Arkæologer og Kunsthistorikere vil finde meget i Bogen og faa en god Haandsrækning fra det udførlige Sagregister og et latinsk Glossarium.

E. J.

Biskop i Cambrai Pierre d' Ailly skrev mellem 1410 og 1419 et kosmografisk Værk, der sammen med forskellige andre kosmografiske og astronomiske Skrifter udkom i Aarene mellem 1480 og 1490 under Titlen *Imago mundi*. Det er nu en meget sjælden Bog (et overmaade smukt Exemplar, der har tilhørt Thott, findes i Kgl. Bibliotek), og da den hører til de Værker, som Columbus har studeret under sin Syslen med Forsøget paa at finde Søvejen til Indien, har det sin store geografihistoriske Interesse at faa en ny Udgave, let tilgængelig for Forskningen.

Dette er nu sket i 3 Bind (Paris 1930) ved Edmond Buron. Udgiveren har forøget Udgavens Værd ved at lægge det Exemplar af Bogen, Columbus har ejet, og som nu tilhører Columbus-Biblioteket i Sevilla, til Grund for sin Gengivelse af Texten og desuden medtaget de Randnoter, som Columbus egenhændigt har tilføjet i sit Exemplars Margin. Derimod kan man næppe rose Udgiveren for nogen meget stor Bevandrethed i middelalderlig Geografihistorie; det specielle Problem: Columbus' Forhold til d'Aillys Text gaar han noget overfladisk hen over, og hans Kendskab til Litteraturen om vor Landsmand Claudius Clavus indskrænker sig til Bleaus gamle Afhandling fra 1836 om Nancytexten; Wiener-texten, der fik virkelig Betydning i Geografiens Historie, kender han slet ikke.

Udgaven er ledsaget af forskellige Billeder, af hvilke særlig maa fremhæves Bladene med Columbus' Marginalnoter.

C. S. P.

Alfons Dopsch: *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte* (1930) slutter sig nøje til den højtansete Forskers tidligere Arbejder om Karolingertidens økonomiske Udvikling og

om de sociale og økonomiske Forudsætninger for den europæiske Kulturudvikling i Tiden fra Cæsar til Karl den Store. De samme Synspunkter, som er de bærende i disse Skrifter, tages her op til Drøftelse paa bred Basis, tildels polemisk overfor den Kritik, der fra forskellig Side er rejst mod Forfatterens Resultater. D. bekæmper som tidligere energisk Tendenserne til skematisk og typologisk Opfattelse af den historiske Udvikling (die Wirtschafts-stufenlehre) som en ubegrundet Simplificering. Ligesom det paa-vises, at de to økonomiske Grundformer »Naturalwirtschaft« og »Geldwirtschaft« i saa godt som alle Historiens Perioder kan trives Side om Side, saaledes bekæmpes ogsaa den Opfattelse, at Feudalvæsnet nødvendigvis er betinget af Naturaløkonomien, Kapitalismen af Pengeøkonomien. Med Rette hævder han, at Anvisningen af Soldaterlen i de romerske Grænseprovinser i 3. Aarh. ikke skal forklares som et Tilbagefald til Naturaløkonomi (Vanskelighed ved at klare Lønningerne med rede Penge), men som et Forsøg paa at gøre Soldaterne personlig interesserede i Grænsens Opretholdelse. Ligeledes var det i den tidlige Middelalder ikke Manglen af Penge, der gjorde, at Kongerne lønnede deres Embedsmænd med Len, men forskellige politiske Motiver og ogsaa det i Kapitularierne oftere omtalte Forhold, at man derigennem gjorde Regning paa at faa Krongodset bedre opdyrket og udnyttet; iøvrigt har man fra udpræget »naturaløkonomiske« Perioder Exempler paa, at Lenene (eller Genforlening af dem) er købt med Penge. — Paa den anden Side gør D. gældende, at udpræget kapitalistiske Tendenser undertiden kan iagttages under naturaløkonomiske Forhold, saaledes ved Dannelsen af de middelalderlige Storgodsbedrifter; der henvises her bl. a. til Petruševskis nye, vigtige Undersøgelser ang. Dannelsen af de engelske Storgodser i Zeitschr. f. d. gesamte Staatswissenschaft Vol. 88 (1930).

De primitive Tider saavel som Orienten og den klassiske Oldtid er inddraget i Undersøgelserne, men med størst Opmærksomhed følger man dog de middelalderlige Afsnit, hvor der bl. a. energisk polemiseres mod H. Pirennes unægtelig noget udfordrende formulerede Hypotese om Handelslivets Forfald i Karolingertiden som Følge af det islamiske Fremstød ved Middelhavets Kyster og om dets paafølgende Renaissance i 10. Aarh. D. tager med Begejstring de af Pirenne fremdragne Vidnesbyrd om Handelsliv i Merovingertiden til Indtægt, men benægter, at der er nogen almindelig Tilbagegang i den følgende Periode. — Man vil kunne kritisere D.s Tilbøjelighed til i sin Opposition mod de typologisk konstruerende Historikere at fremhæve Undtagelser og underordnede Forhold for stærkt, ofte er det kun en mindre

væsentlig Retouche af den hidtil gældende Opfattelse, der opnaas derved. Hans Argumentation har dog altid stor Vægt ved det omfattende Kildemateriale, den bygger paa, og som derved indtages i Diskussionen som Modvægt mod de frit i Luften svævende, theoretiske Konstruktioner. Det er som Kildeforsker Dopsch har sin største Betydning, hans Sammendragning af det splittede og uensartede Stof er en mægtig Præstation. Hans stadige Krav om, at Kildernes Vidnesbyrd ikke maa benyttes til Støtte for den ene eller den anden Hypotese, uden at ikke blot deres Paalidelighed er kontrolleret, men ogsaa Rækkevidden af deres Beviskraft (Aussagewert) er afgrænset, er i og for sig metodisk selvfølgelig, men ikke des mindre ligesaa nyttigt at fremhæve som vanskeligt at efterleve. Det er i Virkeligheden Hovedvanskeligheden for al ældre-middelalderlig Historieforskning ligesom for andre tilsvarende Perioder, hvor Kildematerialet er sparsomt og spredt.

P. N.

Trods alle de Ulykker, der har hjemsøgt Østrig, hævder Historikerne i Wien med Ære deres Stilling blandt europæiske Fagfæller. »Mitteilung des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung«, som udgaar fra Østrigs École des Chartes, Sickels gamle Institut, rummer stadig mange diplomatiske Studier, men fremtræder tillige som et almindeligt historisk Tidsskrift, et af de bedste, — og gennem en Aarrække er der kommet vigtige Undersøgelser, banebrydende Arbejder paa meget forskellige Omraader af østrigske Forskere som Dopsch, Bittner, Steinacker, Hirsch, Zatschek, Srbik. Wilhelm Bauer er Redaktør af M.Ö.I.G. Hans Værk *Einführung in das Studium der Geschichte*, der udkom i 1921 og paany i 1928, bygger paa Wienerskolens Arbejdstradition, hvorfor ogsaa Afsnittet »Urkunden« og de dertil knyttede Stykker synes særlig fyldestgørende. Bogen er fremgaaet af Forelæsninger og skulde efter sin Hensigt tjene unge Studerende, hvad den dog ikke ret duer til, uklar som den er i Anlæg og kaotisk i sin Stoffylde. Snarere er det et Værk for lidt ældre Historikere at dukke ned i, naar de vil orientere sig paa et eller andet Punkt og supplere deres Viden. Discussionen om Problemerne er sindig og uafhængig; der gives gode Exempler fra den nyeste Tids Forskning og karakteristiske Udtalelser af Meinecke, E. Meyer, Harnack, Dopsch, desuden Henvisninger til Afhandlinger, som ikke ligger paa alfar Vej. De bibliografiske Stykker, der fører os saa højt op i Tiden, som det er muligt, er i det hele de allernyttigste Partier af Bauers Bog.

E. J.

Mens Bauers »Einleitung« er ganske konservativ og upersonlig i sin Egenskab af Haandbog, er Erich Keyzers lille Skrift: *Die Geschichtswissenschaft. Aufbau und Aufgaben* (1931) tydeligt mærket af Forfatterens Oplevelser og Virkefelt. Han er Danziger og Leder af »Landesmuseum für Danziger Geschichte«. Bogen er ret løs i sin Opbygning — Dele af den har været offentliggjort tidligere — men det er en ungdommelig ivrig Appel til Arbejde, med meget af vore Dages Uro og Søgen i sig.

Første Kapitel: »Die Geschichte und die Gegenwart« strejfer de vigtigste Episoder fra de senere Aars Ordskifte mellem tyske Historikere — Kultusminister C. H. Beckers Indlæg: »Der Wandel im Geschichtsbewusstsein« (Die neue Rundschau 1927) og Meinekes Svar: »Kausalitäten und Werte in der Geschichte« (Historische Zeitschrift 1928), Kantorowicz's meget omtalte Bog: »Kaiser Friedrich der Zweite« (1928) og Albert Brackmanns Recension: »Kaiser Friedrich II in »mythischer Schau«« (Historische Zeitschrift 1929), Emil Ludwigs litterære Kraftpræstationer og Faghistorikernes Opgør med ham og andre Forfattere af samme Art gennem det lille Hefte »Historische Belletristik«, som Redaktionen af Historische Zeitschrift udsendte i 1928, og W. Mommsens »Legitime und illegitime Geschichtsschreibung« (1930).

Hvad Keyser i det følgende giver i Retning af Systematik siger ikke synderligt; mere Interesse byder Opgaverne, han peger paa, de Veje, han anviser, som vel i det hele og store ligger i Forskningens almindelige Retning, men her afstikkes med nationale Maal for Øje — det er Geopolitik, Rud. Kjelléns Geopolitik, som i Øjeblikket dyrkes med Energi af tyske Forskere — det er Hjemstavns historie, Stammehistorie fremfor Rigshistorie — indre Historie fremfor politisk Historie — Bebyggelsens Historie og Studiet af Befolkningen, dens Afstamning, Stigen og Fald — Keyser har selv i 1924 udgivet »Die Bevölkerung Danzigs und ihre Herkunft im 13. und 14. Jahrhundert« — ogsaa Studiet af Grenz- og Auslandsdeutschum ligger ham paa Sinde. Som et Tidens Tegn fortjener Erich Keyzers Bog, som er uden Taage og Ordflom, en vis Opmærksomhed.

E. J.

Den, som søger til Franz Schnabel: *Deutschlands geschichtliche Quellen und Darstellungen in der Neuzeit*, hvoraf første Bind omhandler Reformationens Tidsalder (Teubner 1931), i den Tro, her at finde en Fortsættelse af Wattenbachs berømte Bog for Middelalderens Vedkommende (»Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter«) vil allerede gennem Forordet blive bragt paa

andre Tanker. Forf. betegner selv sin Bog som et Hjælpemiddel for Fagmanden til en første Orientering, saa at der ikke tilstræbes bibliografisk Fuldstændighed. Han ønsker derfor at se den »ikke raadspurgt, men læst og studeret«. Han indskrænker sig til at behandle de Kilder og Fremstillinger til Reformationstidens Historie, der har faaet »saa at sige kanonisk Betydning«.

Der er intet at sige til, at Forf. har valgt sit Emne saa begrænset, saa meget mindre som hans Fremstilling oprindeligt er anlagt som et Bidrag til det bekendte Meisterske »Grundriss der Geschichtswissenschaft«, og den desuden kan suppleres gennem Wolfs »Quellenkunde der deutschen Reformationsgeschichte«. Men ingen nordisk Historiker kan tage hans Bog i Haanden uden at undre sig over den Plan, hvorefter den er anlagt. Mens en Oversigt over Reformationstidens Kilder for os synes at burde være anlagt saaledes, at man begyndte med at skildre Levningerne før Beretningerne, og m. H. t. de første tog sit Udgangspunkt i de vigtigste Arkiver, skildrede de væsentligste Bestanddele heri i Forbindelse med de trykte Registraturer og omtalte de betydningsfuldste Publikationer herfra (f. Eks. de tyske Rigsdagsakter, Granvellas Papirer, Filip af Hessens Brevveksling med Butzer o. l.), foretrækker Forf. at begynde med at gennemgaa Reformatorenes og Humanisternes Skrifter og først derefter at gaa over til de egentlige Førstehaandskilder, der indledes med — de venezianske Relationer og Depecher! Han forsvarer dette med, at »Opfattelsen af og Meningen om Kendsgerningerne er lige saa vigtige for Historikeren som Kendsgerningerne selv« (!). Det fremgaar allerede heraf, at Forf. har forsmaaet gennem Bogens Anlæg at pege paa Forskellen mellem de mere og de mindre værdifulde Kilder. Den videnskabelige Begynder — og til denne vender Værket sig jo først og fremmest — faar overhovedet intet Fingerpeg om, hvor han med størst Sikkerhed kan tage fat, eller hvilke Problemer der i Øjeblikket særligt trænger til Belysning.

Meget værre end denne metodiske Svaghed er det dog, at man hurtigt opdager, at Bogen til en vis Grad med Urette bærer sin Titel. Den er i Virkeligheden ingen Fremstilling af Kilderne til Reformationstidens Historie, men kun til Reformationens Historie. Man vil her forgæves søge efter Kilder til og Fremstillinger af den økonomiske Udvikling; man tænke f. Eks. paa et saa nær for Haanden liggende Arbejde som Sombarts *Geschichte des Kapitalismus*. Men man vil ogsaa finde ringe Hjælp, hvis man vil kaste sig over et eller andet Problem fra den politiske Historie, naar det da ikke netop drejer sig om et af dem, der er nøje forbundet med Kirkehistorien. Og vender man sig til Kulturhistorien

i vidt Begreb, de sociale Spørgsmaal om Territorialfyrster, Rigsriddere, Rigsstæder og Bønder, disses Tilstand og indbyrdes Brydninger, da lades man næsten ganske i Stikken. Schnabels Værk er i Virkeligheden et Hjælpemiddel til et kirkehistorisk Studium paa politisk Baggrund, og Lutherskikkelsen rager alt beherskende op over hele Stoffet, saaledes som det navnlig bliver klart i den tredje og sidste Afdeling, der behandler Fremstillingerne fra og med d. 16. Aarh. til Nutiden. Det kan næppe bestrides, at det er et noget gammeldags Begreb, som Forf. har om, hvad man skal forstaa ved en Tidsalders Historie.

Men er dette sagt, er sikkert ogsaa hermed alt det ufordelagtige fremført, som kan udtales om Schnabels Arbejde. Det er i Virkeligheden et overordentlig vigtigt Hjælpemiddel til Studiet af Mellemeuropas Reformationshistorie, som her rækkes Historikerne. Alle Hovedværkerne i den samtidige og eftertidige Litteratur føres frem for Læseren og der gøres Rede for den moderne Forsknings Stilling til dem; mangt et tomt Navn faar paa ny Indhold og sættes ind i sin historiske Sammenhæng. Som Eksempel kan anføres den herhjemme saa lidet kendte Sebastian Franck, der i høj Grad maa interessere moderne pantheistisk Livsanskuelse ved sin Lære om en upersonlig Guds Virken gennem alt Liv og ved sin ejendommelige, herfra afledede Løsning af Problemet Determinisme eller Indeterminisme. Det er et forbavsende rigt Stof, som i en knap og dog læselig Form her fremføres; en Bog, som man atter og atter vil vende tilbage til og føle som et ganske uundværligt Stykke Haandværkstøj. I ganske særlig Grad gælder dette om det sidste Afsnit, som drejer sig om de moderne Behandlinger. Her gøres der Rede for Lutherforskningen lige til dens allersidste Faser, Forfattere som Troeltsch, Karl Holl, Brieger, Paul Joachimsen, og Gerhard Ritter. Paa en klar og overbevisende Maade har Schnabel vist, hvorledes Opfattelsen af den store Reformator lige til de sidste Dage bærer de skiftende Tidsaldres Stempel, og omvendt, at man ved at følge disse skiftende Opfattelser faar et Indblik i de vekslende Perioders Aandspræg, der kan aabenbare nye og overraskende Træk. *Knud Fabricius.*

De sidste Menneskealdres kirkehistoriske Forskninger har paa mange Punkter bidraget til at kaste nyt Lys over den Gren af Reformationstidens vidtomspændende Døberbevægelse, der efter sin Stifter kaldes Mennoniter. I Modsætning til tidligere Tidens Opfattelse betoner man nu dens Egenart som et fredeligt, spiritualiserende Samfund, der med stærkt reserveret Holdning over-

for alle ydre Ordninger blot ønskede at leve et stille Liv og især paa det religiøse Omraade at undgaa enhver Indblanding fra den verdslige Øvrighed. Væsensforskellig var denne Retning derimod fra de revolutionære Strømninger, der fik et saa blodigt Gennembrud i det kommunistiske Rædselsherredømme i Münster 1535. Fra Tyskland bredte Bevægelsen sig især til Holland, og herfra vendte senere adskillige af dens Tilhængere tilbage og bosatte sig navnlig i Nordtyskland, i Slesvig og Holsten. Efterretninger om Døberbevægelsen i Hertugdømmerne meddelte allerede O. H. Møller 1747 i *Dänische Bibliothec* (IX), siden har andre leveret spredte Bidrag til Oplysning om samme Emne, hvoriblandt især bør fremhæves den grundige Undersøgelse af Reimer Hansen om Gendøberne i Eiderstedt (1901), men en samlet Behandling har hidtil manglet. Dette Savn er nu blevet afhjulpet ved *Geschichte der Mennoniten in Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck*, som Dr. Robert Dollinger 1930 har udgivet som Bind XVII i «*Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*». Forfatteren var af Prof., Dr. Otto Scheel blevet gjort opmærksom paa dette Emne og benyttede det 1928 som Grundlag for sin teologiske Doktordissertation, hvoraf den her foreliggende Bog aabenbart er en stærkt udvidet Udgave. Efter en — desværre vel kort — Indledning om Mennoniternes almindelige Karakter behandler Dollinger i fire Hovedafsnit Mennonitermenighederne i Friedrichstadt, i Landskabet Eiderstedt, i Glückstadt og Fresenburg, i Hamburg-Altona og Lübeck. Særlig de første Afsnit er af Betydning for dansk Kirkehistorie, og navnlig følger man med Interesse Skildringen af det Mennonitersamfund, som fra 1621 slog sig ned i Friedrichstadt, denne Tolerancens Oase midt i det 17. Aarhundredes Utaalsomhed. Trods ofte mangelfulde Kilder er det lykkedes Forfatteren at tegne et godt Billede af denne Menigheds Udviklingshistorie fra den første ringe Begyndelse op gennem Blomstringsperioden c. 1700—1740 til dens stærkere og stærkere Tilbagegang fra Midten af det 18. Aarhundrede, indtil den endelig nu — efter i Efterkrigstidens økonomiske Sammenbrud at have mistet hele sin Formue — »steht auf dem Aussterbeetat«. Baade i dette og i de øvrige Afsnit lægger Forfatteren afgjort Hovedvægten paa at fremstille de institutionelle Forhold i Mennonitermenighederne. Paa Grundlag af en Række overordentlig omfattende og møjsommelige Undersøgelser af meget spredte Arkivalier, — ogsaa enkelte Aktstykker fra det danske Rigsarkiv er benyttet —, har han formaaet at klarlægge de enkelte Menigheders Organisation og indre Tilstand, deres Forhold til Staten og til andre Religionssamfund, deres Udbredelse i de forskellige

Egne og deres betydningsfulde Indsats i erhvervsmæssig og kulturel Henseende, ligesom han ogsaa har givet værdifulde Bidrag til Oplysning om de mennonitiske Slægters Historie. Derimod kunde man have ønsket, at Baggrundsskildringen havde været noget fyldigere, og at der var vist en dyberegaaende Interesse for at fremdrage Træk til Belysning af Mennoniternes religionshistoriske Ejendommeligheder. Fremstillingen er klar og strengt saglig, men Bogen vilde have været lettere læst, om Forf. havde frigjort sig fra det paa en Gang skematiske og fragmentariske Præg, der kendetegner hans Form. *Bjørn Kornerup.*

Forschungen zur internationalen Finanz- und Bankgeschichte. Barthold Georg Niebuhr als Finanz- und Bankmann ved Adolf Trende (Berlin 1930) er ikke, hvad Begyndelsen af Titelen kunde tyde paa, en Bog om Niebuhr som Finans- og Bankmand, men blot et Udvalg af N.s Skrifter, Betænkninger og Breve, der er foretaget for at give Læseren et Indblik i, hvad N. mente om finansielle Forhold — i det Haab naturligtvis, at Læseren paa dette Grundlag skal naa til en Værdsættelse af N.s Indsats paa dette Omraade. Udgiverens Arbejde har indskrænket sig til — foruden at foretage selve Udvalget af N.s Efterladenskaber og forsyne det med Noter — som Indledning at give en Oversigt over N.s finansielle Liv, d. v. s. hans Arbejde med finansielle Forhold; denne fylder kun 10 Sider og prætenderer saaledes ogsaa kun at være en Indledning.

Hvad her er samlet har for langt den største Dels Vedkommende tidligere været trykt og vedrører kun Tiden efter at N. i 1806 var gaaet i preussisk Statstjeneste. Heraf følger, at Bogen ikke er af særlig Interesse for dansk Historie; lejlighedsvis omtaler vel N. danske finansielle Forhold, men uden at fortælle noget særligt bemærkelsesværdigt. Bogen maa derfor søge sin Betydning dels for Preussens Finanshistorie dels for Bankpolitikens Historie i Almindelighed. Hvad det første Punkt angaar formaar jeg ikke at bedømme dette; kun den, der indgaaende kender Preussens Finanshistorie i disse Aar, kan dømme om Betydningen af de enkelte Beretninger og Kommissionsindlæg, der her for første Gang trykkes. Spørger man derimod om, hvorvidt man ved den foreliggende Bog beriger Historien om de finansielle Ideer og bankpolitiske Teorier ved saaledes igen at bringe N.s Anskuelser frem for Nutidens Læsere, maa dette sikkert benægtes; N.s Indsigt paa disse Omraader var ikke særlig fremragende og var

næppe ud over, hvad mere indsigtfulde Folk i Datiden mente; man synes i vore Dage at være tilbøjelig til at mene, at enhver, der i en Inflation Tid har paavist, hvorledes Inflationen opstaar, og hvorledes den virker, har været forud for sin Tid; længe før N. var man imidlertid klar over disse Forhold. Bogen bekræfter derfor det Indtryk, man allerede havde vundet af N., at det ikke var i Finanslitteraturen, han gjorde sit Livs Indsats.

Axel Nielsen.

Den kendte kirkehistoriske Forfatter H. G. A. Jørgensen, der har gjort sig fortjent ved sine mange gode, populære Skildringer af ældre Tiders Historie, har i sin Bog *Ribebispen Gabriel Koch* (Kbhvn. 1930) leveret ikke uinteressante Bidrag til moderne dansk Kirkehistorie. Det kan maaske i og for sig være tvivlsomt, om der tilkommer Gabriel Koch en saa stor Betydning, at det var rimeligt at skrive en Bog paa over 300 Sider om ham, men til Gengæld er der baade under Behandlingen af Kochs Virksomhed som Præst (i Vibbjerg, Herning og Odense) og som Biskop og i de Afsnit, der belyser hans Stilling overfor de folkekirkelige Retninger og Tidens Kirkepolitik, hans Indsats som Forkynder, Foredragsholder og kirkelig Organisator samlet et stort Stof, der paa mange Maader er af Værdi til Forstaaelse af Forhold og Personligheder i de sidste 50 Aars Kirkehistorie. Derimod er det kun i mindre Grad lykkedes Forf. at tegne et virkeligt Helhedsbillede af Hovedpersonen. Dette hænger tildels sammen med Bogens Anlæg, der i mangt og meget kan minde om en Skildring af en anden Ribebisp, Christine Daugaards Mindebog om hendes Fader J. B. Daugaard. Som denne bestaar ogsaa Jørgensens Biografi for en væsentlig Del af større og mindre Uddrag af Breve, Familieoptegnelser, Prædikener og Foredrag, ofte blot sammenholdte ved enkelte supplerende Bemærkninger. Denne Fremgangsmaade kaster et flimrende uroligt Skær over Fremstillingen, stort og smaat blandes mellem hinanden, og det er vanskeligt at bevare Overblikket. Tilmed kan Udvalget, særlig af de medtagne Brevuddrag, næppe altid kaldes vellykket. Navnlig i Brevene fra Kochs Studieaar og Udenlandsrejser findes alt for mange Udtalelser om velkendte Fænomener, der hverken giver noget egentligt nyt eller noget karakteristisk for Brevskriveren. Ogsaa Forf.'s Baggrundsskildring bærer et noget ujævnt Præg — paa nogle Punkter er den ikke dybtgaaende nok, paa andre sikkert vel bred, og de afgørende Linier er ikke altid ridset tilstrækkeligt klart op. Som et virkeligt Fortrin maa det derimod fremhæves, at Forf. i sin Omtale af Forhold og Personligheder, særlig fra den nyeste Tid, hvorom

Dommen endnu ikke er afklaret, viser en alvorlig Stræben efter at gøre Ret og Skel til alle Sider, og der findes ingen overflødig Panegyrik i hans Bog. Denne Ejendommelighed mærkes ikke mindst i Skildringen af Gabriel Kochs Virksomhed som konstitueret Biskop i Sønderjylland, et Afsnit, der tillige har betydelig Værdi som den første samlede Oversigt over det store kirkelige Nybygningsarbejde, der fra dansk Side er paabegyndt i denne Landsdel.

Bjørn Kornerup.

Den tidligere bebudede Offentliggørelse af franske Akter til den store Krigs Forhistorie er nu begyndt: *Documents diplomatiques français (1871—1914)*. (Paris 1929 ff.) — Udgivelsen er i Følge Forordning af 20. Jan. 1928 overdraget til en »Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre de 1914«, som bestaar af Historikere og Diplomater med M. Charléty fra l'Académie de Paris som Formand, og Planen for Arbejdet er, at Samlingen skal fremkomme i tre jævnsides løbende Serier, den første omfattende Tiden 1871—1900, den anden 1901—1911, den tredje 1911—14. Tidsrummet er altsaa det samme, som Udgiverne af den tyske Publikation, »Die grosse Politik der europäischen Kabinette«, har valgt, og Materialefordelingen svarer ogsaa nogenlunde til den tyske; udkommet er 1. Serie I.—II. Bind, som dækker Aarene 1871—79, 2. Serie I. Aaret 1901, og 3. Serie 4. Nov. 1911—7. Febr. 1912; man ser, hvorledes Antallet af medtagne Aktstykker vokser, efterhånden som vi nærmer os til 1914. Den nye Aktsamling minder ganske naturligt i hele sit Anlæg om »Les origines diplomatiques de la guerre de 1870—71«. Den har ikke den tyske Udgaves nøjagtige Redegørelse for de enkelte Dokumenters Oprindelse, og en konsekvent Angivelse af de forskellige Depechers og Telegrammers Modtagelsestider er ikke gennemført eller har ikke kunnet gennemføres, men Samlingen har, rent teknisk-historisk, det uomtvistelige Fortrin, at Aktstykkerne fremtræder i nøjagtig kronologisk Orden og ikke som i den tilsvarende engelske og navnlig den tyske, grupperede i Kapitler efter Udgivernes Skøn.

Hvad selve Materialet angaar, saa er det i alt væsentligt det franske Udenrigsministeriums officielle Akter; de »lettres particulières« eller »personnelles«, som der fra Tid til anden henvises til, har i Almindelighed ikke kunnet findes. Stoffet adskiller sig altsaa ikke principielt fra det, vi f. Eks. kender fra de i 1922 udgivne »Documents diplomatiques — Les affaires balkaniques 1912—14«, og for 3. Series Vedkommende vil Hovedakterne for en væsentlig

Side af Udviklingens Vedkommende saaledes sikkert allerede være kendte herfra.

I det hele omfatter det udkomne af 2. og 3. Serie saa korte Tidsrum, at det endnu er lidt vanskeligt at dømme om, hvor meget nyt den foreliggende Publikation her vil bringe for en Dag; naar det derimod gælder 1. Serie, hvor vi altsaa har hele Perioden 1871—79, er det allerede nu muligt at gøre noget af Landvindingen op. Meget er her kendt fra tidligere Aktsamlinger som « Occupation et liberation du territoire 1871—73 » og » Documents diplomatiques francais » om de orientalske Forhold, gennem Memoireværker og historisk-politiske Arbejder, hvis Forfattere har haft Adgang til officielle Kilder (saaledes Ernest Daudet: Histoire diplomatique de l'alliance franco-russe), men Tildragelserne træder alligevel ganske anderledes tydeligt frem, naar man nu faar ogsaa de fortrolige Aktstykker paa Plads og i Sammenhæng, navnlig ser man, hvorledes » Krieg in Sicht « Forskrækkelsen 1875 kun er den sidste og maaske den værste af en lang Række Episoder, hvor den tyske Mistro overfor Frankrigs hurtige Genrejsning fik Udslag, og hvor Russernes Holdning stadig er den samme, modererende og beroligende, foreløbig uden Tanke om den fransk-russiske Alliance, hvis Muligheder dæmrer for Thiers og allerede tegner sig tydeligere for Le Flô, Gesandten i Petersborg. Man ser ogsaa, hvor gennemgribende det Skifte er, der indtræder i Bismarcks Holdning til Frankrig, da Broglies klerikalt-konservative Kabinet i December 1877 afløses af Dufaures republikanske Regering, da han faar at gøre med Waddington som Udenrigsminister i Stedet for Decazes og Saint Vallier som Gesandt i Berlin i Stedet for Gontaut-Biron; man mærker, i hvilken Grad Kulturkampens Vanskeligheder og mere eller mindre indbildte internationale Farer har virket tilbage paa Bismarcks Udenrigspolitik.

Speciel dansk Interesse har denne Del af Aktsamlingen ved det Strejflys, den kaster over hjemlige Stemninger i Anledning af Ophævelsen af Paragraf fem. Medens Gehejmelegationsraad Vedel » a tenu un language découragé sur l'avenir de son pays « og i den Anledning faar et Trøstens Ord fra Waddington, ser Konsejlspræsident Estrup Opgaven for Danmark som for Frankrig i » vivre et attendre «, thi Kejser Wilhelm og Bismarck lever ikke evigt. Og en skarp Iagttagelse som Le Flô i Petersborg saa da ogsaa straks, at den tysk-østrigske Konvention var Enden paa Tre-Kejserforstaelsen fra 1872 med nye Kombinationsmuligheder i Europa. Paragraf fem spillede nemlig ogsaa sin storpolitiske Rolle i Halvfjerserne; ejendommeligt møder man det gennem en Bemærkning af en fransk Generalkonsul i Bukarest fra 1874; han

fremhæver, hvorledes Tyskland ganske har holdt op med at interessere sig for Donau-Landene og spørger: »Er det sandt, at Bismarck saaledes har tilkøbt sig Wiener-Kabinetkets Taushed i Spørgsmaalet om Slesvig og Prager-Traktaten«? M. des Michels havde her fat i en Traad, som fører lige frem til Paragraffens Op-hævelse i Forbindelse med Orientpolitikken i Foraaret 1878.

Der kan samtidig være Anledning til at henlede Opmærksomheden paa de amerikanske Aktstykker til Oplysning om de senere vestindiske Salgsforhandlinger, der er fremkommen i *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States* for 1926. De giver en hel Del Enkeltheder om den finansielle Side af Sagen, viser tydelig, hvordan Købelysten melder sig hver Gang Washington-Regeringen staar eller har staaet overfor maritime Problemer: Borgerkrigen, Krigen med Spanien 1898, den store Krig og indeholder et Par pudsige Oplysninger om dilettantisk Udenrigspolitik og privat Diplomati paa dansk Side, men om de dybere Grunde til vore Regeringers skiftende Salgstilbøjeligheder faar man intet at vide, selv om den tyske Verdensmagt under Tiden toner frem dog mest i Amerikanerens Forestillinger. Og ogsaa en Bog som Soren J. M. P. Fogdall: *Danish American Diplomacy 1776—1920* (University of Iowa Studies First Series No 64) er for det vestindiske Spørgsmaals Vedkommende ganske værdiløs ud over nogle Literaturhenvisninger.

E. M.

Zeitschrift für osteuropäische Geschichte, der grundlagdes 1910, standsede 1914, men der er nu af tyske Lærde gjort Forsøg paa at kalde det til Live. Det skal ikke være et ensidigt tysk Tidsskrift, men bestaa ved Samvirken af kyndige fra alle Lande og være absolut upolitisk og objektivt. Østevropa defineres som det gamle russiske Rige med Finland, Estland, Lifland, Lithauen og Polen. Blandt de foreliggende to første Hefters Bidrag bemærkes en Artikel af Hans Jonas: »Die Entwicklung der Geschichtsforschung in der Sovet Union seit dem Ausgang des Weltkrieges« og svarende dertil »Die russische Geschichtswissenschaft in der Emigration« samt en Oversættelse af Loven om Arkivforvaltning i RSFSR af 28. Januar 1929. Normannerspørgsmaalet berører A. Pogodin i sin Artikel: »Der Bericht der russischen Chronic über die Gründung des russischen Staates«.

Videnskabernes Selskab har for Aaret 1931 udsat følgende Opgave: En Fremstilling af Birkernes Historie i Danmark, sær-

lig deres administrative og sociale Betydning i det 16. og 17. Aarhundrede indtil Enevældens Indførelse. — Indleveringsfrist 31. Oktober 1932. Prisen er Selskabets Guldmedaille samt en Præmie paa 1000 Kr.

Som det var at vente, har man fra slesvig-holstensk Side ønsket at fejre 100 Aarsdagen for Uwe Jens Lornsens politiske Optræden. Som et saadant Mindeskrift maa man betragte den i alle Henseender mønsterværdige Udgave af *Uwe Jens Lornsens Briefe an seinen Vater* (Breslau 1930), besørget af Realskolebestyrer Wilhelm Jessen fra Westerland paa Sild i Forbindelse med Dr. Ernst Hoffmann fra Statsarkivet i Kiel. En Del af Brevene har tidligere været trykt og er blevet benyttet af K. Jansen i hans Biografi af Lornsen. Størsteparten er dog ganske nye. Samlingen, der naar fra 1811 til 1837, er kun at betragte som et Udvalg, idet mange af Brevene ikke egnede sig til Udgivelse og følgelig er udeladt. Dog kunde denne Nedskæring af Stoffet sikkert uden Skade være foretaget langt stærkere.

De fremlagte Breve kan ikke siges at bringe væsentlig nyt til Forstaaelse af Lornsens Personlighed, og de indeholder ikke meget af almindelig Interesse. Hist og her findes der dog karakteristiske Træk, som uddyber Billedet og kaster Lys over den unge Lornsen, saaledes at man bedre forstaar Manden.

Mest Interesse knytter der sig til Brevene fra Studenteraarene i Kiel og især i Jena. Vi faar ikke meget at vide om hans Deltagelse i Studenterlivet, men vi aner, paa hvilken Side han har staaet. Her er hans Stræben bleven højere: han har faaet en Idé at arbejde for, nemlig Friheden i dens fulde Udstrækning, uden hvilken intet stort, sandt eller smukt kan blive til Liv eller vedblive at leve. Naar vi ikke faar noget nærmere at vide om Lornsens Deltagelse i det politiske Studenterliv, er Aarsagen vel den, at den politiserende Student ikke har vovet at fortælle sin strenge Fader, hvor optaget han var af Idéer og Forhold, som laa ganske udenfor den tørre Jura. Ret tidlig føler han sig utilfreds med det bundløse juridiske Studium. Han længes efter at komme ud i det praktiske Liv, og han er villig til at forlade Jena, hvis han kan føre Friheden til Sejr i fremmed Land, men allerhelst i Fædrelandet. Fra Tid til anden fattede han forskellige fantasifulde, men dødfødte Planer, som han i ungdommelig Begejstring forelagde sin gamle Fader. Først gik disse ud paa at udvandre til Haiti for at hjælpe med til at opbygge en konstitutionel Negerstat, senere, da han som praktiserende Advokat sad i Oldesloe, agtede han at slutte sig til den Skare af

græker-begejstrede unge Europæere, som drog ud for at kæmpe mod det tyrkiske Voldsherredømme.

Brevene fra Lornsens Københavnertid er magre. Kun sjældent faar vi noget at vide om Forholdene indenfor Regeringen. Ingen Kritik af det enevældige System, som han dog havde Betingelser for at studere paa første Haand, intet der kan forklare hans pludselige og voldsomme Optræden i Efteraaret 1830. Fra denne Tid giver Brevene absolut intet. Naar han endelig skriver, er det en lang og trist Sygehistorie. Vi følger Lornsen paa hans Rejse til Brasilien. Med Interesse studerer han Begivenhederne hjemme. Ved Offentliggørelsen af Stænderforfatningen udstøder han et Lettelsens Suk: saa har jeg da ikke levet ganske forgæves, en interessant Udtalelse, der tydelig viser, hvorledes Lornsen betragtede sig selv og Rækkevidden af sin politiske Indsats. Med Afslutningen af sin Bog om Unionsforfatningen betragtede han sin Livsgerning som endt; de sidste Breve tegner Billedet af et Menneske, som ikke har Kraft til at leve længere, og for hvem Døden er en Befrier.

De offentliggjorte Breve tegner tydeligt den unge Friser med de stærke Følelser og den store Kærlighed til Hjemmet, den begejstrede Student og urolige Embedsmand, der er besjælet af Ønsket om at udføre en Bedrift, en Personlighed, der indeholder rige Muligheder, men mangler den Ligevægt i Sindet, som betinger en rolig og harmonisk Udvikling. *Harald Jørgensen.*

Af interesserede læsere er jeg blevet gjort opmærksom på et par små unøjagtigheder i min afhandling *om Forholdet imellem Saksens og Knytlingasagas Fremstilling af Danmarks Historie 1146—1187*, hvorved der kastes et mindre gunstigt lys over nøjagtigheden af Knytlingasagas beretninger.

I nærværende bind s. 167 l. 12—15 refereres sagaens ord om at Valdemar landede på Rygen Hvidesøndag og vandt borgen Arkon, og der tilføjes i en parentes, at Hvidesøndag, 3: 1. Søndag efter Påske, ikke passer særlig godt med Saksens beretning. Ved en tankeløshed fra min side er sagaens hvítasunnudagr blevet gengivet ved første Søndag efter Påske efter dansk sprogbrug; bankier D. B. Adler har med rette gjort mig opmærksom på, at ordet på islandsk (ligesom på engelsk) betegner Pinsedag. Denne faldt 1169 på 8. Juni, altså en uge før Arkons indtagelse på St. Vitus' dag, og hermed bortfalder altså helt den tilsyneladende uoverensstemmelse mellem sagaen og Sakse på dette punkt. (Hvis man derimod med Helmold sætter Rygens erobring til 1168,

passer datoerne mindre godt sammen, da Pinsen i dette år faldt på den 19. Maj.)

Den anden unøjagtighed findes s. 169 i mit referat af sagaens skildring af det tog, som Absalon og Kristoffer om våren 1170 foretog over i den østlige del af Østersøen; det hedder her efter skildringen af flådens besøg på Øland: Men da de kom til deres skibe, spurgte de, at Kurerne var ved Møn; derefter tilføjes i parentes: Sakse nævner intet navn, men det fremgår tydeligt af hans skildring, at det hele foregår ovre i den østlige del af Østersøen. — Nu henleder hr. Knud Aage Nissen min opmærksomhed på, at der i indløbet til Rigabugten ligger en ø ved navn Mohn, og at det formentlig er denne og ikke den danske ø Møn, som sagaen sigter til. Dette er utvivlsomt rigtigt, da beliggenheden fuldstændig passer med hele situationen efter Saksens skildring, og det er altså til denne ø, at sagaen henlægger havnen Jarnloke, hvor den afgørende kamp med Kurerne fandt sted. Stedfæstelsen af kampen vinder øget interesse, når man betænker, at Valdemar Sejr havde gjort flere tog til disse egne og utvivlsomt var godt inde i farvandenens topografiske forhold; den tjener således afgjort til at stadfæste min hypotese om Valdemar Sejr som den egentlige hjemmelsmand for sagaens efterretninger om Østersøtogene. *J. O.*

Foreningens Medlemmer kan, for saa vidt Forraad haves, faa ethvert Bind af 1.—9. Række af Historisk Tidsskrift mod at betale 4 Kr. Registret til 3dje Række leveres, naar ønskes, gratis sammen med Rækkens 6te Bind; ellers betales det med 50 Øre. Indholdsfortegnelsen til de 5 første Rækker koster 30 Øre.

For følgende Bøger gælder foreløbig en **Prisnedsættelse**:

GARDE: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700. 50 Ø.

KØNIGSFELDT: Genealogisk-historiske Tabeller. 1 Kr.

RØRDAM: Kjøbenhavns Universitets Historie 1537—1621. 1—3. D., samt Aktstykker. 2 Kr. (Enkelte Bind eller Aktstykkerne. 50 Ø.)

Desuden er **Prisen** paa en Række enkelte Hefter af Historisk Tidsskrift **nedsat** til 30 Øre; nærmere Oplysninger gives i Subskriptionsindbydelsen til Tidsskriftets 8de Række, der kan faas gennem enhver Boghandel.

I Følge Overenskomst med den norske historiske og den svenske historiske Forening staar Adgangen aaben for Medlemmerne af den danske historiske Forening til at indtræde i den norske og i den svenske Forening mod et nedsat Kontingent af henholdsvis 3 og 6 Kroner om Aaret. De Medlemmer, der ønsker at benytte sig heraf, vil behage at gøre Anmeldelse derom til den danske historiske Forenings Kasserer.

INDHOLD

	Side
Hertugdømmerne og Danmark i Nytiden. Af Magister C. O. Bøggild Andersen	257—325
Smaastykker og Oversigter:	
Nyere tyske Arbejder vedrørende Slesvigs og Holstens økonomiske Historie. Af Arkivar Johanne Skovgaard	326—337
Historieundervisningen ved de skandinaviske Universiteter. Af cand. mag. Adam Afzelius	337—346
Anmeldelser	347—370
Nyt fra historisk Videnskab	371—394
